

SOMMAIRE

<i>Fajt, Anita:</i> En hongrois, mais en lettres hébraïques – La théorie linguistique et les tentatives poétiques de Daniel Klesch	1
<i>Rozsonnai, Béla:</i> Les admonitions finales de Ferenc Széchenyi Ferenc à son fils, István	41
<i>Tamás, Ágnes:</i> “Une autre guerre victorieuse et me voilà perdu!”	63
<i>Szénási, Zoltán:</i> Lucifer ex machina: l’histoire de la publication de <i>Nyugtalanság völgye</i> ...	86

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Hende, Fanni:</i> Un nouveau fragment de l’antiphonale Zalka	111
<i>Szoliva, Gábor:</i> Béla Kolozsvári-Sillye Béla précurseur hongrois de la fragmentologie médiévale hongroise ? – Les enseignements étonnants d’un fragment de codex transsylvain	116
<i>Ujvári, Hedvig:</i> „Ses pensées furent habillées en uniforme autrichienne” Contributions à la biographie d’Ágost Beer, musicologue	126

CHRONIQUE

Publications commémorant le 460 ^e anniversaire de l’imprimerie de Debrecen (<i>Oláh, Róbert</i>)	132
---	-----

REVUE

Tóth Ferenc, <i>Varia Sancti Martini: Saint Martin dans son pays natal</i> , Le Coudray-Macouard, Éditions Saint-Léger, 2021 (Les Acteur du Savoir) (<i>Tüskés, Anna</i>)	135
<i>A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtár RMK-Katalógusa</i> , összeáll. Oláh Róbert, Debrecen, TREGy, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjteményeinek kiadványai) (<i>Ősz, Sándor Előd</i>)	138
Császtray Tünde, <i>Híres magyarok, Beszélgetések nemzetünk nagyaival</i> , Budapest, Kossuth Kiadó, 2021 (<i>Tüskés, Anna</i>)	141
Szepesi Zsuzsanna, <i>A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Könyvtárának Rácz Aladár-hagyatéka</i> , Budapest, ELKH BTK ZTI, 2021 (<i>Monok, István</i>)	143

POSTFACE DU RÉDACTEUR EN CHEF	145
-------------------------------------	-----

AUTEURS	147
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Ára: 1300 Ft

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2022. I. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L’HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

138. ÉVFOLYAM

2022

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE
EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

138. ÉVFOLYAM 2022. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK
(Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelfizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 év terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Fajta Anita:</i> Héber betűkkel magyarul – Daniel Klesch nyelvelméleti nézeteiről és költői kísérleteiről	1
<i>Rozsondai Béla:</i> Széchényi Ferenc végintelmi fiához, Széchényi Istvánhoz	41
<i>Tamás Ágnes:</i> „Még egy ily győzelmes háború, és elvesztem!”	63
<i>Szénási Zoltán:</i> Lucifer a nyomdagépben. A <i>Nyugtalanlás</i> völgye kiadástörténete	86

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hende Fanni:</i> Újabb töredék a Zalka-antifonáléból	111
<i>Szoliva Gábor:</i> Kolozsvári-Sillye Béla a középkori zenei fragmentológia magyar előfutára? – Egy erdélyi kottás kódextöredék vizsgálatának meglepő tanulságai	116
<i>Ujvári Hedvig:</i> „A gondolatai is ferencjózsefben jártak”. Adalékok Beer Ágost zenei szakíró életrajzához	126

FIGYELŐ

A 460 éves debreceni nyomdászat jubileumi kiadványai (<i>Oláh Róbert</i>)	132
---	-----

SZEMLE

Tóth Ferenc, <i>Varia Sancti Martini: Saint Martin dans son pays natal</i> , Le Coudray-Macouard, Éditions Saint-Léger, 2021 (Les Acteur du Savoir) (<i>Tüskés Anna</i>)	135
<i>A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa</i> , összeáll. Oláh Róbert, Debrecen, TREGy, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjteményeinek kiadványai) (<i>Ősz Sándor Előd</i>)	138
CsászTVay Tünde, <i>Híres magyarok, Beszélgetések nemzetünk nagyjaival</i> , Budapest, Kossuth Kiadó, 2021 (<i>Tüskés Anna</i>)	141
Szepesi Zsuzsanna, <i>A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene tudományi Intézet Könyvtárának Rácz Aladár-hagyatéka</i> , Budapest, ELKH BTK ZTI, 2021 (<i>Monok István</i>)	143

FŐSZERKESZTŐI UTÓSZÓ	145
----------------------------	-----

SZÁMUNK SZERZŐI	147
-----------------------	-----

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Kiadja
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
és az Országos Széchényi Könyvtár.

Fajt Anita

Héber betűkkel magyarul

Daniel Klesch nyelvelméleti nézeteiről és költői kísérleteiről

Tanulmányom célja az ismert felső-magyarországi lelkész-író, Daniel Klesch két, eddig kiadatlan levelének nyelvfilozófiai és költészettörténeti vonatkozásainak vizsgálata.¹ Daniel Klesch életútja viszonylag jól ismert a magyarországi kutatások számára, az itt közölt dokumentumok abban az életszakaszában születtek, amikor már – miután Szepesolaszi lelkészeként több mint fél évig Kassán fogva tartották – 1674 júniusában kénytelen volt elhagyni Magyarországot. Vándorlása során több városban prédikált, végül 1676 augusztusában meghívták a jénai városi gimnázium tanárának.² Innen 1677 nyarán kétszer is megkereste a császári udvari könyvtár vezetőjét, I. Lipót császár bizalmasát, a történész-tudós Peter Lambecket. A forrásokból – mint látni fogjuk – egyértelműen kiderül, hogy ekkor még nem adta fel végleg a hazatérés gondolatát. Peter Lambeck neve ismerős lehet a magyar művelődés- és könyvtörténet iránt érdeklődők körében, hiszen az ő tudósítása az egyik legfontosabb forrásunk arra vonatkozóan, hogy 1666-ban, a török megszállás alatt milyen állapotban lehetett a budai vár egykor fényes királyi könyvtárjaiteménye. Lambeck ebben az évben ugyanis azzal a céllal utazott Budára – diplo-

¹ A tanulmány a *Német barokk költőtársaságok magyar kapcsolatai és magyarországi tagjai* című pályázat keretében született. A 135322. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_20 „OTKA” Posztdoktori pályázati program finanszírozásában valósult meg. Itt szeretném megköszönni Szabó András Péternek, hogy a tanulmány elkészülte során önzetlen segítségére folyamatosan számíthattam. Hálával tartozom még Csehy Zoltánnak, Font Zsuzsánának, Katona Tündének, Ötvös Péternek, Szilágyi Emőke Ritának, Tóth Gergelynek és Újlaki-Nagy Rékának is, akik hozzáértésükkel különböző munkafázisokban siettek a segítségemre.

² Daniel Klesch életrajzáról frissebben: *Bibliographia Kleschiana, The Writings of a Baroque Family*, eds. Jonathan P. Clark, Karl F. Otto, Columbia, Camden House, 1996, X–XXI; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM), A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681), II/1, Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület)*, 2. jav., bőv. kiad., 2/1, Bp., Reciti, 2020, Nr. 505. Legújabbban pedig (Kleschnek az osztrák költőnőhöz, Catharina Regina von Greiffenberghez fűződő viszonya kapcsán): Ötvös Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység, „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Bp., Eger, Kossuth, 2021, 235–236. (a 614. lábjegyzetben a korábbi szakirodalom részletes ismertetésével). Egy korábbi cikkemben már foglalkoztam Klesch figurájával, ott soproni – ahol majd tíz évig a gimnázium rektoraként működött – kapcsolataira koncentráltam, és arra, hogy ezek aztán hogyan segítették exiliuma során, ld. FAJT Anita, *Oththon a hitben, Irodalomtörténeti adalékok a 17. század közepén Sopronban élő osztrák nemesi családok életéhez = Soproni Szemle*, 74(2020), 345–368.

máciai tárgyalásokkal gondosan előkészítve –, hogy a bécsi udvar számára megszerezze az egykori Corvina-könyvtár maradékát.³

A források

A cikkem témájául szolgáló leveleket az Österreichische Nationalbibliothek kéziratára őrzi egy vékony kolligátumban.⁴ A misszilisek (összesen tizenegy levélnyi terjedelemben) egy nyomtatvány elé vannak bekötve, ez Daniel Klesch 1674-ben kiadott *Specimen Reale Fidelitatis Kleschianae Parodia Poetica... declaratum* című, nyomdahely megjelölése nélkül megjelent munkája.⁵ A leveleket Tarnai Andor ismertette a 'parodia'-forma magyarországi megjelenéséről és jelenlétéről írt, máig alapvető cikkében, részleteket is közölt belőlük, de figyelmét elsősorban a nyomtatvány keltette fel.⁶ Klesch első levelét ezen Lipót császárnak ajánlott munka kíséretében küldte a tudós könyvtárosnak 1677. június 23-án. Ebben leírja fogvatartásának körülményeit, és elpanaszolja az őt ért jogtalanságokat: javainak elkobzását, bebörtönzését – ügyelve arra, hogy ne a római katolikus hit ellen beszéljen, hanem csak azok ellen, akik áttérésre próbálták kényszeríteni. Elmondja, az itt küldött, a császárt dicsőítő nyomtatványt korábban már több módon is megpróbálta eljuttatni az udvarhoz. Ezek vélhetően nem jártak sikerrel, ezért most ismét újabb példányokat küld, és alázattal kéri Lambecket, adja azt át az uralkodónak. Fő célja tulajdonképpen az, hogy elérje: elvett javaiért cserébe kárpótlásként megkaphassa a palotagrófi (*Comes Palatii Caesarei*) címet.

Klesch a *Specimen Reale Fidelitatis*ban egy, Karl Kaspar von der Leyen trieri érsek művét alapul vevő, Lipót császárt dicsőítő és császárhűsége buzdító verset készített, keletkezésének történetét és rövid ismertetését megtalálhatjuk Tarnai cikkében.⁷ Klesch versében a magyar alattvalókat szólítja fel a császári hűsége,

³ Erről ld. részletesen: VISKOLCZ Noémi, *Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 149–188. Ezek közül ma kettő megtalálható az ÖNB gyűjteményében.

⁴ Jelzete: ÖNB, Cod. 9517.

⁵ KLESCH, Daniel, *Quod Deus Bene Vortat! Sub ejusdem Numinis Divini Auspicio Et Imperatorii Nominis Leopoldini Indicio feliciter prodit (Postquam Captivus e Carcere Cassowiensi prodit) Specimen Reale Fidelitatis Kleschianae Parodia Poetica non ficta aut picta, sed facta & pacta declaratum: ad autodiam seu elegiam... Caroli Casp. a Petra archi episcopi & electoris Trevirensis etc. Sub Anagrammate nominis imperatorii... Leopoldus...*, [h. n.], 1674. RMK III 2681. A nyomtatványból – a kolligátumban található túl – ma két példány ismert, egy szintén Bécsben, egy pedig a hallei magyar 'coetus' gyűjteményében. Ld. *Bibliographia Kleschiana* 1996, i. m. DK-34. (A DK, CK, CDK rövidítések a továbbiakban is a *Bibliographia Kleschiana* adataira vonatkoznak). A bécsi példány digitális másolatát ld. <http://data.onb.ac.at/rep/10B25FB6>.

⁶ TARNAI Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, 94(1990), 444–469.

⁷ TARNAI 1990, i. m. 462–465. Klesch a mű jegyzetében elmondja, hogy von der Leyen érsek versét a – lutheránusból konvertált – jezsuita Stephan Hagertől kapta, aki kassai fogsága alatt igyekezett a prédikátort katolikus hitre téríteni. *Uo.*, 463.

és a forrásul szolgáló mű franciaellenességét törökellenességre alakítja át. A nyomtatványban – Kleschre egyébként igen jellemző módon – terjedelmes lábjegyzetek is találhatóak, ezekben szerzőnk egyrészről (ismét) hosszan bizonyítja ártatlanságát, kéri hittársait, hogy nyomtatványát juttassák el Lipót császárhoz. Két korábbi művére is utal: az 1658-ban Bécsben kiadott, I. Lipót koronázására készített anagramma-verseire, amelyeknek kéziratossá változtatását személyesen is volt módja átnyújtani az újdonsült császárnak,⁸ valamint egy 1669-ben Lőcsén kiadott művét idézi, amelyet abból az alkalomból szerzett, hogy 1669 tavaszán Szepesolaszi előljáróinak nevében köszöntötte Szegedi Ferenc egri püspököt, Csáky Istvánt és Johann von Rottalt.⁹

Mint már korábban is említettem, a nyomtatvány bemutatása után Tarnai első sorban az alább *Függelékben* közölt levelek politikai vonatkozásait emelte ki. Meglátása szerint Klesch második megkeresésekor „már szinte érdektelen, hogy újabb könyveket küldött; egyedül az az ajánlat fontos; hogy ha letelepedhet egy szabad királyi városban [...] tudná, mi a kötelessége a felkelőkkel (malcontenten) szemben, vagyis jelentené titkos tárgyalásaikat, és rábeszelné őket a fegyverletételre.”¹⁰ Azt is megemlíti, hogy a levélhez csatolt *Memorialében* Klesch „eldicsékedett, hogy 1669-i kiadványában héber betűkkel magyar szöveget írt le, és ő fedezte fel a két nyelv kapcsolatát. A német irodalomban szerzett érdemeit azzal emelte ki, hogy ő honosította meg az alkaioszi és a pindaroszi versformát, mindkettőt VIII. Orbán pápát követve.” Azt már a lábjegyzetben teszi hozzá, hogy a megküldött verseket nem ismeri.¹¹ Tarnai úgy vélhette, hogy a levelekben említett Klesch-nyomtatványok közül csak a kolligátumban található *Specimen Reale*

⁸ KLESCH, Daniel, *Anagrammatismus Onomastico-Genethliacus*, Wien, Kürner, 1658. (DK-12.) Klesch a bécsi nyomtatványról a *Specimen Reale Fidelitatis* 6 (β) lábjegyzetében tudósít. Tarnai cikkének idején a kiadás még ismeretlen volt, azóta az RMNY negyedik kötetében szerepel (RMNY 2752, RMK I 929b). Az RMNY három példányt ismer belőle. A nyomtatvány többségében latin köszönőverseket tartalmaz (Leopold nevére öt verses anagramma, az Ausztria névre akrosztichon és kronosztichon), ezek mellett egy német szonett (*Zugab einer Glückwünschung in einem deutschen Klinge-Gedichte*) és egy magyar nyelvű kronosztichon is található. A szonettformának ez egy igen korai vernakuláris előfordulása hazánkban. Az 1658-as kiadványból egy anagrammát a *Specimen Reale Fidelitatis* is közöl a vers eredetét margón is jelezve („Anno 1658. Wien Impressa”). Az anagramma az 1658-as nyomtatványban az A4r lapon található, az azt megelőző kronosztichonban némi eltéréssel („CastVs, LIbertatls assessor perennet” (1674) helyett „CastVs, LIberaLIIs, LIberator, LIbertatls assessor perennet” [1658]).

⁹ Klesch németül, latinul és magyarul üdvözölte az előljárókat 1669. április 17-én, a munkáról a *Specimen Reale Fidelitatis* a lábjegyzete tudósít, s ugyaninnen megtudható, hogy az elmondottakat verses formában fia, Christoph Daniel ugyanezen év május 14-én Rottal jelenlétében (is) előadta. Ebből a nyomtatványból ma sem ismerünk példányt, a *Bibliographia Kleschiana* sem ismeri. A Rottalnak címzett latin, német és magyar – alexandrinus formába szedett – verseket mindenesetre a *Specimen Reale Fidelitatis* is közli a nyomtatvány végén, margón jelölve, hogy az 1669-ben kiadott versekről van szó („Anno 1669. Leutschowiae impressa”).

¹⁰ TARNAI 1990, i. m. 463.

¹¹ TARNAI 1990, i. m. 464.

Fidelitatis maradt fenn, a többi melléklet elveszett: „Nincsen meg tehát a héber betűkkel írott magyar szöveg sem.”¹² Pedig megvan, akárcsak az alkaiozi és pindaroszi versek.

Tarnai, amikor a levelekből idéz, nem teszi nyilvánvalóvá, hogy a citált helyek egymáshoz képest hol szerepelnek a forrásokban, és azt sem árulja el, miért gondolja úgy, hogy a héber betűkkel írt magyar szöveg Klesch egy 1669-ben kiadott művében lenne. Nézzük meg tehát a leveleket, immár egészükben.¹³ Az elsőben, a fent ismertetettek szerint, Klesch egy kéréssel fordul Lipót császárhoz, amelyhez célja elérése érdekében küldi az említett nyomtatványt is (*Specimen Reale Fidelitatis*), benne a Tarnai által elemzett ’parodiá’-val. A levél végén említést tesz egy, azokkal egy időben elküldött hamburgi prédikációjáról, amely 1675-ben jelent meg.¹⁴ Az említett prédikáció valójában két munka, külön címlappal, de vélhetően egyszerre kiadva. Tarnai cikkében nem tér ki részletesebben ezekre a nyomtatványokra – annyit jegyez meg, hogy Klesch röviden bemutatja azokat –, csak közli az RMK-számukat, pedig példányuk megtalálható az ÖNB gyűjteményében. Felmerül tehát a gyanú, hogy Lambeck mégiscsak megőrizte a Klesch által küldött nyomtatványokat.

Az augusztusi, második levélből kiderül, hogy Klesch első megkeresésére nem érkezett válasz, ezért itt újabb példányokat küld a *Specimen Reale Fidelitatis*ből. Azt is megemlíti, hogy korábban a trieri érseknek is küldött munkájából. A lelkes újonnan előadja kérését a palotagrófi címre vonatkozóan, és hosszabban is kifejti azon kívánságát, hogy a címet fiára, Christoph Danielre is terjesszék ki. Itt is felajánlja, hogy ha letelepedhetne egy magyarországi szabad királyi városban, segédkezhetne az elégedetlenkedők titkos ügyeinek felderítésében, illetve (egy későbbi helyen) az ellenszegülőket – akik meglátása szerint minden bizonnyal kálvinisták lesznek – fegyverletételre fogja bírni. A levél utóiratában megjegyzéseket tesz a leendő oklevélbe foglalandó teljes névvel (Daniel von Kleschen auff Neüenweiler) és címerével (a pecsétjén látható Pegazust egy arany sastollal egészítsék ki) kapcsolatban.

A leveleket több, külön lapra lejegyzett kiegészítés – Klesch szóhasználatában *Memoriale* – követi. Mivel Tarnai főként ennek alapján datálja a héber betűs írást 1669-re, ezért ezeknek tartalmát és sorrendjét érdemes részletesebben is szemügyre vennünk. A kolligátum 9. lapjának – ami a végső bekötés előtt egy különálló levél lehetett – rektóján négy pontban szerepelnek megjegyzések, verzőján egy Klesch által adott cím található,¹⁵ majd a lap alján egy, már számozatlan ’nota

¹² Uo.

¹³ Ld. *Függelék*.

¹⁴ A német nyelvű szentbeszéd a Szentháromság utáni 23. vasárnapon és hétfőn hangzottak el a hamburgi dómtemplomban. KLESCH, Daniel, *Apostolica Status Ratio és Evangelica Status Ratio*, Hamburg, 1675, RMK III 2700, DK-47. Az ÖNB példányának digitális másolatát ld. <http://data.onb.ac.at/rep/106CA67A>.

¹⁵ „Memoriale Desiderii Kleschiani Ad Magnificum Dominum Domnium Georgium a Lambeck Sacratissimae Caesarae Maiestatis Consiliarium et Bibliothecarium etc. Dominum ac Patronum

bene'-kiegészítés. A rektón szereplő, négy pontba foglalt kiegészítések közül a legelsőben Klesch arról beszél, hogy 1669-es éneke végén fiára vonatkozóan tett egy megjegyzést, és kérte, hogy az ő nevét is foglalják bele a *Diploma Palatinalé*-ba. Mivel ebből a nyomtatványból ma már nem ismerünk példányt, ennek igazságtartalmát nem tudjuk ellenőrizni – ha ez így volt, akkor már 1669-ben is pályázott a palotagrófi címre. A második pont alatt nyelvtudásáról beszél, és kiemeli, hogy kiváló magyartudása miatt az ország nemesei között nagy tiszteletnek örvendett. Ha valaki ugyanis a magyarokkal saját nyelvükön beszél, már félig meg is nyerte őket. Nem mulasztja el, hogy itt is szóba hozza a korábban már – a levelekben is, a *Specimen Reale Fidelitatis*-ban is – többször megemlített Rottal grófot, aki szintén kiválóan beszélt magyarul, és aki Klescht biztosította róla, hogy a császár emlékszik még a lelkész meghallgatáson előadott, 1658-as beszédére. Harmadiként arról beszél, hogy könyvtára, amely bebörtönzése miatt elpusztult, háromezer kötetre rúgott, hisz már egészen fiatal korától építette, és minden utazása alkalmával bővítette. A lapon utolsóként konkretizálja, hogy a város, ahol a császár ortalma alatt világi tisztséget viselve szívesen letelepedne, Sopron. A címet magának szinte már meg is előlegezve a levelet úgy írja alá: „Daniel Klesch von Neüenweiler.” Mondanivalója ugyanakkor itt még messze nem ér véget, a hátlapon következik a fent említett 'nota bene', ahol bizonyos itt küldött versekre utal, de az azokat tartalmazó nyomtatvány címét vagy kiadásuk helyét nem jelöli meg pontosan: „Aus innliegenden und mit beygefügeten deutschen Gedichten.” Mint írja, az itt küldött versekből megláthatja méltósága, hogy több olyan német versmértéket is feltalált (erfunden), amelyekre korábban egy német sem gondolt. Itt különösen a Maffeo bíboros – a későbbi VIII. Orbán pápa – latin mérték szerint készült alkaioiszi és pindaroszi ódáit emeli ki,¹⁶ hogy közvetlenül ezután (sokadszorra) aláhúzza, ez is bizonyítja tehát, hogy kiérdemelte a palotagrófi címet: „Und hette ich nur hiermit aller Urtheile nach das Diploma Palatinale verdienet, welches ich nochmahls allerunterthänigst bitte und zu erlangen verhoffe”.¹⁷

További két levél szerepel a kolligátumban. Az első rektó (10r) oldala teljesen teleírva – hátlapján csak annyi: „Pro Memoria!”. Legvégül az utolsó lap rektó oldalán

meum aestimatissimum.” A levél közepén jól kivehető egy haránthajtás, tehát a papírlap eredetileg félbe volt hajtva. A címzés tehát a számokba szedett kiegészítések hátlapjának összehajtott egyik felén, a 'nota bene' pedig annak szemközti másik felén helyezkedik el.

¹⁶ „Aus innliegenden und mit beygefügeten deutschen Gedichten werden Eüre hochedle Magnificentz ersehen, daß ich unterschiedliche deütsche Reimarten (genera carminum), daran kein Deutscher jemals gedacht, zuerst erfunden, sonderlich das Alkaische und die Pindarischen Oden, nach des Cardinals Maffaei, nachmahl in pontificatu Urbani VIII. latenischen [!] Abmessungen durchaus verfertiget.” Ld. *Függelék*. „Az itt szereplő mellékelt német költeményekből láthatja Méltóságod, hogy olyan különféle német versmértékeket (genera carminum) találtam fel, amelyekre korábban egy német sem gondolt. Különösen az alkaioiszi és pindaroszi ódákat, amelyeket egészében Maffaei kardinális, a későbbi VIII. Orbán pápa latin mértékei szerint készítettem.” (Itt is és a későbbiekben is tölem származnak Klesch német szövegeinek fordításai – F. A.)

¹⁷ „Így tehát mindenki véleménye szerint megérdemeltem volna a diploma palatinalét, amelyet ismételten legalázatosabban kérek, és elnyerését remélem.”

(11r) található sorokkal ér véget a kolligátum. A 10 rektó levél legtetetjén ismételten a *Memoriale* címet olvashatjuk, majd először németül kéri Lambecket, hogy a titkárán keresztül juttassa el kérvényét a császárnak, majd latin nyelvre váltva fiáról, Christoph Danielről ír, aki jeleskedik tanulmányaiban, és akibe Klesch beleplántálta a dicséretes ausztriai ház iránti szeretetet (amor) és vonzalmat (affectus). Ezután felsorolja kisebb – ekkor még élő – fiait és feleségét is, összes gyermeke anyját, Elisabeth Grubert, aki – természetesen nem felejtí itt el megemlíteni – ausztriai származású. Hogy még egy alkalma legyen szóba hozni az 1658-ban a császárnak ajánlott anagrammáit, elmondja, legidősebb fia is abban az évben született. A lap legalján ismét németül kívánja a császárnak, hogy az ég megajándékozza egy trónörökösrel. A lap szélén utólagos beszúrásként szerepel az újabb 'nota bene', amelyben leírja, hogy nem szeretne többé egyházi tisztséget, inkább különböző írással szeretne érdemeket szerezni. Az utolsó levélen (11r), mindentől némiképp függetlenül áll az utolsó 'nota bene', amelyben említést tesz bizonyos itt küldött héber betűs magyar sorokról, és röviden utal a két nyelv – állítása szerint általa felfedezett – hasonlóságára:

Die Reimen, welche mit hebräischen Characteren hierunten gesetzet, sind ungrisch, welche Sprach mit allen ihren affixis, suffixis, formationibus, etymis und terminationibus orientalisch ist. Diese Art hat noch kein Ungar gesehen, ich bin dessen erster Erfinder, und befinde, daß die ungrische Sprache nicht füglicher, als mit diesen hebräischen Characteren könne geschrieben werden. Hiervon habe ich in die wolffenbüttelische Bibliothek 300 Exemplaria geschickt.¹⁸

Közelebről megvizsgálva tehát Klesch kiegészítéseit, világosnak tűnik, hogy sem a héber–magyar írást, sem az alkaiozi, ill. pindaroszi stórfákat nem egy 1669-es kiadványban kell keresnünk. Bár valóban említésre kerül egy bizonyos ponton egy 1669-es nyomtatvány, mégis ettől teljesen függetlenül és a kiegészítések egészen más helyein utal héber betűs írására és alkaikus verseire, pindaroszi ódájára.

Mivel az első levélben említett küldemények megtalálhatók az ÖNB gyűjteményében, joggal remélhetjük, hogy a második levélben említésre kerülő Klesch-művek is itt rejtőznek, még ha a címüket nem is ismerjük. Ezekből az évekből a bécsi gyűjtemény megőrzött Kleschtől egy feltehetően 1675-ben kiadott, Wittenbergben tartott halotti prédikációt (*Exul parentator...*). Bár a nyomtatvány egy német szöveget közöl, és tartalmaz verses betéteket, azok nem a Klesch által említett stórfák.¹⁹ 1677-ből, a levelek írásának évéből is található két régi nyomtatvány a könyvtár gyűjteményében. Az első *Poema et Drama Paschale* címmel

¹⁸ Ld. *Függelék*. „A héber írásjeles sorok, amelyek alul állnak, magyarul vannak, amely nyelv toldalékaival, ragozásával, szótöveivel és végződéseivel egészen keleti. Erre még egy magyar sem jött rá, az én felfedezésem, és véleményem szerint a héber betűk lennének a legalkalmasabbak a magyar nyelv lejegyzésére. [A nyomtatványból] 300 példányt a wolffenbütteli könyvtárnak elküldtem.”

¹⁹ KLESCH, Daniel, *Exul parentator... in sepultura Matronae Christinae Bossiae*, [h. n.], 1675, RMK III 2719, DK-43. A bécsi példány digitális másolatát ld. <http://data.onb.ac.at/rep/102D160E>.

tartalmaz egy Klesch által szerzett, alkaioiszi strófákba foglalt húsvéti éneket latinul és németül, egy húsvéti, a jénai városi gimnázium diákjai által előadott iskoladráma (passiójáték) színlapját – szintén németül és latinul –, valamint egy tojást formáló képverset („votum paschale in ovo poetico”), amelyben Klesch a címlapon is kiemelt Caspar Posner jénai professzort, egyetemi rektort, valamint a jénai egyetem tanárait köszönti.²⁰ A másik 1677-es nyomtatvány *Festorum anniversariorum et primariorum* címmel szintén Jénában jelent meg, és több verset is tartalmaz az egyházi év fontosabb ünnepeire, mindegyiket két nyelven, amelyeket a címlap elmondása szerint a jénai tanácsházán az egyházi ünnepek alkalmával énekelve elő is adtak.²¹ A latin szövegek minden esetben valamilyen antik vagy középkori egyházi ének parafrázisai.²² Klesch énekei a következő sorrendben állnak: karácsonyi jambikus himnuszok, valamint – szintén karácsonyra – Horatius (I. könyv) IX. ódájának formájára szerzett, alkaioiszi strófákban készült himnuszok, az előző jénai nyomtatványban is szereplő húsvéti alkaioiszi ódák, Krisztus mennybemenetelének alkalmára szerzett alkaioiszi ódák, valamint két pünkösdi pindaroszi óda. A nyomtatvány legvégén pedig hat héber betűvel szedett sor áll. Megvannak tehát a Lambecknek címzett levelekben említett versmértékek és – ahogy az sejtethető – a héber betűkkel írt magyar szöveg is.

Bizonyosnak tűnik, hogy Klesch második levelének függelékeként küldte Lambecken keresztül a császárnak ezeket a nyomtatványokat. Egy belső kapcsolat is fennáll a *Festorum anniversariorum* és a bécsi levelek tartalma között. A nyomtatvány latin pindaroszi ódájához Klesch a lap alján a következő megjegyzést fűzte: „Ez a pindaroszi óda Maffei kardinálisnak – akit később pápáként VIII. Orbánnak neveztek – a versmértéke (»metrum«) szerint lett megalkotva; Boecler más versformákat (»alia carminis genera«) alkalmaz; a könnyebbeket választottam, és azokat német versben (»in Rhythmis Germanicis«) utánóztam,

²⁰ KLESCH, Daniel, *Poema & Drama Paschale, Jesu Christo... Rectori p. t. Magnifico Dn. Casparo Posnero... in hac Universitate Facultatum Decanis ac Professoribus, Sacrum a Pube Scholastica Ludi Literarii Senatorii Jenensis Actu Publico ac Solenni Productum*, Jena, 1677, RMK III 2819b, DK-59. A bécsi példány másolata: <http://data.onb.ac.at/rep/10B25FAD>. A kiadvány olyan mértékben hasonlít Klesch egy korábbi, még 1669-ben Lőcsén kiadott, szepesolaszi húsvéti iskoladráma színlapját közreadó nyomtatványára (RMK II 1181, RMNy 3553, DK-20), hogy ellene kell mondanunk Varga Imre RMNy-ben hivatkozott azon megállapításának, hogy nem egyértelmű a darab szerzősége. Amellett, hogy ugyanolyan koncepció szerint épül fel a két kiadvány (a színlapot kiegészíti egy két nyelven, az új német verselési iskola elveihez igazodva megalkotott ének), a két nyomtatvány címadásának koncepciója – és megfogalmazása – olyan mértékben megegyezik (és egyéni), hogy Daniel Klesch szerzőségéhez nem fér kétség.

²¹ KLESCH, Daniel, *Festorum anniversariorum et primariorum Nativitatis, Resurrectionis, Adscensionis Christi: Et Visibilis Effusionis Spiritus Sancti i.e. Pentecostes*, Jena, 1677, RMK III 2819a, DK-60. A Klesch-bibliográfia 3 példányát ismeri a nyomtatványnak (New Haven, New York és Bécs). A bécsi példány digitális másolatát ld. <http://data.onb.ac.at/rep/10551453>. Ma már ennél több példány is nyilvántartott, ezek részletesebb ismertetésére még visszatérünk.

²² A feldolgozott himnuszok: *Puer natus in Bethlehem; Corde natus ex Parentis; Salve festa Dies, toto Venerabilis aevo; Festum nunc celebre magnaue gaudia* és *Veni Creator Spiritus*.

szorosan követve a latint.”²³ A pindaroszi ódaformával kapcsolatban tehát szinte ugyanazt a kijelentést teszi, mint a Lambeck-levélben, a nyomtatvány mondata annyival bővebb, hogy itt Johann Heinrich Boecklert is megemlíti, mint aki szintén szerzett pindaroszi ódákat, de másképp, mint Barberini (és ő). Boeckler (1611–1672) a retorika professzora volt Straßburgban, ráadásul azokban az években is, amikor Klesch is az egyetemen tanult (1646 körül). A magyarországi lelkész tehát ismerte Boecklert, vélhetően személyesen is hallgatta, ő mégis Maffeo Barberini mintája mellett döntött. Dolgozatom következő részében arra keresem a választ, hogy mi lehetett Daniel Klesch poetológiai motivációja, amikor így járt el.

Maffeo Barberini (1568–1644, 1623-tól VIII. Orbán névvel pápa) – amellet, hogy természetesen jelentős alakja volt kora valláspolitikai életének, költőként is fontos személyiség volt, és a magyar irodalomtörténet-írás számára is központi jelentőségű. A magyar kutatások elsősorban Zrínyi Miklóshoz fűződő kapcsolata miatt foglalkoztak vele, hiszen régóta ismert, hogy a pápa 1636-ban Rómában magánaudiencián fogadta a magyar főnemest. Barberini ekkor átnyújtotta neki az 1634-ben kiadott összegyűjtött verseit, azzal a felszólítással, hogy kövesse az abban megfogalmazott poétikai programot. A pápa és Zrínyi költészetének szembesítését csak legújabbán végezte el Szörényi László és Bene Sándor.²⁴ Bár a két szerző eltérően látja azt, hogy Zrínyi milyen szorosan követte valójában Barberini poétikai nézeteit, megítélésében egyetértenek. A nemzetközi szakirodalom alapján mindketten olyan figuraként mutatják be, aki új költői programot megteremtve elutasítja az antik költészeteszménnyel együtt a keresztény irodalomba is beszivárgott erotikát. Barberini a költészet keresztényiesítését tűzte zászlajára. Ez ugyanakkor nem jelentett teljes szembefordulást az antik hagyománnyal, sőt: törekedett az antik versmértékek keresztény tartalommal való feltöltésére. És nem csak saját munkásságában: ismert, hogy 1631-ben felügyelete alatt új breviáriumot adtak ki, amelyben – utasítására – a liturgia egyes himnuszait antik metrumokba írták át. Ami számunkra most fontos: ezt megteszi a pindaroszi ódákkal is. Barberini Zrínyinek is átnyújtott *Poemata*jában négy ilyen óda is megtalálható, ezek négy különböző szent (Keresztelő Szent János, Mária Magdolna, Szent Lőrinc és IX. [Szent] Lajos, francia király) emlékére készültek, s közülük az utolsó kettővel mutat Klesch ódája formai hasonlóságot.

²³ „Ode ista Pindarica ad metrum Cardinalis Maffaei, post in Pontificatu URBANI VIII. dicti composita est: BOECLERUS alia carminis genera ponit: faciliora elegi eademque in rhythmis Germ. κατά ποδά (πόδα) imitatus sum.” KLESCH *Festorum anniversariorum* 1677, i. m. [A4r]. A κατά ποδά kifejezés ebben a kontextusban többféleképpen is értelmezhető. Jelentheti azt is, hogy Klesch szorosan (nyomdokában járva) igyekezett követni a latin mintát, de azt is, hogy verslábak szerint követte a latint. Valószínűbb ugyanakkor az első értelmezés. A mondat fordításában és értelmezésében Tóth Gergely volt segítségemre, amit ezúton is köszönök neki.

²⁴ SZÖRÉNYI László, *Zrínyi Miklós és Maffeo Barberini, azaz VIII. Orbán pápa költeményei = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 449–459; BENE Sándor, *Sziránek, fönixek, könnyek, Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerk. Bene Sándor, Pintér Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 105–135.

Pindaroszi és alkaioszi ódák

A pindaroszi óda kora újkori verstana a poétikatörténet igen izgalmas területe.²⁵ Metrumára nagyfokú variabilitás jellemző, de az ódák szigorú ritmikai rendjét csak a 19. századi filológiai kutatások során ismerték fel. Bár Pindaroszt és ódáit már korábban is nagyra becsülték, verseiben a szándékolt homályt és féktelen lelkeseledést csodálták. Ennek a szemléletnek vált poétikai programiratává Horatius – egyébként szapphói strófában írt – Pindarosz-ódája (IV. 2), amelyben a kardalköltő úgy jelenik meg, mint aki „új szókat ditirambusában vakmerőn görget, szabad szabállyal, s nem köti versét.”²⁶ Ha a konkrét forma európai megjelenését vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a latin nyelvű pindaroszi óda speciálisan neolatin jelenség, az antik római kultúrában ugyanis nem követték Pindarosz görög ódáinak verstani jellemzőit, a korábban említett metrikai bizonytalanságok miatt, amit akkor még szabálytalanságként értelmeztek.²⁷ Az átláthatatlan szerkezet miatt tehát a formát alkalmazni kívánók sokáig definíciós nehézségekbe ütköztek. Egy jellemző működött alapvetésként: a vers három verszakos periódusokból építkezik, amelyben egy 'strophá'-t egy azzal azonos metrumú 'antistrophá' követ, majd a periódust egy önálló struktúrával rendelkező 'epodosz' zárja le. Egy versben több ilyen periódus is alkalmazható, a metrikai mintázatot mindig követve. A 16. századtól egyre népszerűbbek lettek a polimetrikus versek, ezért a pindaroszi ódára is nagyobb figyelem irányult, csak szembe kellett nézni a hiányzó antik latin minták problémájával, hisz általában a neolatin költők más formákkal kapcsolatban azokat követték. Két megoldást termelt ki a gyakorlat: aki egy pindaroszi óda írásához fogott, az vagy egy konkrét, Pindarosztól származó görög óda metrikai struktúráját vette át, vagy teljesen szabad metrumot érvényesített versében.²⁸ Európában elsőként a *Pléiade* költőiskola szerzői között lett különösen népszerű ez a forma, és a században vernakuláris megjelenése is megtörtént, ami azért különösen izgalmas, mert a latin és nemzeti nyelvű költemények között általában nem volt formai átjárás egyik irányba sem: Petrarca szonettjeit latinul epigrammokban, elégikus disztichonokban adták vissza, egy nemzeti nyelvű költeményt pedig általában valamilyen antik formába szabtak át. Franciául Pierre de Ronsard

²⁵ A későbbiekben elsősorban a pindaroszi ódák verstani hagyományaira koncentrálok, és nem általában a költő Pindarosz személyének és verseinek recepciójára. A kettő természetesen összefügg, ugyanakkor nem fedi le teljesen egymást. Pindarosz kora újkori recepciójának bemutatása túlmutatna a jelen dolgozat keretein.

²⁶ Nemes Nagy Ágnes fordításában idézzük a verset.

²⁷ A következőkben a forma neolatin megjelenésével kapcsolatban Jochen Schultheiß cikkének eredményeire támaszkodom: SCHULTHEISS, Jochen, *Zwischen philologischer Analyse und poetologischem Programm, Zur Metrik der neulateinischen Pindarischen Ode = Neulateinische Metrik, Formen und Kontexte zwischen Rezeption und Innovation*, hrsg. Stefan Tilg, Benjamin Harter, Tübingen, Narr Francke Attempto, 2019 (NeoLatina, 33), 111–132.

²⁸ Léteztek filológiai kutatások Pindarosz metrikai struktúráival kapcsolatban, az alexandriai filológusok is komoly erőfeszítéseket tettek a verstani rendszer leírására, és felfigyeltek a különböző metrikus rendszerek kombinációjára.

(1524–1585) – aki a *Pléiade* tagja is volt – már törekedett arra, hogy ódáiban formailag szorosabban imitálja a görög költő ódáit.²⁹ Angolul Ben Jonson (1572–1637) szabályos jambusokat használt pindaroszi ódáiban, de különböző sorhosszúságokban, úgy, hogy a költemény optikailag leképezze a görög mintákat.³⁰

Természetesen Pindarosz alakja és versei a 16. századi német humanistákat is foglalkoztatták – elég csak Melanchthon egyetemi Pindarosz-előadásaira és próza-fordításaira gondolnunk –, kezdetben elsősorban görögül és latinul.³¹ A német irodalomnak ugyanakkor a 17. század első harmadától fő programjává vált az antik verselés vernakuláris nyelvű megszólaltatása. Ennek aztán a pindaroszi óda meghonosítása is hamar fontos részévé vált, de a fő minta nem közvetlenül az antik irodalom, hanem a 16. századi francia és olasz költészet volt.³² Először Georg Rodolf Weckherlin ültette át a formát az 1610-es években, majd őt követte Martin Opitz, aki alapvető és iránymutató poétikai munkájában (*Deutsche Poeterey*, 1624) már elméleti igénnyel fordult a pindaroszi óda felé, és példaként két német nyelvű ódát is közreadott. Opitz elméletében az alapszabályokkal kapcsolatban (háromosztatúság, metrikai és rímelési szabadság) az alapvető neolatin poétikákat követte (Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*: 1561, Jacob Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres*: 1594), és bár Ronsard-ral és Weckherlinnel szemben témájukban kiemelte (ill. leszállította) a verseket az udvari szférából, Weckherlinhez hasonlóan ő is jelentősen támaszkodott a francia költő megoldásaira, bár nem csak kizárólag azokra.³³ A forma aztán az egész 17. századi német költészetben népszerű maradt. Kihasználva a benne rejlő innovatív lehetőségeket, többen is kísér-

²⁹ A „pindarizálás” tudatosan kidolgozott poetológiai technika volt részéről (saját szóhasználatában többek között: „soin Pindarique”). Ennek lényege abban rejlett, hogy egy viszonylag hétköznapi témát a legbonyolultabb költői megoldásokkal igyekezett megfogalmazni. Az 1550-ben megjelent *Odes* kötete pindaroszi ódákkal kezdődik, ez is mutatja a forma koncepciózus helyét a francia költő poétikai programjában. Ld. KOCH, Wilhelm, *Das Fortleben Pindars in der deutschen Literatur von den Anfängen bis Andreas Gryphius = Euphorion*, 28(1927), 195–218, 202; SILVER, Isidore, *Ronsard and Du Bellay on their Pindaric Collaboration = The Romanic Review*, 33(1942), 1–25.

³⁰ A forma angol megjelenéséről ld. még MOST, Glenn W., *Horatian and Pindaric Lyric in England = Zeitgenosse Horaz, Der Dichter und seine Leser seit zwei Jahrtausenden*, hrsg. Helmut Krasser, Ernst A. Schmidt, Tübingen, Gunter Narr, 1996, 117–152.

³¹ KOCH 1927, i. m. 195–200.

³² MEID, Volker, *Barocklyrik*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart, Metzler, 2008, 78–80; SZYROCKI, Marian, *Die deutsche Literatur des Barock, Eine Einführung*, Stuttgart, Reclam, 2010, 82–84.

³³ Koch tanulmányában amellet érvet, hogy Opitz első pindaroszi ódájának elrendezése Pindarosz első phytói ódájával mutat hasonlóságot. A göröghöz, meglátása szerint, ugyanakkor latin közvetítéssel férhetett hozzá. KOCH 1927, i. m. 210. Keppeler meglátása szerint Opitz az első költeményben Ronsard ódakötetének 10. darabját követte, a második óda – amely Adam von Bibran halotti búcsúztatója – olasz mintáját, amelyre Opitz bár szerzővel, de cím nélkül utal („Ex Italico summi viri Abrahami Bibrani, Adami fratris, quamvis paullo liberius, translatum”), ő sem tudta meghatározni, és a pontos forrás azóta is ismeretlen. KEPPELER, Emil Richard, *Die Pindarische Ode in der deutschen Poesie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Tübingen, H. Laupp, 1911, 2–3.

leteztek vele, Philip von Zesen 1640–1641-ben (*Deütscher Helicon I–II*) például a szonett és a pindaroszi óda jellemzőinek elegyítésével („pindarisches Klinggedicht”).

Bár Opitz a metrum, rímelés, strófafelépítés szabadságát hangsúlyozta, és a *Deutsche Poeterey* két szövegét (egy esküvői és egy halotti éneket) nem kötelezően követendő példaként tárta a közönség elé, az utána jövő évtizedek ódaköltészetét áttekintve az látható, hogy szinte előírászerűen másolták ezt a két verset, mind a metrum, mind a rímképlet tekintetében.³⁴ Az opitzi mintázat a következő volt: amennyiben ünnepi, örömteli alkalomra születik az ének, a teljes strófa és antistrófa négyes jambusból építkezik (rímképlete: aabb cddc eeff ghhg), az epodosz pedig négy trocheusból (abba ccdd effe). Ha a téma szomorú (főként a halotti búcsúztatók), a strófa és antistrófa négyes trocheus sor (abba ccdd effe), az epodosz pedig két négysoros egységből áll: az elsőben egy alexandrinus, két sor hármastrocheus és egy sor vers commun – 10 vagy 11 szótagból álló jambikus sor – található, a másodikban egy alexandrinust két sor kettőstrocheus és egy sor vers commun követ (rímképlete abba cddc). Zesen *Deütscher Helicon*-jában aztán – amellet hogy egyes költeményekben határozottan az opitzi formát követi – azzal is kísérletezett, hogy az elődje által még nem használt daktilusokat és anapesztusokat is beemelje mind a strófákba, mind az epodoszokba, olykor felváltva egy-egy versszakon belül is.³⁵ Az első, aki ettől a mintázattól aztán jelentősen el tudott rugaszkodni, az Andreas Gryphius volt az 1640/1650-es években, még mindig teljesen függetlenül a közvetlen görög mintáktól – talán holland előképekre és Justus Georgus Schotteliusra támaszkodva, aki az epodoszokban a daktilust anapesztusokkal és trocheusokkal is vegyítette, teret engedve ezzel a szélesebb körű ritmusváltásoknak. Gryphius pindaroszi ódáiban kiszakadva az alkalmi (ill. alkalmazott) költészet köréből, személyes hangot ütött meg, és a zsoltárköltészet stílusa felé közelített. Ritmikailag strófaiban és antistrófaiban is előszeretettel építkezett alexandrinusokból és vers communokból, amelyek Opitznál kizárólag az epodoszokban jelenhettek meg. Gryphius a lelki felindultságot visszaadandó előszeretettel élt a jambikus és trocheus lejtés közti ritmusváltás eszközével. Versei nagy sikert arattak, és a későbbiekben nagy hatással voltak a német ódaköltészetre.³⁶ A daktilusok és anapesztusok váltakozó használata és általában a ritmusváltás aztán a 17. század második felében elterjedté vált.³⁷ Bár a forma tehát idővel egyre bonyolultabbá vált, és távolodott Opitz formáitól, ez egy belső, organikus fejlődésnek volt köszönhető.

Hol helyezhetők el Daniel Klesch pindaroszi versei ebben a kortárs poetológiai kontextusban? Mint láthattuk, az itt ismertetett, 1677-ben megjelent ódájában ő tudatosan Maffeo Barberini neolatin ódáit választja mintaként, pedig ekkor már a német nyelvű pindaroszi óda saját hagyománnyal is rendelkezett, amelynek fontos

³⁴ Ezt részletesen bemutatja: KEPPELER 1911, i. m. 4–24.

³⁵ KEPPELER 1911, i. m. 8–9.

³⁶ KEPPELER 1911, i. m. 13–14; KOCH 1927, i. m. 213–218.

³⁷ Ezt figyelhetjük meg Tobias Petermann-nál, Sigmund von Birkennél, Christoph Kaltenbachnál, Georg Neumarknál, ld. KEPPELER 1911, i. m. 15–16, 19.

eleme az egységes 3-4-5 lábas trochaikus vagy jambikus – olykor alexandrinusokkal vagy vers communokkal fellazított – lüktetés volt. De nem ekkor szólaltatta meg legelőször ezt a formát. Jelenlegi ismereteink szerint 1655-ben is jelent már meg egy latin és egy német pindaroszi ódája, egyetemtársa, Matthias Lang lakodalmára.³⁸ Klesch, aki ekkor még a soproni gimnázium konrektora, már itt is a Barberini-féle formát használja, bár ekkor még hallgat előképéről. Itt is ugyanaz a szerkezet: két kilencsoros strófát és antistrófát egy tizenkét soros epodosz követ, jól kivehető az ötödik sor hexametera, és Klesch itt is hangsúlyozza, hogy a német variáns szorosan követi a latin metrumot.³⁹ A latin természetesen nem rímes, a német viszont igen: 1655-ben és 1677-ben ugyanazt a rímképletet használja a strófákban (ab abb aaa b), az 1655-ös epodosz rímképlete (abc abb ccb) ugyanakkor eltér az 1677-esétől (abb abb aab), Klesch eljárása ebben az esetben sem korrelál az opitzi rímhagyománnyal. Egyelőre nem ismeretes több pindaroszi óda Kleschtől, de egy költeményét még meg kell itt említenünk. 1678-ban Klesch Philipp von Zesennel együtt köszöntötte Catharina Regina von Greiffenberget annak alkalmából, hogy a Deutschgesinnte Genossenschaft lilium céhe elnökének és céhmesterének lépett elő.⁴⁰ Klesch öt verssel szerepel, ebből kettő madrigál, három pedig szonett, ez utóbbi háromnak az elrendezése (alcímük: Satz, Gegen-Satz, Nachklang) viszont a pindaroszi ódáéra emlékeztet, egészen pontosan arra, ahogyan Zesen – a jelen kötetben szerzőtársa – a szonett és pindaroszi óda fúziójával kísérletezett. Megfelelni ugyanakkor nem felel meg neki teljesen, mivel Zesen víziója szerint egy tizennégy soros szonettet lehet a pindaroszi óda hármass felosztása szerint két quartinára (Satz és Gegensatz), majd egy hatsoros (szextett) gondolati egységre (Abgesang) bontani.⁴¹ A *Festorum anniversariorum* és a *Thalassii socialibus sacris* pindaroszi ódáinak esetében ugyanakkor egyértelműen nem a német kulturális hatás a jelentős. Atipikusan jár el, amikor visszakanyarodik a forma énekes gyökereihez, ami bár közismert volt, a gyakorlatban mégsem kísérletezett vele szinte senki.⁴² Akkor is új utakon jár,

³⁸ *Thalassii Socialibus Sacris Viri Perquam Reverendi atque Praeclarissimi Dn. Matthiae Langii Sempronensis Hungari*, Wittenberg, 1655, RMK III 1951, DK-10. Digitális másolata (ULB Halle): <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:1-564758>. Mivel Klesch összes verseinek teljes körű összegyűjtésére még várnunk kell, így még kerülhetnek elő újabb adatok.

³⁹ „Ὡδὴ Τευτονικῶς μεταφραζομένη. Observato in singulis iisque sexgeminis rhythmis Latini metri prorsus genere, ita, ut nova quasi videri possit.” *Uo.*, B[1r].

⁴⁰ ZESEN, Philipp von, KLESCH, Daniel, *Lobklingende Ruhm- und Nahmen-Reime: damit Der... Frauen Katharinen Reginen/Frauen von Greiffenberg... als Dieselbe von Der Hochpreiswürdigen Deutschgesinnten Genossenschaft... im 1677sten Heil-Jahre zur Obervorsitzerin und Oberzuftmeisterin unter dem Zunft Zunftnahmen Der Tapferen erwehlet*, Hamburg, 1678, DK-70. VD17 23:230123N. Digitális másolatát (HAB) ld. <http://diglib.hab.de/drucke/lo-4f-266-3/start.htm>. A nyomtatvány Klesch-verseinek bemutatását ld. Ötvös 2021, i. m. 239–242.

⁴¹ ZESEN, Philipp von, *Sämtliche Werke, IX, Deutscher Helicon (1641)*, hrsg. Ferdinand van Ingen, Berlin, De Gruyter, 1971, 245–247.

⁴² Keppeler a 17. századból egyedül Philipp von Zesen említi, mint aki énekelhető pindaroszi ódát készített. KEPPELER 1911, i. m. 1–2. Ezt az egyetlen próbálkozást tehát most újjal gazdagíthatjuk. Nem lehet véletlen, hogy Zesen, Klesch egyik fő mintaképe kísérletezett ezzel.

amikor a neolatin költészet felől igyekszik megújítani a formát Barberini követésén keresztül.⁴³ A pápa hatását ugyanakkor nemcsak a versforma átvételében fedezhetjük fel, hiszen az, hogy Klesch a *Festorum anniversariorum* latin szövegeiben korábbi antik vagy középkori latin egyházi énekeket parafrázál, messzemenőig megfelel a pápai breviárium-reform koncepciójának is.

Visszatérve Klesch Lambecknek írt levele kiegészítéséhez, az alkaioszi ódákról is szólnunk kell, amely kérdés bizonyos szempontból könnyebb, bizonyos szempontból nehezebb. Könnyebb, mivel az alkaioszi versszak metruma a maga vers-tani tradíciójával az antik költészet óta ismert és feltárt jelenség, bár az kétségtelen, hogy ez a forma a 17. században nem volt annyira népszerű a németországi költők körében, mint a pindaroszi óda, és majd csak Klopstock és Hölderlin lírájában fog kiteljesedni.⁴⁴ Horatius ódáiban gyakran használta az alkaioszi strófát, ő volt a kora újkori szerzők legfontosabb antik mintája. A német irodalomtörténet-írás Johann Brandmüllert tartja számon az első német nyelvű alkaioszi strófa szerzőjeként (*O ihr Studenten*, 1621).⁴⁵ Korai szerzeményként ismert még az Opitz-tanítvány Matthäus Apelles von Löwenstern egyházi éneke (*Nun preiset alle Gottes Barmherzigkeit*, 1645),⁴⁶ és szinte ugyanekkor, 1644-ben született meg az első világi témájú óda alkaioszi mértékben, ez Georg Philipp Harsdörffer szerzeménye (1644).⁴⁷ Később – elsősorban a 18. században – ez lett a leggyakrabban használt antik strófaforma.⁴⁸

⁴³ A Pindarosz-követésben Orbán pápának is volt előképe: már mesterének, Gabriello Chiabrera-nak (1652–1638) is már fontos programja volt az antik mintákkal és a pindaroszi ódákkal való kísérletezés. A heroikus ódák mellett ő is szerzett ilyen típusú verseket szentekhez, és Barberini olasz és neolatin pindaroszi ódáin egyértelműen Chiabrera stílusának hatása fedezhető fel. Kleschnél mindenesetre egyelőre nem találtam Chiabrera-ra történő utalást. A pindaroszi ódaformáról és Chiabreráról ld. SOMMARIVA, Angelo, *La lirica pindareggiante in Italia da Orazio a Chiabrera*, Genova, Tip. della gioventù, 1904, 40–62; MADDISON, Carol, *Apollo and the Nine, A History of the Ode*, Baltimore, The Johns Hopkins, 1960, 184. Hogy Barberini neolatin pindaroszi ódái metrikailag egészen pontosan kit is követnek (Chiabrera neolatin vagy görög pindaroszi ódáit, vagy Pindarosz görög ódáit, ill. további lehetőségek), azt még – tudomásom szerint – senki sem kutatta. Peter Rietbergen egy rövid megjegyzése szerint a pápa Chiabrera ösztönzésére nyúlt az elődje által kedvelt pindaroszi ódákhoz, de verselése inkább horatiusi. Véleményét ugyanakkor nem támasztja alá semmilyen szöveghellyel. RIETBERGEN, Peter, *Power an Religion in Baroque Rome, Barberini Cultural Policies*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill's Studies in Intellectual History, 135), 101.

⁴⁴ MEID 2008, i. m. 77.

⁴⁵ MARTIN, Ernst, *Versen in antiken Maßen zur Zeit von Opitz' Auftreten = Vierteljahrschrift für Literaturgeschichte*, 1(1888), 98–111.

⁴⁶ BROCKS, Wilhelmshorst, *Das Fortleben der alcäischen Strophe im lateinischen Kirchenliede des Mittelalters und in der neueren deutschen Dichtung = Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 13(1925), 363–382, 366–367.

⁴⁷ HOSSFELD, Reinhard, *Die deutsche horazische Ode von Opitz bis Klopstock, Eine metrische Untersuchung*, Düsseldorf, Zentral-Verlag für Dissertationen Triltsch, 1961, 50–51.

⁴⁸ SCHLAWE, Fritz, *Neudeutsche Metrik*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1972 (Sammlung Metzler, 112), 72–74.

Klesch mintájának megállapításában a nehézséget az jelenti, hogy eddig egy nyomtatványban sem találtunk olyan megjegyzést, amely Barberinit említene egy konkrét alkaioszi ódával kapcsolatban, és a korpuszunk is nagyobb: a *Festorum anniversariorum*ban található három alkaioszi ódán kívül jelenleg további hét olyan nyomtatványról van tudomásom, amelyben Klesch ilyen strófaformát használ, és ahogy előrehaladunk a szerző műveinek feldolgozásával, idővel bizonyára ez a szám is növekedni fog.⁴⁹ Klesch 1679-ben büszkén reflektál a forma újíására vonatkozó kísérleteire. Elmondása szerint még 1648-ban, Wittenbergben iskolatársával, Enoch Gläserrel azzal kísérleteztek, hogy alkaioszi ódákból, rímpozícióban olyan szavakat használjanak, amelyek egyben daktilusok is – állítása szerint így ezt a verslábat sem Buchner, sem Zesen nem használta. Ugyanitt említi, hogy húsz ilyen ódáját már nyomdába is adta. Egyelőre ezek ismeretlenek számunkra, de két strófát itt idéz, tehát legalább ennyit láthatunk a kísérletből.⁵⁰

Er [August Buchner] soll die Rollende / oder so genante Dactylische Art erfunden haben. [...] Der Edle Hr. Filip von Zesen aber nennet sie in seinem deutschen Helicon / Palmen oder Dattelschritt. Wiewohl keiner von ihnen dieselbe bey drey-gliedrigen gleichen Reim-endungen gebrauchet / so viel mir wissend. Ich und Herr Enoch Gläser haben dieses im Jahr Christi 1648. zu allererst versuchet in denen Alkaischen Oden / in welchen es sich am allerfüglichsten thun lasset. Wie ich denn derselben mehr / als zwanzig Oden / ohne Ruhm zu melden allbereit im Druck gegeben.

Zum Beyspiel sey dieser Satz aus dem Spruch:

Mein Freund ist der vom Himmel geflossene/
Und in des Wortes Weide Genossene/
Die Ros‘ ist seines Ordens Zeichen
Dunckele Schatten die müssen weichen.

Er ist mit seiner Rosen vereiniget/
Der uns mit seinem Blute gereiniget/
Er wendet von uns alle Plage/
Machet ergötzliche kühle Tage⁵¹

⁴⁹ DK-20 (latin és német), DK-30 (csak latin), DK-57 (véltetően német), DK-59 (latin és német, ugyanezeket a *Festorum anniversariorum* is közli), DK-64 (véltetően latin és német), DK-91c (két alkaioszi strófa a Johann Friedrich brandenburgi örgrófnak címzett dedikációs előszó zárásaként), DK-82 (két latin és német). A „véltetően” megjegyzés annak köszönhető, hogy azokból a nyomtatványokból még nem rendelkezem másolattal, de a címleírásból következtetni lehet a tartalmukra.

⁵⁰ KLESCH, Daniel, *Die Höchst-Preiß-würdigste Sionische Rosen-Gesellschaft*, 1679, 40. DK-73, RMK III 2983a.

⁵¹ „Ö [August Buchner] találta fel a gördülő vagy úgynevezett daktilusi módot. [...] A nemes Philipp von Zesen Deutscher Heliconjában ezeket pálma- vagy datolyalépésnek hívja. Ezt [értsd.

A sziléziai Enoch Gläser (1628–1668) jogi végzettséget szerzett, korának ismert alkalmi költője volt. Boroszlóban, majd 1646 és 1649 között Wittenbergben tanult, ahol August Buchner kedves tanítványa volt. A korabeli lexikonok szerint a természet különös költői tehetséggel áldotta meg.⁵² Gläser tehát ugyanazokban az években tanult Wittenbergben, mint Klesch, és azt is tudjuk, hogy ő is Buchner tanítványa volt, valamint 1648-ban Gläser és Klesch együtt szerepelnek egy alkalmi kiadványban.⁵³ Ezek alapján nincs okunk kétségbe vonni állításait.

A Klesch által használt alkaioszi forma és ennek következetes érvényesítése jellegzetesnek tűnik ódáiban. Még ha egyes elemeinek előképeit megtalálhatjuk másoknál – az alkaioszi tizenegyes például Brandmüllernél is két daktilusszal ér véget, és Kleschhez hasonlóan többen is gyakran elhagyják a másoknál kötelező, Horatiusnál is meglévő cezúrát –,⁵⁴ egy az egyben nincs előképe. Brandmüllernél például az alkaioszi kilences nem csupán jambusokból áll, pedig Kleschnél az alkaioszi kilences szinte mindig – gyakran cezúra nélküli – jambikus sor. Ez a jambikusság sokkal közelebb áll Alkaiosz eredeti görög formáihoz, mint Horatius saját latin alkaioszi strófáihoz, aki szinte sosem kezd rövid szótaggal sorait, és nála az alkaioszi tizenegyes ötödik szótagja is szinte mindig hosszú.⁵⁵ Löwenstern korábban említett egyházi éneke ritmusában inkább a horatiusi latin – a spondeusoknak és trocheusoknak több teret engedő – hagyományt követi, bár egy fő jellegzetességében attól eltér: Löwenstern az alkaioszi tizenegyesekben az ötödik szótagokban (a cezúra után) belső rímeket használ.⁵⁶ A 17. század második felében azt látjuk tehát, hogy bár az alkaioszi strófa határozottabb előírásokkal rendelkezett, mint a pindaroszi óda, itt is volt még bőven tér a kísérletezésnek.⁵⁷ Kortárs poétikai dimenzióban helyezve Klesch kijelentéseit és szövegeit, ha az nem is feltétlenül igazolható, hogy ő honosította volna meg német nyelven az alkaioszi

verslábat] ugyanakkor, legjobb tudomásom szerint, egyikőjük sem használta három szótagú rímzőként. Én és Enoch Gläser úr voltunk 1648-ban az első, akik az alkaioszi ódáiban ilyen rímekkel kísérleteztünk, amelyekbe a leginkább beleilleszthetők. Az alkaiosziból magam – talán dicsekvés nélkül mondhatom – több mint húszat már nyomdába adtam. Példaként álljon itt ebből két strófa: A barátom az, aki az égből származik / társ az Ige mezején / rózsá az ő jelvénye / a sötét árnyékok szertefoszlanak [tőle]. / Egyesült az ő rózsáival / vérével megtisztított bennünket / minden csapást elfordít rólunk / gyönyörűen hűs napokat hoz.”

⁵² „Die Natur hatte ihm ein besonders Talent in der Poesie zugeeignet.” ADAMI, Ernst Daniel, *Das gelehrte Landeshut in Schlesien*, 1753. A helyet a *World Biographical Information System (WBIS)* online adatbázis alapján idézem.

⁵³ DK-3, VD17 125:027418H

⁵⁴ Nincs cezúra Daniel Georg Morhof (1682) és Georg Neumark ódáiban sem. HOSSFELD 1961, i. m. 55.

⁵⁵ BROCKS 1925, i. m. 364; MADDISON 1960, i. m. 23, 29.

⁵⁶ HOMMEL, Hildebrecht, *Antikes Erbgut im evangelischen Kirchenlied = Theologia Viatorum*, 1(1948/49), 122–136, 123–124.

⁵⁷ Néhány további példa ezzel kapcsolatban: Gryphius 1646-ban olyan alkaioszi ódát szerzett, amelyben az utolsó két sor szótagszáma egyaránt kilences, Tobias Zeutschner 1690 körül pedig az alkaioszi tizenegyesekben a cezúra után kizárólag jambusokat használt. vö. HOSSFELD 1961, i. m. 53.

és pindaroszi ódát, mindenképpen új utakon járt, amikor nem a már létező német gyakorlathoz csatlakozott, hanem Orbán pápa latin metrumait, és azokon keresztül az antik hagyományt igyekezett német nyelven megszólaltatni.

Héber betűkkel magyarul

Megvannak tehát a Klesch által említett versformák, és a pindaroszi óda német variánsa alatt a héber sorok is szemünkbe tűnnek. Bár a Lambeckhez írt levélben Klesch nem utal rá: nem véletlen, hogy a nyomtatványból a wolfenbütteli könyvtárnak is küld példányokat, hiszen az a braunschweig–lüneburgi hercegeknek készült ajánlással van ellátva. Klesch a címlapon és az első levél verzóján dedikációs lappal köszönti címzettjeit, Rudolf August (1627–1704) és Anton Ulrich (1633–1714) braunschweig–lüneburgi hercegeket, a híres könyvtáralapító II. August (1579–1666) fiait.⁵⁸ 1666-tól Rudolf August követte apját a hercegség élén, de Anton Ulrich is aktívan részt vett az igazgatási feladatokban, 1667-től helytartóként (Statthalter), majd 1685-ben testvére társrégenssé (Mitregent) is kinevezte. A második dedikációs lapon természetesen a csodálatra méltó wolfenbütteli hercegi könyvtár is említésre kerül: itt Klesch megemlékezik arról, hogy amikor a könyvtár őre, David Hanisius megmutatta neki a wolfenbütteli könyvek seregét,⁵⁹ akkor kezébe akadt Johann Stigel aranyozott pergamenbe kötött (hivatkozva a pontos kiadásra és lapszámra), Otto braunschweig–lüneburgi hercegnek címzett himnusza. Klesch ottlétét több külső forrás is megerősíti, egyrésről a könyvtár vendégkönyve megőrizte egy 1676. április 8-i bejegyzését, másrésről Klesch több helyen is említést tesz egy prédikációjáról, amelyet 1676 húsvét utáni második vasárnapján tartott a wolfenbütteli hercegi rezidencián.⁶⁰

A hercegi könyvtár custosára, David Hanisiusra Klesch ugyanúgy tekintett, mint Peter Lambeckre: mindkettejükben potenciális közvetítőt látott, akin keresztül eljuthat kiszemelt patrónusához. David Hanisius (ca. 1635–1681, Wolfenbüttel)

⁵⁸ Ebből a variánsból jelenleg két példányt ismerek. Az egyiket Bécsben őrzik (ÖNB, Musiksammlung, SA. 76.A.16), digitális másolata: <http://data.onb.ac.at/rep/10551453>, a másikat Wolfenbüttelben (G3: C33, VD17 23:669481L, a katalógusban két jelzettel, de valójában egy példányról van szó). Utóbbi a VD17 szerint „Textidentisch” egy bizonyos erfurti példánnyal, pedig az ajánlásaik eltérnek.

⁵⁹ Klesch itt szándékoltan, csupa harci életből vett terminust használt, mind Hanisius jellemzősekor, mind a könyvtár bemutatásakor. Ennek az az oka, hogy Hanisius élete során különböző tábori és vezérkari lelkészi, illetve püspöki tiszteket is betöltött.

⁶⁰ A vendégkönyvet ld. a Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (HAB) gyűjteményében, jelzete: BA I, 151. Klesch bejegyzése: „M[agister] Daniel Kleschius Nob[ilis] Hung[arus] P[oeta] L[aureatus] Caes[areus] S[acro]S[anctae] Theol[ogiae] Baccal[aureus] quond[am] Pastor et Insp[ector] Ecclesiarum Scepusiensiu[m] in Sup[er]iore Hung[aria] nunc Exul Christi”. Uo., 29r. A forrás digitalizált változata: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=mss/ba-1-151>. „Eine Predigt in der Hoch-Fürst[lichen] Braunsch[eigischen] Residentz Wolfenbytel. Ratio Status Pastoralis genant / am II. Sonntag nach Ostern 1676.“. KLESCH 1676 (*Sionische Rosen-Gesellschaft*), i. m. 52.

II. August halála után a hercegi könyvtár vezetője volt. A könyvtáros Wolfenbütelen őrzött hagyatékában Daniel Klesch tizenhét neki címzett latin és német nyelvű levele is megtalálható, amelyeket 1676 áprilisa és 1680 januárja között küldött a híres könyvtár custosának.⁶¹ A levelek kiadásra való előkészítése folyamatban van, ezért itt hosszabban nem szeretnék írni róluk, de egy részlet közzélése mégis elengedhetetlen. A magyarországi szerző harmadik leveléhez (1677. július 18., Jéna) a következő megjegyzést illesztette:⁶²

Memoriale

Das mit Hebräischen Characteren hinten angedruckte ist Ungrisch, und wird sonst mit Europaeischen Buchstaben also geschrieben und gelesen.⁶³

Szerezd meg Magjar versekkel

Fennjjes Hertzegek kívánom, meltosságos Uraim:
Legjetej jo Bekességben: ugj vann az én szovaim.
Nemetségnek szabadságot erőssen oltamazátok,
Alando az igaz tiszta hitben⁶⁴ végig maradjátok

Leg alazatos szolga Kless Daniel.

Allwo zu wissen, daß das Z gelesen wird als ein ז dsá[in]⁶⁵
das sz. als ein ש
das s und ss als ein ש

Und ist die art der Ungrischen Sprach gantz orientalisch: mit denen affixis und suffixis

Als Ur heisset herr ור Uram: Mein herr: ורם Urad: dein herr ורד In plurali Uraim Meine herren, wie das wort auch im erster langen Reime zu lezt stehet. Es heissen aber die sechs Zeilen von wort zu wort gedeütschet also⁶⁶

⁶¹ HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, f. 62–88. A levelek a *Bibliographia Kleschiana* számára ismertek voltak, Karl F. Otto más kutatásai során is használta őket forrásként, de kiadásuk még nem történt meg. Ld. *Bibliographia Kleschiana* 1996, i. m. 107–108.

⁶² HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, 64v–65r.

⁶³ „A hátul héber írásjelekkel nyomtatott [szöveg] magyar, és európai betűkkel átírva így hangzik”

⁶⁴ Eredetileg „hitben tiszta” sorrendben, Klesch a szavak fölé írt sorszámokkal javította a sorrendet.

⁶⁵ A szoros kötés miatt a szó vége kiolvashatatlan

⁶⁶ „Itt a Z ז zajin-ként, a sz. mint ש, az s és ss mint ש olvasandó. A magyar nyelv, toldalékaival, ragjaival, természete szerint egészen keleti. Az Úr úgy hangzik Herr ור, Uram: Mein herr, ורם Urad:

Zugabe mit Ungrischen Verschen:

Durchleuchtigste Hertzogen, ich wüntsche, gnadigste Herren
Bleibet in guten Frieden: So lautet mein Segen wort[...]⁶⁷
die deutsche Freyheit beschützet gewaltig:
Beständig im rechten reinen glauben ans ende verhar[ret].⁶⁸

der Unterthanigste diener Klesch daniel:

NB. die Ungarn setzen die Zunahmen vor, und die Tauffnahmen
hernach,

So kan nu mein Hochgeehrter Herr ohne schertz, im schimpff und
ernst dessen sich bedienen und die jenigen, welche in die Bibliothek
hinein kommen, ohne maßgeben ein wenig damit vexir[en],⁶⁹ also
zwar, daß wer es lesen und verstehen kan ein Exemplar davon be-
komme. So wirds doch manche lust darbey geben, und ist doch ein
jocus honestus et literarius, darbey auch eine seltsamkeit, welche zu
den Ungarischen Schrifft-Squadronen kan beygeleget werden.⁷⁰

Úgy tűnik tehát, Klesch, ahogy a Lambeck-levélben említette, valóban elküldte a wolfenbütteli könyvtárnak is nyomtatványát, sőt ebben az esetben a héber írás magyar átiratát és német fordítását is megadta, valamint részletesebben is írt a héber és magyar nyelv – általa vélt – hasonlóságáról. Az is kiderül, miért küld több példányt a nyomtatványból: azt javasolja a könyvtárosnak, tegye próbára a könyvtár látogatóit, és aki el tudja olvasni a szöveget, az jutalmul egy példányt is kaphat. Ma már persze nehéz annak az igazságtartalmát ellenőriznünk, hogy Klesch valóban háromszáz példányt küldött-e, a következő levélben (1677. október 1.) mindenesetre arról ír, hogy bár küldeménye már korábban elkészült, a csomag nagysága miatt csak most tudja küldeni.⁷¹ Nem lehet véletlen, hogy Bécsbe nem küldte meg a héber betűs szöveg átiratát, hiszen az német hercegekről, az igaz

dein herr, 77f Többes számban Uraim: Meine herren, ahogy az első hosszú rímbe utolsóként álló szó. A hat sor szóról szóra németül egészen pontosan ezt jelenti”

⁶⁷ A szoros kötés miatt a szó vége kiolvashatatlan.

⁶⁸ A szoros kötés miatt a szó végének olvasata bizonytalan.

⁶⁹ A szoros kötés miatt a szó végének olvasata bizonytalan.

⁷⁰ „NB. A magyarok az vezetéknévet a keresztnév elé helyezik. Így ezzel, nagyitiszteletű uram, fenntartás nélkül, akár tréfából, akár komoly szándékkal élhet, és a könyvtár látogatóit ez minden további feltétel nélkül kicsit bosszanthatja, ugrathatja, oly módon, hogy aki el tudja olvasni és érti, kaphat belőle egy példányt. Néhányak talán örömket lelik ebben, egy tisztességes és tudós tréfa ez, de egyúttal egy különlegesség is, amely a magyar írás-flottát gyarapíthatja.”

⁷¹ „Beylage dieß grosse Paquet hat nu vor 8. wochen sollen hinab gesandt werden, es war aber keine bequäme gelegenheit vorhanden.” HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, 67r.

(értsd: lutheránus) hit védelmezőiről szól. Klesch Wolfenbüttelbe küldött átiratát apró eltérésekkel mi is meg tudjuk erősíteni:⁷²

szerezd-meg magyar verseket
fenies hercegek kivanom meltosagos uraim
legietek jo bekesegben. ugi van az en szovaim
nemetsegnek szabadsagat erosen oltalmazatok
alando az igaz tiszta hitben vegig maradiatok
leg alazatos szolga kleis daniel

Daniel Klesch nem véletlenül célozta meg a wolfenbütteli udvart, amely ekkor különösen Anton Ulrichnak – aki maga is aktív költő, regényszerző és 1659 óta a Fruchtbringende Gesellschaft tagja volt – köszönhetően a német területek egyik kulturális centruma volt, számos költő és tudós remélt innen támogatást. Már a herceg nevelésében is fontos szerepet játszottak a kor kiemelkedő poétái: Justus Georg Schottelius – korának egyik legfontosabb grammatikusa és nagy tekintélyű költője – és a kiemelkedő irodalomszervezővé váló Sigmund von Birken is tanárai, oktatói voltak. Anton Ulrich felnőve amellett, hogy maga is gyakorolta magát íróként (*Aramena*-regényének 1669-es első kötetéhez Birken szerzett előszót), kiterjedt mecénatúrát is kiépített, és nagy hangsúlyt fektetett hercegi udvarának pompájára és műveltségére, amely aztán nagy vonzerővel rendelkezett. Daniel Klesch leveleiből kiderül, hogy ő is támogatásért, illetve egy lehetséges lelkészi hivatal reményében folyamadt a hercegi udvarhoz. Ebben talán költőbarátja, Philipp von Zesen példája is szeme előtt lebeghetett, akitől pár évvel korábban kezdődően – ugyanabban a kolligátumban, amelyben a magyar szerző levelei is fennmaradtak – szintén ismerünk Hanisiushoz címzett missziliseket.⁷³ Zesen és Klesch kéréseit szinte azonos időben fogalmazták meg, Zesen korábbi finomabb célzások után 1679 októberében kéri a hercegi könyvtárost, hogy miután Amszterdamban kilátástalan a helyzete, járjon közben érdekében egy hercegi hivatalnoki állás elnyeréséért.⁷⁴ Klesch először 1678 nyarán utal arra, hogy szívesen lenne – más állítólagos ajánlatok ellenében – a wolfenbütteli hercegség területén lelkész,

⁷² Az alábbi átiratot – és a dolgozatban szereplő későbbieket is – Újlaki-Nagy Réka készítette el kérésre, amit ezúton is hálásan köszönök neki. Klesch nem tesz említést arról, hogy a magyar 'z' betű helyett nemcsak a zajint (ʀ), használja, hanem a számecht is (Ϸ), ami inkább az 'sz' betűnek felelne meg. Mivel a wolfenbütteli levél Klesch által megadatott magyar szövege szerint ezt ő 'z' -ként használja, mi is ezt követjük az átirásban.

⁷³ Zesen első levele (és bizonyított wolfenbütteli látogatása) 1674-ben született, Klesch és Zesen személyes kapcsolatáról 1676-tól vannak adataink. Erről ld. OTTO, Karl F., *Daniel Klesch und die Deutschgesinneten = Brückenschläge, Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen*, hrsg. Martin Bircher, Guillaume van Gemert, Amsterdam, Rodopi, 1995 (Chloe 23), 233–244.

⁷⁴ HERZ, Andreas, *Verwehte Hoffnung, Philipp von Zesens Wolfenbütteler Zwischenspiel = Bitte eintragen! Die Besucherbücher der Herzog August Bibliothek 1667–2000*, hrsg. Hole Rößler, Marie von Lüneburg, Wiesbaden, Harrassowitz, 2021, 21–27, 26–27.

és ehhez kéri Hanisius közbenjárását,⁷⁵ majd ezt a vágyát 1679 februárjában is megismételte.⁷⁶ Klesch 1677-ben készült, wolfenbütteli hercegeknek ajánlott nyomtatványa és az ott felvillantott kuriózumok tehát egy hosszabb meggyőzési folyamat első fázisához tartoznak, és annak a fényében, hogy Hanisiust hivatalában egy magyarországi exuláns, Michael Ritthaler követte, a lelkész reményei nem voltak teljesen irreálisak.⁷⁷

A héber betűs magyar sorok története viszont nem ér véget Wolfenbüttelben. A *Festorum anniversariorum*ból ma négy, különböző ajánlásokkal ellátott variánsot ismerünk.⁷⁸ Kleschnek egzisztenciális gondjai miatt igen fontos volt az ajánlásokon keresztül elnyert támogatás, ezért ugyanazt a szöveget gyakran különböző pretextussal látta el, hogy azt több potenciális támogatónak is elküldhesse.

Mind a négy esetben a versek előtt egy levélen – ennek rektóján (ami a címlap) és verzóján – szerepelnek a különböző műfajokhoz sorolható, ajánló funkciójú szövegek, tehát ez az a lap, amelyik főként eltér a különböző nyomtatványokban. Az ünnepi versek minden esetben azonosak. A fentebb ismertetett, Wolfenbüttelbe és Bécsbe küldött, a wolfenbütteli hercegeknek szóló ajánlást tartalmazó nyomtatvánnyal a legnagyobb rokonságot az a példány mutatja, amelyet ma Gothában őriznek: ez az első levél kivételével teljesen megegyezik a korábban bemutatott példánnyal. Ezt Klesch Friedrich, Albrecht, Bernhard, Heinrich, Christian, Ernst és Johann Ernst fiatal szász hercegeknek dedikálja, majd a lap verzóján egy egész oldalas dedikációs lapon megemlékezik az ekkor már eltávozott apjukról, I. Kegyes Ernst (Ernst der Fromme) szász–gothai–altenburgi hercegről (1601–1675).⁷⁹ Mivel tehát itt is német protestáns hercegekről van szó, a magyar vers minden további nélkül rájuk is vonatkoztatható volt.

⁷⁵ „Ich verlange nicht gar zu eine hohe Stelle. Wenn ich nur in einem gemeinen Städtlein ein Pastorat haben kan, daß ich mich mit denen meinigen ehrlich hinbringe, und meinem lieben Gott dienen möge zur erbauung seiner Gemeine. [...] Eben heute empfangen ich ein Schreiben aus Göttingen, von dem Herrn J. L. S. von Schlüsselberg, hochfürst[lichen] Hanoverischen Obristen wachmeistern, welcher mich aus dem Munde des durchlauchtigsten Fürsten und Herrn Frantz Albrechten Hertzogen zu Braunschweig endessen [!] durchlauchtigkeit er in Bovern aufgewartet; daß mich Seine durch[lauchtigkeit] auch in Ihren landen accommodiren, daß Er gar ein wunderlicher Herr seyn solle. Ich wolte lieber unter dem Hoch-Fürst[lichen] Schätz, des durchlauchtigsten Frommen Brüder-Paars seyn, wenn es Gottes wille were. Mein hochgeehrter herr kan viel darbey contribuiren mit guter recommendation.” Daniel Klesch David Hanisiusnak, 1678. 08. 28. HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, 77v.

⁷⁶ „Käme denn eine vocation zu einem Pastorat, so hetten die durchlauchtigsten Hertzoge an mir einen eifrigen Bätther bey diesen schweren Zeiten”. Daniel Klesch David Hanisiusnak, 1679. 02. 14. HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, 84r.

⁷⁷ Ritthaler pályájáról legrészletesebben: BORSA Gedeon, *Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben, Michael Ritthaler (1682–1685) = Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 274–282.

⁷⁸ A *Bibliographia Kleschiana* nem különíti el a különböző variánsokat. Az itt felsorolt példányokon (New Haven, New York, Vienna) túl ma számomra a továbbiak ismertek: Erlangen–Nürnbergben két példány (különböző variánsok), Erfurt–Gothában és Wolfenbüttelben egy-egy.

⁷⁹ VD 17 39:127478Z, Erfurt, Universitätsbibliothek Erfurt / Forschungsbibliothek Gotha példánya (Poes 4° 02160-2163 (222)). Digitális másolata: <https://vd17.gbv.de/vd17/39:127478Z>.

Egy következő variánsban Klesch a nyomtatványt Christian Ernst brandenburg–bayreuth bayreuthi örgrófnak (1644–1712) ajánlja, itt az első levél verzóján egy német nyelvű – datálás nélküli – ajánlólevél található, amelyben a nyomtatvány verseiről is beszél, azok okairól és mintáiról („Ursach und Beyspiel”).⁸⁰ Mint írja, Mózes első könyvére hivatkozva (I Móz 23,7), idegenként meghajlik az ország hercegei és népe előtt,⁸¹ majd elmondja két éve tartó száműzetésének rövid történetét, amelyet hite miatt kellett elszenvednie („um des Nahmens und der reinen Lehre Jesu willen”). Egy másik ok Klesch még egy korábbi, soproni patrónusához, Anna Maria von Eggenberg hercegnőhöz kötődik, aki született brandenburg–bayreuthi hercegnőként ajánlotta neki, hogy látogasson el szülőföldjére, hiszen itt bizonyosan könnyörületesen és jóindulattal fogadják.⁸² Klesch, elmondása szerint, tehát oda indult volna („einen Creutz-Segen mitzubringen”), de végül Jénában maradásra bírták, ahol a városi gimnáziumban állást ajánlottak neki. Szóban és személyesen nem róhatta le tehát tiszteletét, megteszi most írásban az alábbi ünnepi dalok (Fest-Lieder) elküldésével. Előképként azt említi (pontos hivatkozást is megadva), hogy 133 évvel ezelőtt Johann Stigel egy himnuszát 1544-ben Szent Mihály ünnepén braunschweig–lüneburgi Otto hercegnek ajánlotta – itt tehát elhallgatja az egész wolfenbütteli látogatás történetét. Végül röviden szabadkozik amiatt is, hogy miért németül ír: habár tudja, hogy a herceg kitűnően bírja a latint, amit egy 1659-ben tartott, majd kiadott latin beszéde is bizonyít,⁸³ mégis németül írt, főként amiatt, mivel ő magyar származású, és sok honfitársa nem jártas a latinban. Ebből az ajánlásból és a következő dalfordításokból („Liederverdolmetschung”) is láthatják tehát, hogy nemcsak ismeri („kündig”), de felette jártas is („mächtig”) a német nyelvben.⁸⁴

⁸⁰ VD17 29:721357L, UB Erlangen-Nürnberg, H62/AUA (261-VI)-50cc, digitális másolata: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:29-bv040326536-5>.

⁸¹ „Ich bin ein Fremdling / und bücke mich / wie Abraham gethan / für denen Fürsten und Völkern des Landes.” Klesch a bibliai helyet itt kiegészíti a hercegekkel, hiszen az eredeti textusban csak a *nép* szerepel: „Da stund Abraham auff vnd bückte sich für dem volck des Lands” (Lutherbibel, 1545).

⁸² Anna Maria von Eggenberg, szül. von Brandenburg-Bayreuth (1609–1680) örgrófnő megözvegyülése után Sopronban telepedett le, életében a város (és a környék) evangélikusainak legfontosabb patrónusa volt, aki birodalmi címe miatt viszonylag szabad vallásgyakorlatban részesülhetett. Anna Maria a címzett Christian Ernst apjának, Erdmann Augustnak testvére volt.

⁸³ Újabb hivatkozás: „Besiehe Hochfürst[licher] Branbenburgischer Ulysses p. 38” Klesch itt Sigmund von Birken *Hoch Fürstlicher Brandenburgischer Ulysses: oder Verlauf der LänderReise / Welche Der... Herr Christian Ernst/ Marggraf zu Brandenburg... hochlöblichst verrichtet* című útleírására utal.

⁸⁴ Egészen pontosan a kor költői és nyelvművelői által használt terminussal él: „Teutsche Helden-Sprache”. Kleschnek van egy másik műve is, amelyet Christian Ernstnek ajánlott, ez *Cynosura Peregrinantium... Einfältige und eifertige Reis- und Gast-Pedigt* címmel jelent meg (DK-61) szintén Jénában, ehhez dátum is tartozik (1677. október 12). Ez a nyomtatvány (ahol egyébként utal erre a korábbi ajánlására) már arról tanúskodik, hogy Klesch igenis eljutott a Brandenburg–bayreuthi Örgrófságba, mivel itt az ahhoz tartozó Kulmbachban, ugyanazon év szeptember 12-én tartott prédikációját adja közre. Ezt kvázi 'ante quem'-ként is használhatjuk a *Festorum anniversariorum* kiadásával kapcsolatban. Digitális másolatát ld. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:29-bv041578066-3>.

Itt már felfedezhetünk különbségeket a két kiadás között, vannak apróbbak (például a második levél recto őrszavának betűmérete), de vannak jelentősebbek is, ugyanis eltérő héber betűs verssel találkozunk:

szerezd meg madjar versekel
fenjes herceg te-hozzad hodj nem jötem igen banom
kedjes uram istentől neked minden jot kivanom
boldog ledj kedjelmes uram elensegket kergesd
jar szerentsesen az-hadban kakkasnak kontjat le-vesd
leg-alazatos szolga daniel kleis

Klesch tehát itt már a verset is alkalmazta az aktuális címzett személyére. A kakas kontya minden bizonnyal Christian Ernst brandenburg–bayreuthi örgróf életére utal, aki katonai vezetőként is jeleskedett, többek között 1673-ban, a francia–holland háborúban sikeresen szorította vissza a franciákat a Németalföld egy részéről. Christian Ernst ismert védelmezője volt a protestantizmusnak, hercegségében biztosította a francia területekről érkező hugenották letelepedését, és később Erlangen mellett külön várost is alapított számukra.

Az utolsó általam ismert variánst Klesch Wilhelm Ludwig württembergi hercegnek (1647–1677) ajánlotta. Ahogy a korábbi esetekben is, a címlapon is megnevezi a címzettet, majd egy dedikációs lappal is köszönti, kiemelve a tübingeni egyetemen korábban betöltött rektori rangját.⁸⁵ Klesch itt még nem tud a herceg júniusban bekövetkezett haláláról. Ez alapján és a Hanisiusnak küldött levelek dátumából arra következtethetünk, hogy a *Festorum anniversariorum* valamikor 1677 első felében készülhetett. A héber betűs szöveg ezúttal is eltér:

szerezd-meg magiar versekel
fenies herceg te hozzad hogi nem jötem igen banom
kegies uram istentől neked minden jot kivanom
boldog legi kegielmes uram az fo-oskolat jol bir
mint fo-meltosagos mester keszen meniegben be tir
leg alazatos szolga kleis daniel

Szerzőnk tehát itt is a címzett személyéhez alakította a sorokat. Jelenlegi ismereteink szerint tehát nem egy héber betűkkel készült magyar szövegünk van, hanem három, de a variánsok nagy száma alapján elképzelhető, hogy a fennmaradt példányok bibliográfiai számbavétele után továbbiak is előkerülhetnek.⁸⁶

Klesch ezen művéből is több, különböző ajánló paratextusokkal ellátott variánst ismerünk. A kiadványról részletesebben: FAJT 2020, i. m. 350–351; Ötvös 2021, i. m. 237–239.

⁸⁵ Ezt a variánst ld. VD17 29:721355V, UB Erlangen-Nürnberg, H62/AUA (261-VI)-50c, digitális másolata: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:29-bv040325878-6>.

⁸⁶ A tétel bekerül az RMNy hamarosan megjelenő ötödik kötetébe, a bibliográfiai összevetésre tehát már nem kell sokat várnunk.

De mi lehetett Daniel Klesch célja a héber–magyar sorokkal? Állításával szemben közismert, hogy a héber–magyar nyelvrokonság lehetőségét már számos magyar szerző felvetette előtte. Jelen volt Sylvester János, Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György nyelvтанában, valamint Komáromi Csipkés (*Oraatio Hebraea continens Elogium linguae Hebraeae*, Utrecht, 1651), és Otrókocsi Fóris Ferenc is (*Origines Hungaricae*, Franecker, 1693) önálló értekezésben tárgyalta a témát. A 17. század végéig jellemzően a két nyelv szerkezeti hasonlóságát emelték ki, hogy aztán a következő évszázadban némiképp áthelyeződjön a hangsúly a két nyelv szókincsének összevetésére.⁸⁷ Talán a nézet elfogadottságát tanúsítja, hogy aztán egészen a 18–19. századig népszerű maradt a magyar nyelvészek körében, elég csak Bél Mátyás ilyen témájú írásaira, héber–magyar etimológiai szótárára és *De peregrinitate linguae Hungaricaejára* gondolnunk.⁸⁸

A német és héber nyelv kapcsolata is a 17. század közepének egyik legfelkapottabb nyelvtörténeti témája volt, a két nyelv rokonságának bizonyítékát olyan tulajdonságokban látták, mint az ádami nyelvből legtöbbet megőrző tőszók (Stammwörter) magas száma, a szóképzés módjai vagy a közös eredetű szókincs. A tét ebben az esetben (is) az volt, hogy a német nyelvet minél közelebb emeljék a szent nyelvekhez. Abban már a kortársak között is voltak különbségek, hogy Európa főnyelvei (*Hauptsprachen*) közé tartozónak vélték-e a németet, vagy sem, a főnyelv alatt ugyanis azokat a kulturálisan jelentős és történeti nyelveket értették (főként a latint, hébert és görögöt), amelyekből a többi európai nyelv kifejlődött. Klesch egyik legfontosabb német költő-kapcsolatának, a már említett Philipp von Zesennek meglátása szerint a német különösen a héber nyelvvel azonos, és múltja (a héberrel együtt) egészen a bábéli nyelvzavarig nyúlik vissza.⁸⁹ Zesen osztályo-

⁸⁷ Általában Sylvester programjáról ld. többek között: Ács Pál, *Nyelvek harca, Sylvester János irodalmi programja* = Uő, *Átszítált idő, Tinóditól Tandoriig*, Bp., Kalligram, 2013, 45–57. Konkrét nyelvelemekre koncentrálvá pedig: C. VLADÁR ZSUZA, *A 17. századi magyar grammatikák héber vonatkozásai* = *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*, A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai, kiad. Fazakas Emese, Juhász Dezső, T. Szabó Csilla, Terbe Erika, Zsemlyei Borbála, Bp., Kolozsvár, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Sociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2014, 206–222.

⁸⁸ Általában a kérdésre ld. HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság, Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., Akadémiai, 2003. ZSENGELLÉR József, *Carminae gratulatoriae hebraicae, Héber üdvözlőversek a 17. századból* = „A szívnek van két rekesze”, *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*, 90. születésnapja alkalmából, szerk. Koltai Kornélia, Bp., 2012 (*Studia Hebraica Hungarica* 2; MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19), 341–351, 343; VENETIANER Lajos, *A héber–magyar összehasonlító nyelvészet* = *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyv*, 4(1898), 140–149, 136–164. Bél munkáiról KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv, Adalékok Bél Mátyás nyelv tudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010 (*Historia Literaria*, 27); TÓTH Gergely, „Civilizált” őstörténet, *A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében* = *Történelmi Szemle*, 54(2012), 219–246.

⁸⁹ „Diß kann ich zwar zugeben / daß die Deutsche Sprache [...] die vornehmste und erste unter den andern Sprachen sey und mit der Hebräischen nach der Babilonischen Verwirrung / zugleich im gange und schwange gewesen und eher fortgepflanzt worden als andere / wie aus glaubwür-

zása szerint a német valójában őse a görög és latin nyelvnek, és utóbbiak az előbbi nyelvjárásainak tekinthetők.⁹⁰ Máshol ugyanakkor mintha az ádámi héber nyelvnek (egészen pontosan *Ebreische*) adná az elsőbbséget, és ennek nyelvjárásai lennének a különböző főnyelvek.⁹¹ Klesch tehát ebbe az éppen zajló nyelvtörténeti párbeszédbe kapcsolódik be saját meglátásaival.

A héber–magyar nyelvrokonság motívumát több írásában is érinti valamilyen módon. Megemlíti a már fantasztika korszakában született, apokaliptikus vízióit kifejtő 1686-os *Bestia Bicornis*-ában is, mintegy mellékesen a Jelenések könyve 13, 11–18. részében említett kétszarvú fenevad magyarázatával kapcsolatban, miután az állat szó („Thier”) görög szinonimáival foglalkozik. Klesch itt tesz egy rövid kitérőt a görög, héber és német nyelvek összehasonlítására vonatkozóan – ahol azt állítja, hogy a héber szegényebb a német nyelvnél („Nun ist die Hebräische gegen unsere Deutsche Sprach eine arme Sprache zu rechnen”), majd a magyarról is megjegyzi:⁹²

Es ist die Ungarisch Sprach [...] eine rechte Orientalische oder Morgen-Ländische Sprache / gleich der Heiligen oder der Hebräischen Sprache / welche mit derselben ratione Radicum, prae- aff- und suffixorum, motionum, comparationum, flexionum etc. sehr viel Gemein- und Verwandtschafft hat. Sie ist aber nicht ein Dialectus der Hebräischen Sprache / als wohl die Chaldäische und andere Orientalische seyn mögen. Sondern es ist ein Idioma oder besondere Sprache / welche mit keiner Orientalischen vielweniger mit einiger Europäischen übereinstimmt.⁹³

digen Geschichten zu erweisen / aber weiter gehe ich nicht. Solches schließ ich auch daraus / weil die Deutsche Sprache / sonderlich die uhralte / der Hebräischen so gar gleich / daß ihr keine unter den andern letzten zwo Hauptsprachen / der Griechischen und Lateinischen / so nahe kömmt an der Ausrede / gebrauch der Wort / Sylben und Buuchstaben / als eben selbige.“ (ZESEN, *Hooch-Deutsche Sprache-Übung*, 1643). Idézi ROELCKE, Thorsten, *Latein, Griechisch, Hebräisch, Studien und Dokumentationen zur deutschen Sprachreflexion in Barock und Aufklärung*, Berlin, De Gruyter, 2014 (*Studia Linguistica Germanica*, 119), 146.

⁹⁰ „seind die Griechen und Lateiner dem uhrsprunge nach Deutsche / und haben auch eigentlich eben daher eine Deutsche sprache oder mundahrt / nuhr daß sie den nahmen und ihre gestalt / wie es zu geschehen pflaget / von jahren zu jahren verändert” (ZESEN, *Rosen-mând*, 1651). *Uo.*, 215.

⁹¹ „daß alle sprachen und zungen / die man itzund in der gantzen welt redet / im grunde ihrer natur eine sprache / oder eigentlich mundarten der ersten sind: das ist / aus der allerersten / als der einigen hauptsprache / nämlich der Adamischen oder Ebreischen / wie sie nachmals nach den kindern Ebers genennet worden / mit den andern vieren / als der Deutschen / Griechischen / Lateinischen und Slavonischen / welche ins gemein auch für hauptsprachen gehalten werden / entsprossen; nuhr dass man ihre wörter / nach den unterschiedlichen mundarten theils an mit- theils an selb-lautern / verändert / verzwikket / oder verlängert.” (ZESEN, *Rosen-mând*, 1651). *Uo.*, 214. Zesen itt a német mellett a latint és görögöt is főnyelvként sorolja be, sőt a szlávot is felveszi ezek közé.

⁹² KLESCH, Daniel, *Bestia Bicornis*, 1686, RMK III 3409, DK-102, 18–19.

⁹³ „A magyar nyelv [...] egy igazi keleti vagy napkeleti nyelv, akárcsak a szent, illetve héber nyelv, amellyel az ő szótöveivel, előtagjaival, toldalékjaival, végződéseivel, szóalakjaival, foko-

Ezután egy hosszabb fejtegetés következik, amiben a magyar *ver* ige, majd az *apa* szó és az *én* személyes névmás különböző ragozott formáit és birtokos eseteit ismerteti, az ezeknek megfelelő héber (és latin és német) szavak formáival együtt, hogy aztán visszakanyarodjon az *állat* különböző megnevezéseihez és azok különböző magyar definícióit is megadja (állat, élő állat, vad állat, barom).

Egy történetet is elmesélve járja körül a kérdést 1693-as *Annus mundi*-jában.⁹⁴ Klesch, folytatva ugyanis korábban megkezdett programját, ebben a kötetében is szélsőséges jóslatait, bibliamagyarázatait, a közeledő utolsó ítéletre vonatkozó váradalmait tárja az olvasóközönség elé.⁹⁵ Szorosabb logikai kapcsolat nélkül, mintegy üdítő befejezésként mond el egy 1661-ben Kőszegen történt esetet.⁹⁶ Lelkészége alatt egy vasárnapi, gyermekeknek tartott katekizmusmagyarázatra egy német szolgálólány a rábízott magyar anyanyelvű kisgyermekeket is magával vitte a templomba. Amikor a kisgyermek imádkozáshoz kulcsolta kezeit, Klesch megkérdezte tőle, mit imádkozik, amire a kisgyermek azt válaszolta: „Mi Atyánkot”. A lelkész ezután hosszasan leírja a kifejezés jelentését a német olvasók számára, nyelvtani elemzését is adja a szavaknak, közli a teljes imádságot magyarul, majd annak tükörfordítását németül. A magyart egyértelműen főnyelvként

zásaival, ragozásaival nagyon sok azonossága, ill. rokonsága van. De [a magyar] nem a héber egy nyelvjárása, mint minden bizonnyal a kaldeus vagy egyéb keleti nyelvek. Ez egy külön nyelv, illetve idióma, amely egy keletivel sem, és legkevésbé egy európaival sem egyezik meg.”

⁹⁴ KLESCH, Daniel, *Annus mundi*, 1693, 89–91. RMK III 3800, DK-116. Klesch itt arra is utalás tesz, hogy a kérdést egy korábbi munkájában is tárgyalja, de nem a *Bestia Bicornist* nevezi meg: „Was die Ungrische Sprache für eine sonderliche und von allen andern / so wohl Morgen- als Abendländischen / Europäischen Sprachen gantz unterschiedene und fürtreffliche Haupt-Sprache sey / habe ich in meinem erklärten und verthätigten Fremdling mit wenigen und gar kurtzen Worten angemercket / dahin ich den Christ-gesinnten Philadelphischen Gottes Gelehrten / bewährten und Hochgeehrten Leser gebührend dienstlich will angewiesen haben.” *Uo.*, 90–91. Talán az 1692-ben megjelent *Der in seiner äussersten Verachtung... Frömdling* című munkájáról van szó (RMK III 3780, DK-115). Mivel a kötet Magyarországban nem elérhető, ezért ezt egyelőre nem tudtam ellenőrizni.

⁹⁵ A kötetben Klesch a már Raphael Eglinnél közölt csodahalak metszetét is adja, amelyek – argumentációja szerint – szintén megerősítik azon feltevését, miszerint 1710-ben fog bekövetkezni Krisztus végső eljövetele, az apokalipszis. A történet szerint 1587. november 21-én Dánia, Norvégia és Pomeránia különböző helyein kifogtak három különböző halat, amelyeken különböző rejtélyes írárok voltak láthatók. Klesch hivatkozik Eglin leírására, aki szintén az 1710-es évszámot olvasta ki a jelekből (*Annus mundi*, i. m. 85.). Klesch állítása szerint az itt is közölt metszeteket Eglin egy 1596-ban Zürichben kiadott munkájából vette át, amely példány jelenleg is birtokában van. Ebből másolta ki fia, Elias Daniel Klesch a rajzokat. Én csak egy 1598-as kiadvány nyomát találtam: *Neue Meerwunderliche Prophecey*, Zürich, 1598. A csodahalas – azokat ábrázoló és a rajtuk található különböző jeleket értelmező – rölapok ismert nyomdatermekéi a kornak. A jelenségről és egyes rölapok magyarországi ismeretéről ld. VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái, I. Tanulmányok*, szerk. Keserű Gizella, Szeged, 2003 (Fiatal filológusok füzetek, Korai újkor, 4) 65–100, 76–80.

⁹⁶ „So du es mir erlaubest / allergeduldigster HErr JEsu / will ich diese ernstliche und wichtige Schriftt von deinem strengen Gericht beschliessen mit freudiger und freundlicher Erzehlung einer anmuthigen Kinder-Geschicht / die sich im Jahr Christi 1661. zu Güntz in der Stadt-Kirch begeben.” *Annus mundi*, 88.

definiálja: „Ungrische oder Hunnisch-Scythisch-Orientalische Land-Sprache”, és mint olyan Haupt-Sprache, ami egészen különbözik minden keleti és nyugati nyelvtől. A korábbi véleményétől eltérve és szélsőségesebben fogalmazva a magyar nyelvet gazdagságában és szépségében egyértelműen a görög és héber nyelvek fölé helyezi.⁹⁷ Bár vélhetően számolnunk kell azzal, hogy Klesch nézetei ebben a témában is radikalizálódtak, az bizonyos, hogy kezdetektől ahhoz a diskurzushoz szól hozzá – és abban pozicionálja magát –, amelyik a korban a főnyelvek (különösen a német és a héber) egymáshoz való viszonyát igyekezett tisztázni.

Összegzés

Befejezésképpen Tarnai Andor tanulmányához szeretnék visszakanyarodni. Ahogy a cikk legelején idéztem, Tarnai egy rövid kiszólással Klesch héber betűs szövegét – a magyar és a héber nyelv kapcsolatának felfedezését – dicsekvésként értékeli, ezt ugyanakkor máshogyan (is) értelmezhetjük. Klesch itt közölt leveleiben és azok különféle függelékeiben egy enumerációt kapunk azokból a hangsúlyosan költői érdemekből, amelyekkel szerzőnk kiemelte – legalábbis ő úgy lát(tat)ja – a palotagrófi címet, és amelyet állítása szerint a császár már egy 1658-as audiencia során is megígért neki. Költői szerepére helyezi a hangsúlyt, mivel azoknak a lutheránus német költőknek a sorába szeretne tartozni, akik ily módon érdemelték ki a címet:

Meine allerunterthänigste Bitte an Ihre römisch-kayserliche Majestät, meinen allergnädigsten Herrn ist nur diese, damit ich zu einem Recompens meiner Güter, das Praedikát [!] eines Comitiss Palatini Caesarei überkomme, welches mir noch Anno 1658. als ich Ihrer kayserlichen Majestät zu dero kayserlichen Thron mit so vielen Anagrammatisms gratuliret, darüber sich auch der Herr Pater Avancinus verwundert, allein von dem Ober-Hoofmeister Porzia verhindert worden, aus Ursachen, weil ich ein Lutheraner were, da doch Herr Doktor Weller, Herr

⁹⁷ Egészen pontosan: ahogy a német nyelv túlhaladja a görögöt, úgy haladja túl a magyar az összes keleti és nyugati nyelvet a szent héberrel együtt: „Gleich wie nun unsere HochEdle / Deutsche / über- Preiß- und Ruhmwürdige Helden-Mutter Sprache / alle andere Europäische oder Abendländische / sie mögen heissen / wie sie wollen / ja so gar auch die Griechische / welche aller Gelehrten Geständnüss nach / vor allen andern bißher den Vorzug gehabt / an Menge und Gepränge derer Worte / oder an Zierde und Würde / weit / weit übertrifft: Also traue ich und erbiere mich hiermit öffentlich zu behaupten / daß die Ungrische alle andere / und zwar die so genannten Orientalischen oder Morgenländische Sprachen nicht allein in der Menge und Gepränge derer ursprünglichen Stamm-Wörter / sondern auch an Zierde und Würde derer davon abgezogenen / abgeflosseten / Derivativorum, in denen gewöhnlichen Aenderungen / Endungen / mutationibus, terminationibus, Neigungen / Zusammenfügungen / derer Fälle / Arten und Zeiten / flexionibus, declinationibus Casuum, Modorum, Temporum; Zumahl aber in denen so genannten Praefixis, Affixis und Suffixis, durchaus weit / weit; auch die Hebräische ἐβραϊστί, die Heilige Sprache weit übertreffe.“ *Annus mundi*, i. m. 91.

Rist, Herr von Birken oder Betulius, item mein lieber Freund und Gesellschaftter, Herr von Zesen solch Praedikat überkommen.⁹⁸

Úgy hiszem, ez a szövegrész kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy megért-sük, Klesch miért pont azokat a nyomtatványokat küldte el Lambecknek, amelyeket tanulmányomban részletesen is bemutattam. Johann Rist, Philipp von Zesen, Sigmund von Birken a 17. század közepének kiemelkedő lutheránus költői, poétikaszerzői és nyelvtoretikusai voltak, akik közül szinte valamennyien foglalkoztak a német és héber nyelv kapcsolatával – Zesen ezzel kapcsolatos kijelentéseit fentebb részletesen idéztem is –, továbbá mindannyiuk poétikai programjának centrumában ott található az antik formákkal való anyanyelvű kísérletezés. Klesch az ő munkásságukhoz kapcsolja magát, amikor a kortárs német poétikai és nyelv-filozófiai gondolkodás legnépszerűbb témáihoz szól hozzá. De nem csak hozzászól, minden téren igyekezett újat is hozni, illetve úgy beállítani szerepét, mint aki újat hozott: a verselés megújításában és a héber nyelv rokonságáért (ill. majd annak leelőzéséért) folytatott küzdelemben. Utóbbiban nyilvánvalóan hungarus identitását is határozottan kifejezésre jutatta, amely németországi exiliuma alatt különösen fontossá vált számára.

Az, hogy Klesch a dolgozatban bemutatott módon több héber betűs szöveget is létrehozott, annak az ismert jelenségnek köszönhető, hogy a kor szerzői különböző dedikációk segítségével folyamodtak anyagi támogatásért az ajánlások címzettjeihez. Erről a praxisról rendhagyó nyíltsággal ír is az egyik Hanisiusnak küldött levelében:

Ich habe dieser orten denen umbliegenden hochfürst[lichen] Standspersonen unterschiedliche Sachen dediciret, aber von manchen kaum drey oder vier thaler bekommen, daß ich auch den druck nicht bezahlen können. Ich habe von 5 oder 6 andern Fürsten nicht so viel bekommen, als mir nun die durchlauchtigsten hertzoge von Braunschweig angeschaffet haben.⁹⁹

A jelenségből logikusan következik, hogy egy-egy mű több dedikációval is elkészülhet, hogy azzal aztán több címzettet is meg lehessen keresni. Daniel Klesch műveinek feldolgozása során kezd egyértelművé válni, hogy ő különösen gyakran

⁹⁸ „A legalázatosabb kérésem római-császári felsége, az én legkegyelmesebb uram felé csak ez, hogy a javaim jóvátételeként megkaphassam a Comes Palatii Caesarei címet, amelyet anno 1658-ban, amikor császári felségének császári trónjához számos anagrammammal gratuláltam, amelyek Avancinus páter urat is ámulatba ejtették, csupán Porzia főudvarmester úr akadályozott meg, lutheránus hitem miatt, pedig Weller doktor úr, Rist úr, von Birken, illetve Betulius úr, és ugyancsak az én kedves barátom és költőtársaságbeli társam, von Zesen úr megkaphatták ezt a címet.”

⁹⁹ HAB, Cod. Guelf. 11. 29b. Aug. 2°, 69v. „Dedikáltam ehelyütt a környező hercegi főrangú személyeknek különféle dolgokat, de egyesektől alig három vagy négy tallért kaptam, amiből a nyomtatási költségeket sem tudtam kifizetni. Öt vagy hat különböző hercegtől sem kaptam annyit, amennyit most a főméltóságú braunschweigi hercegek juttattak számomra.”

élt ezzel a lehetőséggel,¹⁰⁰ de a *Festorum anniversariorum* négy variánsa már önmagában is ennek jellemző példájaként szolgál.

A héber betűkkel lejegyzett magyar szövegek a 17. századi magyarországi művelődéstörténet és nyelvfilozófiai gondolkodás eddig ismeretlen, figyelemre méltó kuriózumai. Emellett utolsó momentumként Klesch alkaioszi strófákkal és a pindaroszi ódákkal történt kísérleteinek fontosságát is szeretném hangsúlyozni. Ismert, hogy a magyar nyelvű Pindarosz-követés a 18. században, Kazinczy Ferenc generációjával vette kezdetét – Goethe és Hölderlin dithürambosz-költészet iránti fokozott érdeklődése nyomán. Elsőként Ungvárnémeti Tóth László szentelt hosszabb értekezést a pindaroszi költészetnek, amely 1818-ban jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben, és főként kortárs német teoretikusok gondolataira támaszkodott.¹⁰¹ Ungvárnémeti Tóth saját – az utókor megítélése szerint kiemelkedő nyelviséggel megírt, önálló hanggal rendelkező – költeményei is tanúskodnak a forma iránti különös szeretetéről, amely szeretet még több mint egy évszázaddal később Weöres Sándort is pindaroszi óda írására inspirálta.¹⁰² Arról ugyanakkor kevés szó esik, hogy az antik formákkal való szélesebb körű népnyelvi kísérletezés magyar területeken már a 17. században is megkezdődött. Már csak ezért is fontosak az itt bemutatott költemények, amelyek Daniel Klesch ebben a folyamatban betöltött vezető szerepéről is tanúskodnak.

¹⁰⁰ Egy prédikációja kapcsán erről már korábban is írtam, ld. FAJT 2020, i. m.

¹⁰¹ Erről ld. (a példa ismertetésével együtt): MERÉNYI Annamária, „A temérdek tenger”, *Pindarosz, Ungvárnémeti Tóth László és Weöres Sándor = Idegen költők – Örök barátaink, Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*, szerk. Gárdos Bálint et al., Bp., L'Harmattan, 2010, 245–253.

¹⁰² Weöres pályáján Ungvárnémeti Tóth többször is felbukkan: először (1943) egy esszét publikált a költőről – *Egy ismeretlen nagy magyar költő: Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)* –, majd 1944-ben *Ungvárnémeti Tóth László emlékére* címmel megírta az említett verset, de még *Psychéjében* (1972) is kitüntetett szerep jut a 19. századi szerzőnek. Ld. *uo.*, 251–253.

Függelék¹⁰³

I.

Jéna, 1677. június 23.

Daniel Klesch Peter Lambecknek,

(ÖNB Cod. 9517, 4r–5v, a hozzá tartozó Memoriale: 6r–6v.)

Specimen Fidelitatis Kleschianae cum Memoriali humillimo Augustissimo Imperatori Leopoldo I. Domino meo Clementissimo a me Sacratissimae Suae Majestatis Servo Subjectissimo Intronominato Nomine expresso oblatum.

Viro Nobilissimo, Praestrenuo atque Magnifico Domino Petro a Lambeck Sacratissimae Caesareae Majestatis Leopoldi I. Romanorum Imperatoris Semper Augusti etc. Consiliario et Bibliothecario etc. Domino atque Patrono meo aestimatissimo Wiennam¹⁰⁴

Hochedelgeborner, Gestrenger und Hochgelahrter Herr von Lambeck, Mein Hochgeehrtester Patron

Ich wage ein Grosses, daß ich mich erkühne, gantz unbekannter weise an Eüre hochedle Magnificentz zu schreiben, und hette ich solches freylich in grosses Bedenken ziehen sollen, wenn mich nicht die äuserste Noth darzu antrieb. Der hohe Ruhm seiner mir in Hamburg gepriesenen Leütseligkeit¹⁰⁵ und die mir vom Herrn Bielke¹⁰⁶ in Jena desfalls gethane Versicherung hat mich dergestalt angeflammet, daß ich alle wiedrige Einfälle und Einwürfe fahren lassen und die Feder ergrieffen, meinen Zustand und Vorhaben Eürer Magnificentz gebührend zu eröffnen. Ich bin der jeniger Praedicant und polnischen Kirchen Inspector,¹⁰⁷ welchen Herr Graff Volkra,¹⁰⁸ gewesener Administrator der ober-ungrischen könig-

¹⁰³ A vitás olvasatok megnyugtató tisztázásában Adamik Lajos, Katona Tünde és Ötvös Péter segítségére számíthattam, amit ezúton is hálásan köszönök nekik.

¹⁰⁴ A címzés Daniel Klesch autográfja.

¹⁰⁵ Peter Lambeck 1628-ban Hamburgban született, és egyetemi tanulmányai után, 1651 és 1662 között itt is vállalt állást, kezdetben mint a város akadémiai gimnáziumának történelemtanára, majd mint rektora. Feltehetően már 1647-ben áttért a katolikus hitre, végül emiatt kellett elhagynia szülővárosát. Daniel Klesch 1675-ben egy ideig bizonyosan Hamburgban tartózkodott, mivel két itt tartott, nyomtatott vendégpredikációja is ránk maradt, ld. *Apostolica Status Ratio* és *Evangelica Status Ratio*, RMK III 2700, DK-47.

¹⁰⁶ Johann Bielke, ill. Bielcke (1643–1706) ismert jénai könyvkereskedő és -kiadó, a város bírájának és polgármesternek is megválasztották. Az első levél dátumozása szerint annak írásakor Klesch Bielke házában tartózkodott.

¹⁰⁷ Klesch vélhetően itt arra utal, hogy 1667 és 1669 között a 24 szepesi lelkész testvérületének seniora volt.

¹⁰⁸ Gróf Otto Ferdinand Teofil Volkra von Heidenreichstein (magyarul mint Ottó Teofil Ferdinánd ismert), a Szepesi Kamara adminisztrátora, 1672 végén nevezték ki a tisztre. Volkrának

lichen Cammer ohne kaiserlichen Befehl durch die krabatischen Collaltischen¹⁰⁹ Völker cum manifesta Jurisdictionis Polonicae violatione gewaltsamerweise fangen,¹¹⁰ und den XI. decembris im Jahr 1673 in der härtesten Frost und Kälte nach Caschau führen lassen. Welches die Herren Pohlen hoch empfunden, und deßwegen drey Commissarios nach Caschau gesandt, der Ursachen sich zu erkundigen. Bey derer Ankunfft und Protestation mich gedachter Herr Graff Volkra auf freyen Fuss gestellet, da ich willig in einem honesto Aresto geblieben, und continuo urgieret, man solle nur eine einige Ursach meiner so schmähhlichen und gewaltthätigen Gefängnüss anzeigen, man hat mir aber keine andeuten können, ob ich schon deßwegen 7 Monath in Verhafft gewesen, mit Verlust aller meiner Güter und Leibes Gesundheit. Wann ich nu auf einen Process triebe, und die Ursachen zu wissen verlangte, wurde mir nichts anders geantwortet, als dieses: Ich sollte entweder die schändlichen Reversales unterschreiben, wie andere wieder ihr Gewissen gethan, oder ich solle römisch-catholisch werden.¹¹¹ Worauff ich geantwortet: Ehe ich jenes thun und wieder mein Gewissen solche puncta unterschreiben wolte, derer ich mir weder bewusst bin, noch überführet werden kan, auch mir als alienae Jurisdictionis homini nicht zukommen oder beßzumessen ullo vel jure vel juris praetextu; ehe wolte ich lieber 100 mahl sterben (die Herren Pohlen protestirten auch contra Forum incompetens). Die römisch-catholische Religion aber zwangsweise anzunehmen, trage ich billig Bedenken, sintemahl solchen violentum et Tyrannicum modum convertendi weder Christus, noch die Aposteln gebraucht, derselbe auch contra Praxin Ecclesiae Primitivae Orthodoxae laufft. Ich auch deßwegen nicht in Caschau were, als solte man mich mit der Religion unbekümmert und ungekränket lassen, und mir nur einen einigen Schein der Rebellion darthun, ob cujus praetextum ich in so schmähhlichen Verhafft bin genommen worden, mit Beraubung aller meiner Güter, so dann wolte ich darumb leiden, was ich verdient. Weil sie mir nu nichts erweisen, auch wegen der Religion nichts angewinnen kunnten, und ich sie nach Meriten, wie obgedacht, abgewiesen, liessen sie mich in freyen Arest immer so gehen, und liessen mich doch nicht loß, biß ich endlich vom Herrn General Spandkau einen Pass bekam,¹¹² und also fortgieng. Mein Fürst

vezető szerepe volt a 1670-es évek első felében a Felső-Magyarországon zajló rekatolizációban, az ő nevéhez fűződik 1673 elején a kassai lelkészek elfogatása, több protestáns templom erőszakos elfoglalása (Késmárk, Eperjes), és ő volt ez egyik fő iniciátora annak, hogy 1673-ban száműzzék a lutheránus és református lelkészeket mint felbujtókat a Magyar Királyság területéről, hacsak nem térnek át katolikus hitre.

¹⁰⁹ Matteo Collalto (vagy Colalto) ezredes vezette katonák által.

¹¹⁰ Klesch itt arra utal, hogy mivel Szepesolaszi egyike volt a tizenhárom Lengyelországnak elzárólagított szepesi városnak, joggal volt az elfogatása.

¹¹¹ Az 1673-ban és 1674-ben elfogott, illetve gályarabperben perbe fogott protestáns prédikátoroknak reverzálist (kötelezvényt) kellett aláírniuk, amelyben elismerik bűnösségüket és nyilatkoznak arról, hogy vagy elhagyják az országot, vagy felhagynak a lelkési hivatal gyakorlásával.

¹¹² Báró Paris von Spankau (vagy Spantko, Spantkow, 1600–1675) tábornok már a harmincéves háború idején is magas tisztet töltött be a császári hadseregben, 1670-ben nevezték ki vezérőrnaggyá Magyarországon (generális főstrázsamester, Generalfeldwachtmeister), ekkor Kassa német főkapitánya.

Lubomiersky nahm sich erstlich meiner ernstlich [!] an,¹¹³ als ihn aber der Nuncius Apostolicus in Warschau mit den bápstlichen Bann bedrohetete, daß er sich eines lutherischen und ketzerischen Praedikantens annehme, muste er mich fahren lassen, und wurde ich, armer unschuldiger Mensch mit unverdienter Beraubung aller meiner Güter ins Exilium verwiesen.

Ich habe nach diesem zum öfftern an Herrn Grafen von Rottal geschrieben,¹¹⁴ welcher meine Unschuld und Treue wuste, der auch ein Decretum von Ihrer kayserlichen Majestät an die Cammer ausgebracht, daß mir Graff Volkra meine geraubte Güter, so viel erweislich, erstatten solte, welches er aber nicht gethan. Hierüber ist auch Herr Graff von Rottal verstorben, und ich bin also hülfloß geblieben. Man hat mich in diesem meinem Exilio angefrischt, ich solte bey königlicher Majestät in Pohlen wegen beschehener Violentz klagen,¹¹⁵ worein zu willigen, weder mein Stand noch Gewissen verstatten wollen, ob ich schon ein polnischer Vasall und von Adel bin,¹¹⁶ so will ich doch nicht Anlass geben, daß man von uns evangelischen Praedikanten sagen solle, als weren wir Turbatores Pacis publicae. Dafür mich Gott in Gnaden behüte! Und habe demnach lieber in meinem Exilio einem Schulmeister abgeben (dergleichen Dionysius Syracusanus gethan,¹¹⁷ und ihm, als einem Fürsten nicht schimpflich gewesen), als ungebührliche Mittel an die Hand nehmen wollen. Was ich in meinem Gefängnüss Ihrer kayserlichen Majestät zu Ehren gemacht, habe ich in meinem Exilio drukken lassen, davon auch viel Exemplaria nach Wien gesandt, aber unsere evangelische Leüthe sind viel zu furchtsam, daß sie es bey Hoofe einreichen solten.¹¹⁸ Es sey denn, daß es der cur-brandenburgische Envoy möchte gethan haben, an welchen es der Herr Baron von Howerbeck att-

¹¹³ Stanisław Herakliusz Lubomirski herceg (1642–1702), az elzálogosított szepesi városok sztarosztája. A helytartó székhelye Lublówár (szlov. Lubovniansky hrad, ném. Lublauer Burg) volt, a tisztet a Lubomirski család tagjai örökösen viselték.

¹¹⁴ Johann Anton von Rottal (Rottal János) gróf (1605 k. – 1674. 12. 04.). A Rottal család Johann Anton apja, Johann Jacob von Rottal által nyert magyar indigenátust. Johann Anton édesanyja Thurzó Mária volt, ennek köszönhetően igen jól beszélt magyarul, és jó kapcsolatot ápolt számos magyar főúrral, többekhez rokoni szál is fűzte. Rottal katonai és politikai pályán tevékenykedett, 1642-ben birodalmi grófi rangot kapott, 1650-ben titkos tanácsossá nevezték ki, 1663-ban az Aranygyapjas Rend tagjává választották. Kulcsszerepet játszott a Wesselényi-féle szervezkedés leleplezésében – a megözvegyült Széchy Mária neki adta ki a szervezkedés részleteit – és aztán királyi biztосként annak felszámolásában. Birtokai elsősorban Morvaországban voltak, de Felső-Magyarországon is az egyik legbefolyásosabb főúrnak számított.

¹¹⁵ A lengyel király ekkor III. Sobieski János volt, aki 1674 májusától 1696-ig uralkodott.

¹¹⁶ Klesch 1652-ben kapott címeres nemeslevelet „iglói” előnévvel.

¹¹⁷ II. Dionüsziosz (i. e. 397 – i. e. 343), apjához (I. Dionüsziosz) hasonlón ő is betöltötte Szürakuszai türannoszi címét, a korban ismert volt egy példázatos történet a szerencse forgandóságáról, ebben az egykori görög politikus élete végén száműzöttként, elszegényedve élt Korinthoszbán, és iskolamester vált belőle.

¹¹⁸ A *Specimen Reale Fidelitatis* a lábjegyzetében [(iijr)] szólítja meg lutheránus hittársait, és kéri, hogy juttassák el művét Bécsbe a császárhoz. Idézi: TARNAI 1990, i. m. 463.

ressiret,¹¹⁹ davon ich doch bißher keine Nachricht erhalten. Mein hochgeehrtester Herr kan solches am bequemesten thun, zu dem ich das unterthänige Vertrauen habe, und zu diesem Ende ettliche Exemplaria sende. Meine allerunterthänigste Bitte an Ihre römisch-kayserliche Majestät, meinen allergnädigsten Herrn ist nur diese, damit ich zu einem Recompens meiner Güter, das Praedikát [!] eines Comitis Palatini Caesarei überkomme,¹²⁰ welches mir noch Anno 1658. als ich Ihrer kayserlichen Majestät zu dero kayserlichen Thron mit so vielen Anagrammatis mis gratuliret, darüber sich auch der Herr Pater Avancinus verwundert,¹²¹ allein von dem Ober-Hoofmeister Porzia verhindert worden,¹²² aus Ursach, weil ich ein Lutheraner were, da doch Herr Doktor Weller,¹²³ Herr Rist,¹²⁴ Herr von Birken oder Betulius,¹²⁵ item mein lieber Freünd und Gesellschaffter, Herr von Zesen solch Praedikát überkommen.¹²⁶ Ich wolte mich hernach in eine Reichs-Stadt setzen, und Ihrer kayserlichen Majestät ewige Treüe, als ich schuldig bin, leisten.

¹¹⁹ Johann von Howerbeck, ill. Hoverbeck (1606–1682) Lengyelországba menekült német nemesi családban született, 1631-től a Brandenburgi Választófejedelemség diplomatája. Exiliumuk idején támogathatta a Klesch család tagjait, Daniel fiáról, Christoph Danielről írja 1678-ban nagybátyja, Christoph: „Christoff Daniel / geb. 1658. den 10. Jul. seinem Vater im Exilio freywillig gefolget biß in Preussen / alda er in Hohenstein bey dem Hn. Baron von Howerbeqv. und dann in Königsberg sich aufgehalten / nun aber hier in Jena beyder Rechten Beflissener ist.” *Nach dem Joseph Daniel Klesch gestorben ist*, 1678, Jena, CK-50. A nyomtatvány felsorolja Daniel Klesch összes gyermekét.

¹²⁰ Comes Palatii Caesarei palotagrófi cím (németül kaiserlicher Hofpfalzgraf). A cím birtokosának jogában volt költőt koszorúzni és akadémiai címet adni.

¹²¹ Nicolaus von Avancini (1611–1686) dél-tiroli származású jezsuita teológus, barokk költő és drámaíró. Tanulmányait a grazi jezsuitáknál kezdte, később Triesztben és Ljubljánában is tanított. 1658-ban, amikor az említett anagramma-gyűjtemény készült, Avancini a Bécsi Egyetemen retorikát, filozófiát és 1646-tól teológiát oktatott. Habsburg-hűségéről számos alkalmi költeményben és drámában is tanúbizonyságot tett.

¹²² Johann Ferdinand von Porcia (Porzia, Portia) herceg (1605–1665), Habsburg-párti politikus, az Aranygyapjas Rend tagja. Gyermekkorában a bécsi császári udvarban nevelkedett, I. Lipót nevelője, később bizalmi embere, első minisztere és főudvarmestere volt.

¹²³ Talán Jakob Weller von Molsdorf (1602–1664) lutheránus teológusra, a szász választófejedelem udvari prédikátorra utal Klesch, bár megbízható adatot nem sikerült találnom Weller palotagrófi címére vonatkozóan.

¹²⁴ Johann Rist (1607–1667), lutheránus német természettudós, gyógyszerész, teológus és költő, számos versgyűjteményével és drámájával a barokk kor egyik legproduktívabb költőjeként tartják számon. 1653-ban III. Ferdinándtól a császári palotagrófi címmel együtt nemesi címet is nyert, 1658-ban Elbschwanenorden néven saját költőtársaságot is alapított.

¹²⁵ Sigmund von Birken (1626–1681), lutheránus német költő, műfordító, korának egyik legfontosabb irodalomszervezője, 1662-től a Pegnesischer Blumenorden költőtársaság vezetője. Birken 1654-ben kapta meg a címet III. Ferdinándtól egy befolyásos osztrák barátja, Gottlieb Amadeus von Windischgrätz közbenjárásának köszönhetően, a kinevezéssel együtt nemesi címet is nyert.

¹²⁶ Philipp von Zesen kinevezésének pontos dátuma nincs tisztázva, egyes álláspontok szerint 1667-ben, mások szerint 1668-ban kapta meg a címet, amikor Hamburgban költőtársaságának, a Deutschgesinnte Genossenschaftnak huszonöt éves fennállását ünnepelték.

Ich weiss auch wohl, was ich mit meinem wenigen Ansehen (absit jactantia verbo, tanta est Religionis persuasio) bey denen Malcontenten würde ausrichten, sie ad pristinum obsequium zu bringen, wenn ich Mittel und geheimeste allergnädigste Erlaubnüss hette. Sapienti sat! Sed manum de Tabula!

Mitto concionem meam Statisticam Hamburgi habitam in Templo Cathedrali, in quarum Priore allegavi soepius nomen Tuum Magnificum celeberrimumque notanter in Exordio de origine Saxorum, et in Tractatione sub explicatione vocis Wandel, juxta Graecum textum πολιτεύμα etc.

In Posteriore vero Concione, quae dicitur Evangelica Status Ratio, Sacratissimae Caesarae Majestatis publice tuitus sum Autoritatem et Jura: ex Textu Matthaei XXIII. Date Caesari, quae sunt Caesaris.¹²⁷ Mit einem Worte: ich habe aus diesem Text und aus dem Mund Christi der römischen-kaýserlichen Majestät, als dem höchsten Haupt in der Christenheit das Wort geredet. Ich werde auch dem Kaiser das Wort reden, so lang ich lebe, nicht allein bey Gott in meinem Gebeth, sondern auch vor der Welt, in meinen Schrifften, mit Verthätigung der höchsten Majestät, die Ihm nach Gott zukommt und gebühret. Wenn ich nur Mittel hette, würde ich solche Schrifften herausgeben ohne Ruhm zu melden, daß unsere Ungarn ad pristina obsequia stringentibus rationibus et in Conscientia obligantibus solten revociret werden.

Mein Ansehen ratione officii et Zeli in Religione ist nicht gering unter ihnen, sed sine ulla Perduellione vel Specie, vel Complicitate: Ita Deum Testor et Conscientiam! Ob ich nu schon kein kaiserlicher Subditus, sondern, als obgedacht, ein polnischer Vasall und von Adel bin, habe ich doch jederzeit die römisch-kaýserliche Majestät in aller Unterthanigkeit hoch veneriret, als in vielen meinen Schrifften zu sehen.

Nur bitte ich, das *Specimen meae Fidelitatis*,¹²⁸ so ich jetzo mitsende, Ihrer kaýserlichen Majestät in meinem Nahmen allerunterthänigst zu recommendiren, allwo zum Ende meine unterthänigste Supplik mitangedruckt. Were der fromme und treüe Curfürst von Trier nicht gestorben,¹²⁹ so würde das Ihrer kaiserlichen Majestät bestermassen recommendiret, und mir mein Verlangen ausgewirket haben.

¹²⁷ Az említett nyomtatvány Klesch két hamburgi prédikációjának kinyomtatott példánya (a két prédikáció egy nyomtatványban): KLESCH, Daniel, *Apostolica Status Ratio... et Apostolicae status rationi oppisita*, Das ist: Geistlich-Apostolischer Staatist, illetve – ezt követve külön címlappal – *Evangelica Status Ratio in Diplomate Messiano Matth. XXII. 21 exposita*, ...Das ist: Geistlich-Evangelischer Staatist / Aus dem Himmels-Recht des Staats-Herrn Messiae..., 1675, Hamburg, RMK III 2700, DK-47. Az ÖNB gyűjteményében őrzött példány digitalizált másolata: <http://data.onb.ac.at/rep/106CA67A>.

¹²⁸ KLESCH, Daniel, *Specimen Reale Fidelitatis Kleschianae Parodia Poetica...*, [h. n.], 1674, RMK III 2681, DK-34.

¹²⁹ Karl Kaspar von der Leyen (1618–1676) trieri érsek és választófejedelem, az ő művére készítette Klesch a császárnak küldött 'parodiá'-ját.

Mein hochgeehrtester Herr wird mich hierdurch lebenslang obligiren, wie ich denn in Erwartung einer hochgünstigen Antwort (wenn Sie an den Herrn Bielke, unsern Buchführer schreiben) zu verharren mich verpflichte

Eürer Hochedlen Magnificenz
unterthäniger Knecht

Daniel Klesch de Nova Villa Artium et Philosophiae Magister Poeta Laureatus
Caesareus Sacrosanctae Theologiae Baccalaureus, quondam XIII. oppidorum
Inspector, post captivus et Exul, nunc temporis Ludi Senatus Jenensis Rector. In
Societate Fructifera ordinis Palmiferi Efficacissimus, manu propria

Jena in Eil
den 23. Junii Styli Veteris
Anno 1677.

Memoriale

NB. Ich habe vergessen zu berichten, nach deme ich diese Predigt *De Ratione Status Evangelica* gethan und Ihrer kayserlichen Majestät so frey und öffentlich das Wort geredet,¹³⁰ ist mir der gemeine Pöbel so gehässig und aufsässig worden, daß ich mich besorgte, es möchte mir allda ergehen, wie sie eben damahls dem Herrn Habbaeus droheten. Ich wollte bey dem tollen Pöbel zu Sichem nicht länger bleiben,¹³¹ sondern schüttelte den Staub von meinen Füßen über sie,¹³² und zog

¹³⁰ Klesch az említett prédikációt 1675. november 18-án tartotta a hamburgi dómtemplomban. A szövegben több helyütt a Bibliában is előírt császárhűségre szólítja fel a lutheránus hallgatókat, ld. például: „Nu möchte ein Röm. Catholischer / der ohngefahr in der Kirche wäre / einwenden und sagen: Du Lutherischer Praedicante / nu redestu wohl / und so solls auch seyn. Allein / Ihr Lutheraner / thut ihr solches auch in der Taht? Seyd ihr auch gut Käyserisch? Antwort: Ja! in allwege: Gut Käyserisch / und gut Evangelisch: das soll der rechtschaffenen Reichs-Lutheraner ihr Wort seyn. Reichs-Lutheraner / sage ich: die unter des Heil. Röm. Reichs Policy / und des Käysers Botmäßigkeit leben” *Evangelica Status Ratio* 1675, i. m. Hij[v]. De a magyar viszonyokról is beszél a szövegben: „Wer ist wohl in Ungerland Ihrer Käys. und Königl. Maj. treuer gewesen / als die Evang. Stände und Städte? Wie denn die That und Erfahrung bezeugen hat / daß kein Evang. Stand oder Stands-Person / einiger Untreu / Meineyd oder Rebellion hat können mit Warheit bezüchtigt; viel weniger überzeugt oder überführet werden / als aus den gemachten und executirten Justitien-Proceß gar klar erhellet / da man siehet / daß unter denen Justificirten Graffen Nadasy, Zrini und Frangepan allzumahl Röm. Catholisch / und keiner deroselben Lutherisch gewesen.” *Uo.*, Hij[r]. Ezután saját elfogatásáról és a gályarab prédikátorok esetéről is beszámol.

¹³¹ Utalás a bibliai Sirák fia könyvére: „27. Zweierley Volck bin ich von hertzen feind, dem dritten aber bin ich so gram, als sonst keinem. 28. Den Samaritern, den Philistern, vnd dem tollen pöbel zu Sichem.“ Lutherbibel, 1545, Sir. 50. 27–28.

¹³² „VND wo euch jemand nicht annemen wird / noch ewer Rede hören / So gehet eraus / von dem selben Hause oder Stad / vnd schüttelt den staub von ewren Füßen.“ Lutherbibel, 1545, Matth. 10. 14.

darvon. Wie ist es dem ehrlichen Doktor Schuppio bey ihnen ergangen?¹³³ Es were mir unmöglich, unter diesen Leüthen zu wohnen. Ich predige nu nicht mehr, sondern schreibe nutzliche und sinnreiche Sachen, wenn ich nur auch schon in einem ruhigern Stande were, und Mittel hette.

Mein großgeehrter Herr wolle mir nur hochgünstig das Diploma Palatinale zu Wege bringen und meinen Sohn mit inseriren lassen,¹³⁴ als denn wollen wir Ihrer kayserlichen Majestät treüe Dienste erweisen, und zu dero Hoheit solche Sachen schreiben, die sich auch in der Welt sollen cum applausu sehen lassen.

Haec fasciculo iam obsignato scripsi praesente Bielkio Bibliopola nostro, cuius impensis multa nunc sum editurus Deo propitio, cuius prononeae Te Vir Magnifice devote amando perstoque

Tuorum Illustrium Virtutum Admirator perpetuus Daniel Kleschius

Jena In aedibus Domini Bielkii
den 23. Junii Anno 1677.¹³⁵

II.

Nürnberg, 1677. augusztus 5.

Daniel Klesch Peter Lambecknek,

(ÖNB Cod. 9517, 7r–8r, a hozzá tartozó két Memoriale: 9r–11r)

Dem Hochedelgebohrnen und Gestrengen Herrn Herrn Peter von Lambeck, Römischer Kayserlicher Majestät wirklichen Rath-Historiographo und Bibliothecario etc. etc. Meinem Hochgeehrtesten Herrn und viel vermögenden Patron Wienn¹³⁶

Hochedelgebohrner, Gestrenger und Hochgelahrter Herr von Lambek,
Mein Hochgeehrtester Herr und Patron,

Ich lasse doch noch nicht ab, meine allerunterthänigste Zuflucht bey käyserlicher Majestät zu suchen, und solches zwar vermittelst Euer Hochedelgebornen Gestreng

¹³³ Johann Balthasar Schupp (1610–1661, Hamburg), lutheránus teológus, költő, szatirikus művek szerzője, 1649-től haláláig a hamburgi Jakobikirche lelkésze. Műveinek hangneme miatt összetűzésbe keveredett a város egyházi vezetőségével, 1657-től megtiltották neki, hogy műveit a városban publikálja. Ezután Wolfenbüttelben jelentek meg az írásai, prédikációiban gyakran hamburgi híveit is megfedtte bűnös életmódjuk miatt.

¹³⁴ Christoph Daniel Klesch (1658, Sopron – 1699 után) 1671-től a wittenbergi egyetemen teológiát, később Danzig és Königsberg után 1676-tól Jénában jogot hallgatott, itt disszertációját az utazók jogairól írta (*De Jure Peregrinantium*, 1680, Jena, RMK III 3041) Peter Müller jogász-professzor vezetésével, exiliuma után Nemescsón lett lelkész.

¹³⁵ A levél hátlapján a bal alsó sarokban: „Memoriale alterum obsignato iam fasciculo ingestum”.

¹³⁶ Eredeti címzés a levél hátlapján (8v).

und dero hohen Ansehens. Was ich durch unseren hochfürstlichen sächsischen Hoofmarschallen (tit.) Herrn Bernhard Pfluggen eingesendet,¹³⁷ wird sonder Zweifel richtig eingehändiget worden seÿn, ob ich schon hiervon keine Nachricht erhalten. Demselben zur Folge sende ich auch gegenwärtiges und darbey ettliche Exemplarien mehr, so viel ich deren noch beyhänden, die meisten habe ich noch vor zweÿen Jahren an curfürstliche Durchlauchtigkeit nach Trier gesendet, allwo sie nicht unangenehm gewesen. Der unverhoffte Hintrit hats verhindert, daß dieselben nicht hochfeÿerlich an kayserlicher Majestaten sind recommendiret worden.¹³⁸

Ich verlange nichts mehr, als das Praedicatum eines Comitis Palatini Caesarei für mich und meinem [!] Sohn, Christoff Daniel, sintemahl ich dasselbe nicht lang werde zu geniessen haben. Meine meiste Zeit habe ich schon fast dahin gelebet. Ich suche mir nu eine Reichsstadt zur bequemen Wohnung, da ich mich niederlasse. Weiss aber, mein hochgeehrtester Herr, einen gewissen Vorschlag zu thun, da ich Ihrer kayserlichen Majestät, meinem allergnädigsten Kayser und Herrn und dero Ertzhause zuträgliche und allerunterthänigste Dienste leisten kan, werde ich auff allergnädigsten Befehl, so bereit, als schuldigst erfunden werden.

Hette ich nur Mittel und Freÿheit an Ort und Stelle hinzureisen, würde ich mich gewiss bemühen der Malcontenten ihre Heimlichkeiten zu erfahren und dieselben an meinem Hochgeehrtesten Herrn und Patron zu berichten. Ich muss nu jetzt in dem Elendstand herumb wollen, daß es zu erbarmen, der ich hiebevör in meinen schönen Gütern gesessen, umb welche mich unverdienterweise Herr Graff Volkra gebracht, über welchen ich und meine arme unerzogene 5. Kinder schreien und seüffzen.¹³⁹

Mein ältester Sohn, Christoff Daniel Kleschen studiret Jura zu Jena.¹⁴⁰ Im Fall nun dieser mein Vorschlag beliebt, und Mittel herbey geschaffet werden, kan man es nur dahin an (tit.) Herrn Johann Schiltern Juris Consultum und verordneten hochfürstlichen sächsischen Hoof-Rath, meinen grossen Patron berichten,¹⁴¹ als

¹³⁷ Bernhard von Pflug, ill. Pflugk (1637–1716) a Szász Választófejedelemségből származó nemes, jogi tanulmányai után politikai pályára lépett, Moritz Wilhelm szász-zeitzi herceg hercegének titkos tanácsosa, udvarnagya, főlovászmestere volt.

¹³⁸ Karl Kaspar von der Leyen (ld. fentebb) 1676 júniusában halt meg.

¹³⁹ Daniel Kleschnek és Elisabeth Grubernek tíz közös gyermeke született, 1677 nyarán közülük öt volt életben: Katharina Elisabeth (szül. 1653, 1672-től Michael Wirth felesége), Christoph Daniel (szül. 1658, 1674-ben követte apját az exiliumba), Maria Salome (szül. 1669), Elias Daniel (szül. 1671) és Joseph Daniel (szül. 1674, ő nem sokkal később, 1677 októberében meghalt). A fiatalon elhunyt gyermekek: Christoph Daniel (1655–1656), Gregorius Daniel (1660–1665), Anna Dorothea (1662 augusztusa – 1662 októbere), Anna Juditha (1664–1665), Ezechiél Daniel (1666–1667).

¹⁴⁰ A jénai matrikula adatai szerint Christoph Daniel 1676. augusztus 19-én iratkozott be az egyetemre. Szőgi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1711*, Bp., ELTE Lvt., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), Nr. 1143.

¹⁴¹ Johann Schilter (1632–1705) jogi tanulmányai után több szász herceg szolgálatában is állt. 1671-ben Jénában jogi doktorátust szerzett, majd az egyetem jogi karán tanított, emellett Bernhard szász–weimari herceg is alkalmazta mint udvari és konzisztórium tanácsost. 1678-ban, a herceg halála után Frankfurt am Mainba távozott.

dann soll ich in aller Unterthänigkeit und unverbrüchlicher Treü, kayserlicher Majestät und dero hochlöblichsten Ertzhause zum besten gedachte Commission verrichten. Kan ich denn die Widerspenstigen zu Ablegung der Waffen bereden, will ich auch alle Möglichkeit anwenden. Wiewohl es bey denen Calvinisten hart angehen wird, so hoffe ich doch solches unsern Evangelisch Lutherischen leichtlich beýzubringen ex principiis Confessionis nostrae, daß sie mit guten Gewissen ihrer hohen Obrigkeit und natürlichen König und Herrn sich nicht widersetzen können, noch sollen. Ich habe ihnen dieses mein *Specimen fidelitatis* mit eigener Hand in meinem Gefängnüss geschrieben, durch einen Studenten zugesendet, darüber sie sehr sollen gestutzt haben. Ich weiss, ohne Ruhm zu melden, was mein schlechtes Ansehen bey ihnen gilt, sintemahl ich auch Statu integro in allen Landstühlen mitgesessen bin. Beliebet aber dieser Vorschlag nicht, und fället wegen meiner Person und Standes bedenklich vor, so hoffe ich doch von allergnädigster kayserlicher Milde das Diploma Comitum Palatini für mich und meine Söhne, damit will ich mich lassen begnügen, und mit diesen meinen Nachkommen dem Hause Oesterreich treü verbleiben, welches ich dann ehestes in der That mit allen meinen Schrifften, so ich unter Händen erweisen werde. Was ich zuvor geschrieben, ist aus Eifer der Religion geschehen. Jetzo bin ich in Nürnberg und reise nach Frankfurth am Maÿn, von dannen wieder nach Jena zu meinem Sohn, und hoffe bis zur Zeit meiner Wiederkunfft von meinem höchstgeehrtesten Herrn eine hochgünstige und erfreuliche Antwort bey obwolgedachten Herrn Hoffrath Schiltern oder Herrn Bielke allda zu finden. Wormit ich mich dessen hohen Gunst demüthigst empfehlende, lebenslang verharre

Eurer Hochedelgebornen Gestreng
unterthänig-dienstschuldigster Knecht
Daniel Klesch

Nürnberg in Eyl

Bey schleüniger Abreise des Kauffmans, Herrn N. Gämtes aus der Niederlag
den 5. August Styli Veteris Anno 1677.

P.S.

Im Fall das Diploma Palatinale verfertiget würde, wolle man ohne Maßgeben zum Praedikát des Nahmens setzen: Daniel von Kleschen auff Neüenweiler,¹⁴² daß sich dessen auch meine Nachkommen zu gebrauchen haben mögen. NB. mein Wappen kan mit einer gülden Adlers-Feder vermehret werden, zu des Pegasi Haupte eingewunden, wie es bey meinem Kupfer zu sehen.

Memoriale Desiderii Kleschiani Ad Magnificum Dominum
Domnium Georgium a Lambek Sacratissimae Caesareae Maiestatis Consiliarium
et Bibliothecarium etc.

¹⁴² „auff Neüenweiler“ utólag beszúrva.

Dominum ac Patronum meum aestimatissimum¹⁴³

Memoriale!

1. Beÿ dem Carmine, welches ich noch in Ungarn Anno 1669. dem Herrn Grafen von Rottal, als kayserlichen Ober-Commissario dediciret, habe ich zum Ende wegen meines Sohnes ettwas angemerket, und allerunterthänigst gebethen, daß sein Nahme mit in das Diploma Palatinale gesetzt würde. Er ist nun Juris Candidatus und wird mit der Zeit auch darinn, so nur Mittel fallen, promoviren.

2. Berichte hierbey, ohne Ruhmredigkeit, daß ich nebenst denen Haupt-Sprachen, als Hebräisch, Griechisch, Latein, Deütsch, Niederländisch, auch der Polnischen, Windisch und sonderlich der ungrischen Sprache fertig kündig bin, und zugleich umb dessentwillen im Land unter dem Adel ein grosses Ansehen hatte. Denn wer mit denen Ungarn in ihrer Sprache reden kan, der hat sie schon halb gewonnen. Wie sie denn deßwegen auch auf dem Herrn Grafen von Rottal viel hielten, weil er ein fertiger Ungar war, beÿ welchem ich in hohen Gnaden gestanden, und mich versichert, daß Ihre Majestät meiner allerunterthänigsten Rede in der ersten Audi-entz noch allergnädigst eingedenk were.

3. Meine Bibliothek, welche in die 3000 Bücher bestanden, ist mir auch beÿ meiner gefänglichen Haftnehmung dissipiret worden, darinnen viel rare Schrifften gewesen, sintemal ich mich von Jugend auf darzu beflissen, und auf allen meinen Reisen sehr curious gewesen.

4. Wenn ich allergnädigste Protectionales von Ihrer römischen kayserlichen Majestät erhalten könnte, und sattsame Versicherung, wolte ich mich nach Ödenburg zu wohnen begeben, nur in Statu Seculari zu leben, und allda im Lande meine Treüe gegen Ihre Majestät wirklich bezeugen. Ita me Deus adjuvet!

Daniel Klesch von Neüenweiler etc.
In der Fruchtbringenden Gesellschaft
Der Kräftigste

NB. Aus innliegenden und mit beÿgefügtten deutschen Gedichten werden Eüre hochedle Magnificentz ersehen, daß ich unterschiedliche deütsche Reimarten (genera carminum), daran kein Deutscher jemals gedacht, zuerst erfunden, sonderlich das Alkaische und die Pindarischen Oden, nach des Cardinals Maffaei,¹⁴⁴ nachmahl in pontificatu Urbani VIII. latenischen [!] Abmessungen durchaus verfertigt.

Und hette ich nur hiermit aller Urtheile nach das Diploma Palatinale verdienet, welches ich nochmahls allerunterthänigst bitte und zu erlangen verhoffe.

¹⁴³ A cím a levél hátlapján (9v) található.

¹⁴⁴ Maffeo Barberini (1568–1644), 1623-ban VIII. Orbán néven pápává választották. Személyéről részletesebben ld. a bevezető tanulmányt.

Zu Bezeugung meiner allerunterthänigsten Dankschuldigkeit, werde ich Ihrer kayserlichen Majestät etwas sonderliches zueignen.

Memoriale¹⁴⁵

Die allerunterthänigste Supplic an Ihre käyserlichen Majestät kan mein hochgeehrtester Herr durch seinem Secretario [!] in meinem Nahmen nach seinem Gutachten stellen lassen, wiewohl dieselbe schon in meinem *Specimine Fidelitatis Kleschianae* zum Beschluss alleruntethänigst gesetzt und enthalten. Sed haec omnia pro Magnificae Tuae Strenuitatis summa Prudentia et animi Integritate.

Filius meus iam laudabiles in Utroque Jure habet profectus, acri per Dei gratiam pollet judicio, applicabilis ad omnes actiones arduas et aetatem prope suam excedentes, cui amorem et affectum erga laudatissimam Domum Austriacam inculcavi, ut successu temporis in omnibus occasionibus utilissimum Instrumentum eum fore sperem.

Tres vero mihi sunt Filii: Natu maximus, Christophorus Daniel, medius: Elias Daniel, Minimus: Josephus Daniel. Tres mortui sunt, quos omnes ex una uxore: Elisabetha Gruberia a Grubenfeld Austria suscepi. Eam vero duxi Anno 1653. Gymnasii Semproniensis tum Rector existens.

Anno 1658. quo natus est filius meus Christophorus Daniel, Anagrammatismos illos, Sacratissimae Suae Majestati Caesareae humillime dicavi. Haec pro Memoria. Ignosce, Vir Illustris et Magnifice, nimiae confidentiae

Servi Tui humillimi
Danielis Kleschii

Auch hoffe ichs bey dem grossen Gott zu erbitten, daß Ihre kayserlichen Majestät ehestes einen kayserlichen Erb- und Ertz-Printzen von der himmlischen Segen-Hand des Allerhöchsten erlangen und sehen sollen. Amen. Ita Fiat!

NB. Ich gedenke nicht mehr in den geistlichen Stande zu treten, wie ich denn viel dergleichen Gelegenheiten in Deutschland refusiret. Ich bin gesinnet, mich mit Schrifften herfür zu thun.

NB. Die Reimen, welche mit hebräischen Characteren hierunten gesetzt, sind ungrisch, welche Sprach mit allen ihren affixis, suffixis, formationibus, etymis und terminationibus orientalis ist.

Diese Art hat noch kein Ungar gesehen, ich bin dessen erster Erfinder, und befinde, daß die ungrische Sprache nicht füglicher, als mit diesen hebräischen Characteren könne geschrieben werden.

Hiervon habe ich in die wolffenbüttelische Bibliothek 300 Exemplaria geschickt.

¹⁴⁵ A levél hátlapján (10v): „Pro Memoria!“

Fajt, Anita

Hungarian Text in Hebrew Letters: On Daniel Klesch's Linguistic Theories and Poetic Experiments

I publish two previously unpublished letters sent by Daniel Klesch in the summer of 1677 to Peter Lambeck, a confidant of Emperor Leopold I, the historian and scholar, who was the head of the imperial court library. In the paper accompanying the text edition, I examine in more detail the philosophical and poetological ramifications of the letters. The pastor of Spišská Nová Ves (Hung. Igló, Ger. Iglau) had already sent his letters from his exile in Germany, apparently with the aim of gaining favor with Emperor Leopold and the title of Comes Palatii Caesarei. The letters in question are not unknown to Hungarian literary history, but I have been able to clarify several unanswered questions about them and, most importantly, to identify the prints sent with the letters. The pastor also reports on several of his poetic experiments: writing Hungarian text in Hebrew letters and transcribing certain ancient poetic forms into German, following the example of Pope Urban VIII. We only knew of these attempts, but the sources themselves were not available until now. I examine in detail Klesch's now discovered Latin and German Alcaic and Pindaric odes, and compare them with contemporary German poetic practice. Placing Klesch's statements and texts in this dimension, it is clear that our author was breaking new ground, since he was not joining an already existing German-language practice, but was seeking to give voice to the Latin metrics of Pope Urban VIII and, through them, to the ancient tradition in German. Klesch also sent Lambeck a Hungarian poem in one of his prints, transcribed in Hebrew letters. This is a curiosity in Hungarian cultural history, which cannot be found in Hungarian literature of the 17th century, and I will therefore deal with this text and its linguistic background in more detail.

Keywords: exile in 17th century Hungary, poetology, Alcaic Odes, Pindaric Odes, early modern Hungarian literary history, Hebrew.

Széchenyi Ferenc végintelvei fiához, Széchenyi Istvánhoz

Zichy Antal 1888-ban közölte, magyar fordításban, Széchenyi Ferenc Bécsben, 1817. május 16-án kelt, fiának, Istvánnak szóló intelveit, pontról pontra összehasonlítva azokat Szent István királynak Imre fiához intézett intelveivel.¹ Fraknói Vilmos az intelveket új fordításban iktatta be Széchenyi Ferencről írott monográfiájába.² A levél szövege után megjegyzi: „Széchenyi István ezt a levelet úgyszólván talizmán gyanánt becsülte meg és őrizte; szüntelenül mellén viselte.” Eme atyai intelvekre, a „talizmánra” mind a mai napig sokan hivatkoznak.

Mit lehet még e tárgyban újat mondani, vagy lehet-e kérdéseket felvetni? Miért nyúltam e témához?

2020. december 13-án volt Széchenyi Ferenc halálának 200 éves évfordulója.

Mielőtt a tárgyra térek, legyen szabad személyes érintettségemről szólnom. A Széchenyi család tagjai és alkotásaik végigkísérik életemet. Szüleim első lakása (az akkori) Flandorffer Ignác utcában volt Sopronban. A házban lakó kislány, Bea, szívesen foglalkozott – mondják – a pólyás, majd totyogó emberkével, aki voltam. Vagy tíz évvel később bátortalanul köszöntem, mint kisdíák, „kezét csókolom”-ot az óvónőképzős lánynak, ha szembetalálkoztunk a Mező utcában. Ő Széchenyi Beatrix³ – az időben „gróf” nélkül –, Széchenyi Ödön unokája. Iskolám ablakai a Széchenyi térre, Széchenyi István szobrára néztek. Aztán „a valóban” folytattam, a Soproni Széchenyi István Gimnáziumban. Budapesten az ELTE Természettudományi Kara volt egyetemi éveim és egész pályám színhelye, pár lépésre a Magyar Nemzeti Múzeumtól és az Országos Széchenyi Könyvtártól, melynek olvasótermeit gyakran látogattam. Nyugdíjas éveimben az MTA Könyvtára, a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye lett új munkahelyem. Az Akadémia palotája és környéke Széchenyi Istvánra emlékeztet, s a Kézirattárban őrzik kéziratos hagyatékának, naplóinak, levelezésének döntő részét. Feladataim egyike volt részt venni Thomas Ender tájképeinek webes feldolgozásában. A képeket adományozó Waldstein János Széchenyi István barátja volt, és kísérelte 1830-as al-dunai hajóút-

¹ ZICHY Antal, *Gróf Széchenyi Ferencz atyai intelvei fiához, Istvánhoz* = *Budapesti Szemle*, 54(1888), 136. szám, 1–17.

² FRAKNÓI Vilmos, *Gróf Széchenyi Ferencz, 1754–1820*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1902 (Magyar történelmi életrajzok, 18, 3–5), 337–345. – Új kiadás: Bp., Osiris, 2002.

³ Beatrix von Schönburg-Glauchau grófné (sz. Széchenyi) Regensburgban hunyt el, 2021. szeptember 30-án.

ján.⁴ Bolyai János születésének bicentenáriumán, 2002-ben jöttünk össze Prékopa András matematikaprofesszorral és feleségével, Széchenyi Irma Kingával, Széchenyi Pál ükunokájával. Végül, csak most figyeltem fel arra, újra böngészve a Széchenyiekről szóló irodalomban, hogy Viszota Gyula, Széchenyi István életművének kutatója, naplóinak kiadója 1893-tól 1901-ig a soproni állami főreáliskola – iskolám, a későbbi Széchenyi István Gimnázium – tanára volt.

Néhány évvel ezelőtt a nevezett Kézirattárban elém tették Széchenyi Ferenc levelét, hogy olvassam el a „gót-betűs” német kézírást. Rövid ismertetése és képe megjelent az MTA Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) anyagából válogatott reprezentatív kötetben.⁵

E levél dátuma 1819, az idős Széchenyi Ferenc végintelmi fiához, Istvánhoz. Jelzete: K 163/3. Van a Kézirattárban Széchenyi Ferencnek egy 1817-es levele (K 208/144), fiának szóló rövid névnapra köszöntése, hasonló szellemben. A két levél szövegét még nem publikálták. Ezek képét és a német szöveg átíratát a Függelékben közlöm. A magyar fordítás és a levelek fizikai leírása itt következik:

K 163/3. Széchenyi Ferenc végintelmi Széchenyi Istvánhoz. 1819. Német ny., autogr. 2 fol. – Poss. Sz. M. 1378.⁶

Megsárgult, vízjeles papírlap, mérete, kettéhajtva: 240 × 192 mm.⁷ Az összehajtott levélpár belső oldala üres. A lapon hajtogatás nyomai; összehajtogatva lezárt, lepecsételt levél volt. Széthajtva baloldalt a kivágott és ráragasztott pecsét, haránt a címzés (fölötte ceruzával: Biographie); jobboldalt a levél szövege, fölötte ráragasztva jelzete (1378) az egykori Széchenyi Múzeumban.⁸

A levél címzése és szövege:

⁴ ROZSONDAI Béla, *A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János = Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. Fekete Gézáné, Bp., MTAK, 2001 (MTA Könyvtárának közleményei, 37[112]), 163–190. – <http://ender.mtak.hu/> (letöltve: 2021. 12. 08.).

⁵ *Calliotheca, Kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából*, összeáll., terv. Horányi Károly, szerk. Krähling Edit, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2017, 75, 63. kép.

⁶ KÖRMENDY Kinga, *A Széchenyi-gyűjtemény, K 163–K 311*, Bp., MTAK, 1976 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 9), 5.

⁷ A vízjel postakürt, karéjos ovális keretben, fönt virág; feliratától (G. FITTIE?) eltekintve alig különbözik a körmöci l. papírmalom vízjelétől: BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története, 1530–1900*, Bp., Akadémiai, 1963 (A magyar könyv), 187, 38. kép.

⁸ SZILY Kálmán, VISZOTA Gyula, *A Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-Múzeumának tárgyjegyzéke*, Bp., MTA, 1905, 161.

Meinem lieben lieben Sohn Stefi nach meinem Tode zu übergeben // Szech[enyi]

Nagyon kedves fiamnak, Stefinek halálom után átadni // Széchényi

1819

Kedves jó Stefi! – Jelen soraim elé nem írhattam dátumot, mert nem tudom, hogy az Úr majd mikor szólít magához. Ezért születésem napját, április 28-át választottam, hogy téged megáldjalak, Istennek szánjalak, és biztosítsalak, hogy az irántad érzett leggyöngédebb atyai szeretettel távozom e világból. – Hogy ez valóban így van, és teljes megnyugtatósodra szolgáljon, arról kezeskedik ez az óra, mintegy életem utolsó órája, mert Istenemnek úgy fogadtam, ahogy majdan ugyanígy érzek, amikor bűneim terhével kell elébe járulnom. – Éljen tehát kedves jó fiam boldogan, tarts barátoként emlékezetedben. – Ne emlékezzél azokra a futó bosszúságokra, amelyeket, úgy véled, neki ifjúi hévvel egyszer-egyszer okozhattál, hanem gondold arra a sokszorta gyakoribb öröme és vigasztalásra, amelyet neki nyújtottál, amikor meggyőződhetett arról, hogy buzgó katolikus keresztény vagy, hogy Isten tanítását és képviselőit nem gúnyolod, embertársaidnak örömmel és szívesen szolgálsz, nem keltesz megütközést, senkit sem rágalmozol, nem élsz tékozló életet, szívesen és hamar megbocsátasz, nem alakoskods; senkihez sem mérhető édesanyádat szívből szereted és tiszteld, vér szerinti és más rokonaidat testvérien átöleled, és talentumaidat, Isten meg nem érdemelt ajándékát jól hasznosítod; jobbágyaidnak igazi atyja, alárendeltjeidnek példaképe vagy, és mindezek elmélyítésére és megtartására törekszel. – Mindezt vigasztalódva vettem észre benned, ha nem is hallottad ebbéli tetszésemet, mert mi emberek amúgy is mindig jobbnak hisszük magunkat, mint amilyenek valójában vagyunk. – Már azért is elmondom itt ezeket, hogy megnyugodhass, szeretetemről meggyőződhesd, és hogy magadat e tulajdonságaidban még inkább megerősíthesd és tökéletesíthesd. – Ebben a reményben megnyugodva örömet lépek Bírálóm színe elé, mert ezek a te adottságaid (ha még megalapozottabbá lesznek) ki kell, hogy eszközöljék számomra a nevelésedben mulasztottak megbocsátását. – Oh, kedves Stefi, a te majdani életviteled nagyon nagy mértékben megkönnyítheti vagy megnehezítheti szerető atyád sorsát. – Ha jó katolikus keresztény maradsz, és nem szégyelled azt kifelé is megmutatni, ha szereted édesanyádat és testvéreidet és mind az embereket, és különösen ellenségeidet és azokat, akik téged megbántanak, ha házában és alárendeltjeid között nem tűrsz semmiféle háborúságot, ha gondoskods a szegényekről, az özvegyekről és az árvákról, ha mindig igazságosan és mindig önzetlenül jársz el, akkor a te nemzöd, elszenderedett atyád is majdan Isten áldásában részesül, és mint védő angyal, láthatatlanul lebeg fölötted, szüntelenül könyörög érted Istenhez, és téged (ha majd üt az órád) ott örömmel fogadhat – ezt adja meg neked és nekem az Atya Isten mint Teremtőd, a Fiú Isten mint Megváltód és a Szentlélek Isten mint Üdvözítőd, a te Megváltód Anyjának – akit mindig és buzgón tisztelned kell – és a te védelmeződnek és neved szent patrónusának közbenjáró imádságára. – Ámen. – Még egyszer megáldalak téged, kedves, drága fiam.

Széchenyi

Széchenyi Ferenc másik levele, az 1817-es névnapi köszöntés:

K 208/144. Széchenyi Ferenc levele Széchenyi Istvánnak. Wien, 1817. aug. 11. Német ny., autogr. 1 fol.⁹

Vékonyabb, hajlékony papír, mérete: 195 × 120 mm – A szöveg magyar fordítása:

Bécs, 1817. aug. 11.

Kedves jó Fiam! – Mit kívánjak neked neved napján? Mit adjak ajándécul? – Mit kívánjak? – Semmi mást, mint hogy a te igen jó mennyei Atyád, aki téged idelelni oly sok hely sáfárává tett, reád, mint hűséges intézőjére, a síron túl majd még többet és nagyobbakat bízson. – Mit ajándékozzak? – Semmi mást, mint az ide mellékelt lapot, amely, bármennyire jellegtelennek tűnik is, mégis olyan tulajdonságokat láttat, amelyeket senki emberfia (anélkül, hogy a titkot hosszas és kitartó vizsgálódással felfedte volna) nem vallhat magáénak. – Ez a lap ugyanis csak a fény felé tartva mutatja meg az ember nemes voltát, ahonnan ered, és munkálkodása terén az eléje kitűzött célt. – Habár külsőleg igen szerény és jelentéktelen, a fényre hozva olyan ragyogásban és méltóságban jelenik meg, amelyet nem is könnyű elviselni. – Félrerakva vagy egészen eldobva sem veszti el tulajdonságait, hanem megtartja, és közli azokkal, akik a fényt keresik, azért könyörögnek, és abban megvilágosodni, vigasztalódni és gyönyörködni vágnak. – Végül, ha külszínre mégoly szegényesnek látszik is, a fényre hozva mégis a szegénynek segítségét, a rettegőnek bátorságot, a megingónak reményt, a kétkedőnek igazságot és a megbilincseltnak szabadságot nyújt. – Ezt a lapot ajándékozom hát neked – vidd a fényre – adj neki életet –, hogy téged is újra életre keltsen, és ha ez megtörtént, akkor téged is, ahogy az égre tekintesz, jobbnak lásson az, aki téged ezzel, áldásával kísérve, megajándékozott.

Széchenyi

Ebben a rövid névnapi köszöntésben, melyet Széchenyi Ferenc fiának írt Szent István király napjára, megnyilvánul az a mélyen vallásos lelkiület, erkölcsi mérték, az emberi élet evilági létén túlmutató céljának tudata, melyet az apa 1817 tavaszán, fiának szóló intelmeiben, majd 1819-ben végintelmeiben megfogalmazott. A felsorolt erényeket – remény, bátorság, igazság meg a többi – felfoghatjuk úgy, mint a fiának címzett követelményeket, vagy mint kötelességét embertársai iránt.

Mi lehet az a lap, „Blatt”, amely csak a fény felé fordítva tárja fel rejtett mondanivalóját? Talán vízjel a papíron? – Ajándékba kaptunk valamikor egy vékony papírlapot: teljes területe tűszúrásokkal sűrűn lyuggatva. Csak ha fény felé tartjuk, akkor formálódik ki rajta, a lyukak elrendezése folytán, egy kereszt és egy Krisztus-

⁹ KÖRMENDY 1976, i. m. 167. – Ez a levél is a Széchenyi Múzeum darabja volt, melynek anyagát 1952-ben tették át a Kézirattárba. Lásd: KÖRMENDY Kinga, *A Széchenyi-gyűjtemény = Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. Fekete Gézőné, Bp., MTAK, 2001 (MTA Könyvtárának közleményei, 37[112]), 122.

arc. Apácakolostorokban készítettek valaha ilyen finom munkákat. – A névnapi köszöntésnek (K 208/144) ma nincs ilyen melléklete, és a Széchenyi Múzeum fent idézett tárgyjegyzékében sem sikerült efféle papírlappal azonosítható tételt találni. Ha volt is, nem ismerték fel, elkallódott.

Széchenyi Ferenc 1817-es intelmeinek kézirata – Fraknói Vilmos szerint¹⁰ – „a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának tulajdona, s ki van állítva annak címlái között.” Zichy Antal tudósít az előzményekről:¹¹ „...Köszönetet kell mondanom Széchenyi Béla grófnak, ki... családi irományainak kutatása közben egy olyan ereklyével ajándékozott meg, melyet tőle elfogadnom lehetett ugyan, de megtartanom nem szabad, mert az a Nemzeti Múzeumot illeti... Gróf Széchenyi [!] Ferencznek István fiához intézett búcsúzó levele az, mely atyai intelmeit s mintegy szellemi végrendeletét tartalmazza.” Majd alább: „Még sárgult a papírja, tintája fakó, hajlái szakadozottak, mert egy kis zsebtárczába volt beillesztve, mely a Széchenyi-családi czímer lényeges részét, a kettős keresztet, ezüstből viseli ékességül, s melyet Széchenyi mindig magával hordott. Akkor is, a 48-as év forró napjaiban, mikor Clarke hídjának felső láncza alázuhan, s Széchenyit csónakából a Dunába löké, melyből csak úszva menekült a budai partra. Az elázás nyomait meg is tartá a levél. Így adtam át a Nemzeti Múzeumnak.”

Széchenyi Ferenc 1817. május 16-án kelt levelét – az intelmeket – azonban sem a Magyar Nemzeti Múzeumban, sem az Országos Széchenyi Könyvtárban nem sikerült fellelni. A levelet, Zichy Antal ajándékát, 1888-ban a Nemzeti Múzeum levéltári osztályának ún. törzsanyagába vették fel, és ezt az osztályt 1934-ben egyesítették a régi Országos Levéltárral. Széchenyi Ferenc eme levelét tehát ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi. (A levélhez tartozó tárcának azonban ott sincs nyoma.)¹²

Széchenyi Ferenc intelmei fiához, Széchenyi Istvánhoz. Wien, 1817. máj. 16.
Jelzete: HU-MNL-OL-P 626-1.-1817-17.

Német ny., autogr. 3 fol. Vízjeles papír, 2 db, méretük (fol. 1–2 levélpár): 189 × 229 mm, (fol. 3): 189 × 116 mm. A szöveg 6 oldal, a lapok mindkét oldalára írva. – Vízfoltos, helyenként a szöveg elmosódott.

E hosszabb levél német szövegét eddig nem publikálták. A német szöveg átiratát itt a Függelékben, a lapok digitalizált képét az átirattal az MTA KIK repozitóriumban (REAL-MS) közlöm.¹³

¹⁰ FRANKÓI 1902, i. m. 383.

¹¹ ZICHY 1888, i. m. 2–3, 17. – Lásd még: ZICHY Antal, *Gróf Széchenyi István életrajza*, I/1, 1791–1831, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1896A (Magyar történelmi életrajzok), 19–21. Zichy a beszámolóhoz hozzászeli, hogy az intelmeket Széchenyi István felesége, „a derék Crescence” lemásolta fia, Béla és Ödön számára. – Hol vannak, ma melyik levéltár őrzi e másolatokat?

¹² Köszönöm az MNL Országos Levéltár munkatársainak sokoldalú segítségét, a lapok digitalizált képét. A levél jelzetét és provenienciájának részletes leírását Avar Anton főlevéltárosnak köszönöm.

¹³ <http://real-ms.mtak.hu/16226/> (letöltve: 2021. 12. 08). – A közlés engedélyezéséért Ráczy Györgynek, az MNL Országos Levéltár igazgatóhelyettesének tartozom köszönettel.

Bár az 1817-es atyai intelmeket sokan említették, eredeti kéziratát – úgy tűnik – jó száz évig nem vették kézbe a kutatók. Akik idéztek belőle, Zichy vagy Fraknói szavait hozták. Gaál Jenő 1902-ben hosszabban és eltérő fordításban idézi, bizonyára a német szöveg alapján.¹⁴

A német eredeti ismeretében lehetőségem nyílik egy-egy helyen az olvasat vagy a fordítás kiigazítására. (Természetesen nem tiszttem, és nem is vállalhatnám, hogy a két fordítást az eredetivel egybevessem. Megadom Fraknói [FV] és Zichy [ZA] szövegének oldalszámát.)

FV 340: A ki az egész világtól becsültetni és dicsértetni akar, annak a bolondokat nagyon, a jóra való embereket kevésbé kell becsülnie. – ZA 5: A ki mindenkitől becsülve és dicsérve akar lenni, az szerfölött sok tisztelettel adózik a dőröknek, és kevésbé a tisztességes embereknek. – kézirat 1v: Wer, vor aller Welt geachtet u[nd] gelobt sein will, erzeugt den Thoren zu vüll [= viel], u[nd] rechtlichen Leuten zu wenig Ehre. – RB: Aki azt akarja, hogy az egész világ becsülje és dicsérje, az a bolondokban túl sok tiszteletet kelt maga iránt, a rendes emberekben pedig túl keveset. – Vagy szabadabb fordításban: ...azt majd a bolondok tisztelik, de a rendes emberek nem sokra tartják.

FV 341: ...mert a származás méltóságával a kedvességet... köti össze. – ZA 6: ...mert a születés felsőbbiségével a kellemet... köti össze. – kézirat 2r: weil es mit der Majohrät [= Majorat] der Geburth die Anmuth... verbindet. – RB: ...mert a születés kiváltságával...

FV 341: hogy... tovább is mivelhessék a jót... – ZA 6: hogy... szabadabban fejthesse ki jótékony működését... – kézirat 2r: damit... freier das Gute wirken kennen... – RB: hogy... szabadabban...

FV 343: Légy inkább szóbeszéd tárgya a világ előtt, mely elvakultan hozza ítéletét; önérzeted emeljen fel... – ZA 7: A vakon ítéletet mondó világ mendedmondái fölé emeljen Téged önérzeted. – kézirat 3r: Sey üeber das Geschwätz der Welt, die blindlings nur ihr Urtheil fält, durch Selbst-Gefühl erhaben. – RB: Önérzeted emeljen téged a vakon ítélező világ híresztelése fölé.

FV 344: Még egy második ajándékról kell itt megemlékezni... – ZA 8: Még egy nagy adományt kell fölemlítenem... – kézirat 3v (elmosódott): Noch eines gr[ößen?] G[e]schenkes muß ich hier erwähnen... – RB: Még egy nagy ajándékról...

Említésre érdemes az 1817. május 16-i keltű intelmek aláírása, melyet a magyar fordításban sem Zichy, sem Fraknói nem ad vissza:

FrGru [= Franciscus Georgius] *Széchenyi*

Széchenyi Ferenc 1754. április 28-án született Széplakon. Az 1754. május 29-i anyakönyvi bejegyzés szerint két keresztnévet kapott:¹⁵ „Baptizavi Infantem Nomi-

¹⁴ GAÁL Jenő, *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája*, I. Bp., Hornyánszky, 1902, 157–158.

¹⁵ Lásd: Győri Egyházmegyei Levéltár, Plébániai és espereskerületi levéltárak, Fertőszéplak, Vegyes anyakönyv II. (1753–1788). – Nemes Gábor főlevéltárosnak nagyon köszönöm az anyakönyv jelzetét és megfelelő oldalának digitalizált képét.

nibus Franciscus de Paula, & Georgius, natum in Széplak...” Születésnapjához közel esik Paolai Szent Ferenc (április 2.) és Szent György ünnepe (április 23. vagy 24.).

A REAL-MS repozitóriumban ugyancsak elérhető Széchenyi Ferenc fentebb tárgyalt két levelének digitalizált képe, szövegének átirata és magyar fordítása: az 1819-ben írt végintelmeké (MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 163/3)¹⁶ és az 1817. augusztus 11-én kelt névnapi köszöntése (K 208/144).¹⁷

Amit Széchenyi Ferenc 1819-es „végintelmeiben” mintegy a síron túlról üzen fiának, azt részletesebben fejtette ki 1817. májusi intelmeiben. Ennek is hasonló az indítéka és indítása – a végső búcsú jegyében –, mint az 1819-es végintelmeknek, bár az apa 1817 májusában csak az ezredéhez, Milánóba bevonuló fiától búcsúzik, nyilván azzal a szándékkal, hogy fia a levelet még elutazása előtt olvassa el.¹⁸

Mein schriftlicher Abschied von meinem lieben, und guten Sohn
Stephan, noch vor Verlust meiner Augen oder meines Lebens,
geschrieben Viene d. 16 Maj 817

Lieber Sohn! Da du zu deinem Reg[i]m[en]te abreisest, – u[nd] ich
während deiner Abwesenheit auch v[on] meinem Gott v[on] dieser
irdischen Wanderschaft abgeruffen werden, – mithin dich nicht mehr
sehen, – nicht an mein sterbendes Herz drücken – u[nd] an meinem
Tod Bette des letzten väterlichen Segens theilhaftig machen könnte, [...]

Írásba foglalt búcsúzásom az én kedves jó István fiamtól, még mielőtt
szemem világát vagy életemet is elveszteném, írtam Bécsben, május
16-án 1817-ben

Kedves fiam! Minthogy ezrededhez utazol – s én távolléted alatt
Istenemtől e földi vándorlásból elszóllíttathatom, – ennek következ-
tében nem láthatlak többé, – nem szoríthatlak haldokló szívemre,
– s halálos ágyamon nem részesíthetlek az utolsó atyai áldásban, [...]

Közvetlen visszhangot az 1817-es, illetve 1819-es intelmekre Széchenyi István naplóiban és (fennmaradt) leveleiben nem találni. Szüleivel folytatott levelezésében nagyobb kihagyások vannak.¹⁹ A Milánóba indulásról naplójában 1817. május végén ezt írja:²⁰ „Cenktől 1817. május 18-án búcsúztam el, Apátin [= Gyöngyös-

¹⁶ <http://real-ms.mtak.hu/15778/> (letöltve: 2021. 12. 08.).

¹⁷ <http://real-ms.mtak.hu/25073/> (letöltve: 2021. 12. 08.).

¹⁸ ZICHY 1888, i. m. 3. – FRANKÓI 1902, i. m. 337, 339 (120. kép, a kézirat 1. oldala). Különös, hogy Frankói újra lefordítja az intelmeket, és nem is hivatkozik Zichy 1888-as tanulmányára. A levél felülcímzését (Mein schriftlicher Abschied...) nem fordítja le. Frankói szövegében „miután” helyett inkább a „minthogy” ide illő.

¹⁹ *Gróf Széchenyi István levelei*, IV, *Gróf Széchenyi István levelei szülőihez*, összeáll., előszó, jegyz. Zichy Antal, Bp., Athenaeum, 1896b (Gróf Széchenyi István munkái, 9), XXIX, 188. – Lehetnek még levelek a családi levéltár más-más helyeken őrzött részeiben.

²⁰ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus, Bp., Gondolat, 1978, 67–68, 1373. – 2. kiad., 1982.

apáti] és Grazon át Klagenfurtig – egy hajtással. Mindattól, ami valaha oly kedves volt nekem, elég könnyen váltam el...” 1817 májusában és augusztusában jószágigazgatójának, Lunkányi (Liebenberg(er)) Jánosnak ír e helyekről, gazdasági ügyekről, lovakról, borról.²¹ Két mozzanat az 1817-es levelekből: Milánó, aug. 20. „Den 18-ten Mai bin ich von Zinkendorf [= Cen] weg...” – Aug. 26. „Ich habe soeben meinem Vater geschrieben...” (Hol lehet ez a levél? Zichy a szülőkhöz írt levelek között nem hozza.) Az 1817-es intelmekre és a névnapi köszöntésre is utalhat 1820-as naplóbejegyzése:²² 1820. aug. 9. Debrecen.²³ „...Ich kenne einen alten ehrwürdigen Mann, der seinen Söhnen alle Tage ein paar Worte über die Rechtschaffenheit, die Tugend und Vollkommenheit des Menschen sagte...” – „...Ismerek egy tiszteletre méltó idős férfit, aki fiainak naponta szót ejtett az emberi becsületességről, erényről és tökéletességről...”

Atyja nevelő szándékát, intelmeit Széchenyi István évtizedek múltán is emlégeti naplójában és leveleiben. Ezekből idézek – némelyikből németül is –, megengedve, hogy a napló vagy a levelek írója esetleg már nem mindenre emlékszik pontosan.

Napló, 1846. nov. 18.²⁴ „...Véletlenül ráakadok atyámnak egy 1817-ben kelt levelére – melyet ez a s... Messina (!) küld el nekem. – Leírhatatlan mélabú vett erőt rajtam! Mily nemes, mily gyöngéd. Hányszor bántam vele gorombán...” – Napló, 1848. aug. 29.²⁵ „Kein Schlaf nur Beängstigung! ...Um 7 Uhr früh nach der Christina-Kirche, um zu beichten! Finde ihn. Fahre nach Alt-Ofen... Fahre wieder nach Christina-Stadt – und schildere meine Verzweiflung... weil ich verdammt bin... und berufe mich auf einen Talisman meines Vaters, das [!] ich leider zu spät gelesen!” – „Semmi alvás, csak szorongás! [...] Reggel 7 órakor a Krisztina-templomba győnni! Ott találom őt [az ismerős Muchay Ignác plébánost]. Óbudá-

²¹ *Gróf Széchenyi István levelei*, I, összegyűjt., bev., jegyz. Majláth Béla, Bp., Athenaeum, 1889 (Gróf Széchenyi István munkái, 3), 40–58. – KÖRMENDY 1976, i. m. 81.

²² Az 1819-es végintelmeket Széchenyi István csak atyja halála, 1820. december 13. után olvashatta!

²³ Lónyay 1820. szept. 6-i dátumot ad meg: *Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai*, ismereti Gróf Lónyay Menyhért, 2. kiad., Bp., Ráth Mór, 1875, 32. – A napló közölt német szövegében az „alle Jahr” kifejezés áll: *Gróf Széchenyi István naplói*, II, 1820–1825, szerk., bev. Vizsota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926 (Magyarország újkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István összes munkái, 11), 59. – Ez alapján vélték úgy, hogy az apa évente, minden évben intézte szavait fiaihoz: *Gróf Széchenyi István naplói*, I, 1814–1819, szerk., bev. Vizsota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925 (Magyarország újkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István összes munkái, 10), CXLVI; MISKOLCZY Ambrus, *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*, Bp., Universitas, 2019, 9. – A helyes olvasat az eredeti naplóban: „alle Tage”. Lásd: MTA KIK, Kézirattár, K 219, fol. 24; KÖRMENDY 1976, i. m. 184. – Fent a mondatot új fordításban adom.

²⁴ OLVÁNYI 1978, i. m. 1130. Messina János báró Széchenyi ezredtársa volt.

²⁵ *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*, I, szerk., bev. Károlyi Árpád, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1921 (Magyarország újkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István összes munkái, 7), 387. – OLVÁNYI 1978, i. m. 1318–1319. – A naplónak ez a kötete is (1848. márc. 19. – szept. 4.) a döblingi irodalmi hagyatéka része lett, lásd KÁROLYI 1921, i. m. 98.

ra megyek. [...] Visszahajtatok a Krisztinavárosba – és ecsetelem a kétségbeesésemet... mert el vagyok átkozva... és atyám egy talizmánjára hivatkozom, melyet sajnos későn olvastam el!”

Levél Tasner Antalnak, 1850. szept. 8. Döbling.²⁶ „Apám mennyit fáradozott, hogy megmentsen. Nem hallgattam szavára, el sem olvastam azt, amit vakként saját kezűleg, oly sok nehézséggel írt.” – Tasner Antalnak, 1851. márc. 14. Döbling.²⁷ „Ich war reicher begabt als irgend ein anderer; ja ich hätte ein Wohltäter von Ungarn werden können. Noch damals als mein Vater – 1817 – mir den Talisman schrieb und später ein Gebetbuch extra für mich. Ich gab mir nicht die Mühe es zu lesen! Furchtbar!” A hosszú önmarcangoló levelet így írja alá, magyarul: „Széchenyi István m. p. // a szegény gazfi.”

Széchenyi itt úgy vall, hogy az imádságos könyv az (Gebetbuch – es zu lesen), amit annak idején nem olvasott el. Grammatikai spekulációm azonban bizonytalanságban hagy, hiszen a fenti 1848. aug. 29-i naplórészletben éppen „auf einen Talisman – das ich... zu spät gelesen” szerepel. Szülőihez írt leveleit „jó bécsi dialectusban” írta, sajátos szókötésekkel, az akkori idők „divatos helyesírását (mondjuk inkább helytelen írását)” követi,²⁸ beleértve némely ’hanyagságokat’ is. Széchenyi Ferenc itt közölt 1819-es végintelmeit és 1817-es névnapi köszöntését, valamint 1817. májusi intelmeit is ez a ’wienerisch’ jellemzi.²⁹

A végintelmekben Széchenyi Ferenc kifejezi reményét, hogy amit fia nevelésében mulasztott, az neki majdan megbocsáttatik. A nevelésben ’a szeretett anya’, gróf Festetics Julianna szerepe is meghatározó. 1818-ban – éppen február 16-án, nevenapján – arra kérte a bécsi házukban férjével ügyeket intéző Madarász János ügyvédet, hogy szavait jegyezze fel („beszélgetésünket írásba tegye”), és majd mondja el most távol lévő fiának.³⁰ „Igen, ő katona, de az nem az ő pályája, én neveltem őtet, ő egészen az én legkedvesebb növendékem, én ismérem az ő szellemét, lelkületét, ő szívvel és lélekkel magyar, ’s meglátja ügyvéd Ur Magyarországon még olyan nagy hazafi ember nem volt, mint ő!”

²⁶ „Ezt köztünk! Isten áldja!”, *Széchenyi István válogatott levelei*, szerk., ford. Kovács Henriett, Körmendy Kinga, Mázi Béla, Oplatka András, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 471.

²⁷ KÁROLYI 1921, i. m. 445.

²⁸ ZICHY 1896B, i. m. XXXIII. – Széchenyi nyelvhasználatáról lásd még: VISZOTA 1925, i. m. [2]; GERGELY András, *Széchenyi István, 1791–1860*, Pozsony, Kalligram, 2006 (Magyarok emlékezete), 9–14.

²⁹ Például (lásd Függelék): vüll = viel, Sinnen = Sünden, (das Ziel...) ausgesteckt = gesetzt, forchtsam = furchtsam.

³⁰ A kérés az ügyvéd 1834-ben, tíz évvel a grófné halála után valóban teljesítette. Feljegyzésében leírja, hogy mely ügyben találkozott Széchenyi Istvánnal. A záró mondat: „Béke poraira!” – bizonyára nem Istvánra, hanem anyjára vonatkozik. Ez alá kisfaludi Madarász Sándor 1899-ben felvázolta felmenőinek családfáját. Lásd: MTA KIK, Kézirattár: K 163/42; KÖRMENDY 1976, i. m. 6; SZILY, VISZOTA 1905, i. m. 158. 1332. tétel. – A feljegyzés szövege megjelent itt: *Széchenyi István anyja, Jegyzőkönyvi melléklet = Akadémiai Értesítő*, 12(1901), 1, 46–47. – Lásd még: FRAKNÓI 1902, i. m. 346–347. – MISKOLCZY Ambrus, *Az „ismeretlen” Széchenyi Ferenc „ismert” munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról = Levéltári Közlemények*, 77(2006), 2, 23. – MISKOLCZY 2019, i. m. 91.

Az ifjú Széchenyi tiszteli és szereti szüleit, vágyik utánuk a távolból, aggódik miattuk, várja leveleiket. Mégis, amikor kétségek gyötrik és boldogtalan, akkor naplójába rejti – mint 1819-es itáliai utazásán –, hogy eltávolodott tőlük, hogy neveltetését hiányosnak véli. Napló, 1819. máj. 20–25. Nápoly.³¹ „Atyám azt írja, egészen közel érzi magát halálához... Bizony, úgy érzem, soha többé nem látom őt, a jó öreget!” Majd alább: „A szüleim éntőlem, vagy tulajdonképp én a szüleimtől, egészen és teljesen elszakadtunk... Száz véleményünk és nézetünk ellenkezik egymással. Gyermekkoromban mindig nyílt voltam, és nyerseségemmel számtalanszor sértettem meg őket.” – Júl. 17.³² „A világba, sajnos, nevelés, életelvek – barátok nélkül léptem... Ők maguk [nevelőim] sem ismerték a világot, melyre elő kellett volna készíteniök; csak az élet elméletét tudták...” – Atyját gyengének, változónak ítéli. Napló, 1828. júl. 15.³³ „...Viele Ähnlichkeiten findet man aber zwischen mir und ihm. – Er war vielleicht ein besserer Mann, wie ich³⁴ – O er ruhe sanft – mir scheint aber, – dass er kleinlicher und enger dachte, wie ich. – Gott lasse mich stärker endigen, – gebe mir mehr Kraft, wie ihm.” „...Sok hasonlóságot találnak köztem és közte. Ő alkalmasint jobb ember volt, mint én. – Ő – nyugodjék csendesen – mégis úgy érzem, kicsinyesebben és korlátoltabban gondolkozott. – Isten engedje több erővel végeznem – adjon nékem több erőt, mint öneki volt.” – Napló, 1820. nov. 21.³⁵ „Az én jó öreg atyámat látta Viczay papa mint ateistát, mint lángoló hazafit, mint bős royalistát, mint vakbuzgót, és így tovább. Így sodorták őt a hullámok, hogy fognak engem sodorni?”

Az utókor – a mai kutató – erről, Széchenyi Ferenc tevékenységéről és eszméiről másként vélekedik, ahogy ezt a már idézett könyvnek és fejezeteinek címe is kifejezi.³⁶ Ennek megfelelően új megvilágításban kell látni apa és fia viszonyát, emberi természetük, fejlődésük különböző voltát.³⁷

Széchenyi István sokirányú érdeklődése, gazdag életének eredményei, valamint apjáról alkotott képe különös módon vetül rá idősebbik fiához, Bélához fűződő viszonyára, rá irányuló terveire, nevelésének gyakorlatára. István is ír intelmeket Béla fiához,³⁸ melyekben megnyilvánul apja, Széchenyi Ferenc (pozitív vagy negatív) hatása is. Míg Széchenyi Ferenc mindkét „intelve” az erény és az álta-

³¹ OLTVÁNYI 1978, i. m. 119, 122.

³² OLTVÁNYI 1978, i. m. 126.

³³ *Gróf Széchenyi István naplói*, III, 1826–1830, szerk., bev. Viszota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932 (Magyarország újkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István összes munkái, 12), 225. – OLTVÁNYI 1978, i. m. 552.

³⁴ Wienerisch, itt: wie = als értelemben.

³⁵ OLTVÁNYI 1978, i. m. 180, 1524. – MISKOLCZY 2019, i. m. 7. – Vakbuzgó: az eredeti naplóban (MTA KIK, Kézirattár, K 219, fol. 40 verso; KÖRMENDY 1976, i. m. 184; VISZOTA 1926, i. m. 85) a német 'Bethbruder' szó áll, nyilván elírás a régies *Bethbruder* = *Betbruder* helyett.

³⁶ MISKOLCZY 2019, i. m. – MISKOLCZY Ambrus, *Széchenyi Ferenc perújrafelvétele* = *Magyar Szemle*, 27(2018), 5–6, 7–20.

³⁷ MISKOLCZY 2019, i. m. 86–100.

³⁸ *Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához*, összeáll., utószó, jegyz. Fenyő Ervin, Bp., Magvető, 1985 (Magyar hírmondó).

lános emberi viszonyok, a kötelesség és felelősség síkján marad – bár bennük az erény szó nem fordul elő³⁹ –, addig Széchenynek 21 éves Béla fiához címzett intelméi (1857. november 6–25.), melyeket nevezhetnénk éppenséggel folytatásos levélváltásnak, vagy inkább monológnek, lemennek a gazdálkodás, a napi gyakorlati teendők szintjéig.⁴⁰ Az apa vizsgálja fia fizikai és szellemi adottságait, hajlamait, viselkedését. Fiát önvizsgálatra buzdítja. Előírja, hogy értékelhető naplót és rendszeres gazdasági számadást vezessen; fia számára kérdőívet, listát állít össze (Pantheon), melyen 'ki kell pipálnia', hogy mit végzett – és ezekre fia valóban válaszolt.⁴¹ Hasonló szellemben és hasonló formában ad tanácsokat fiának 1857. március 28-i levelében,⁴² sőt, már 1848. január 24-i magyar nyelvű levelében is.⁴³ Nagy jövőt szán Béla fiának, nagy tetteket vár tőle.⁴⁴ Széchenyi Béla útja azonban másfelé, Észak-Afrika vadászmezőire és Ázsia távoli tájaira vezetett.⁴⁵

Függelék⁴⁶

1. *Széchenyi Ferenc végintelmei Széchenyi Istvánhoz. 1819* (Budapest, MTA KIK, Kézirattár, K 163/3) (1. ábra)

Meinem lieben lieben Sohn Stefi nach meinem Tode zu // übergeben
Szech[enyi]

1819

Lieber guter Stefi! – Ich konte diesen Zeilen kein Datum ansezen, weil ich nicht wußte, wann mich der Herr zu sich // abruffen werde. Ich wählte also hiezu den

³⁹ MISKOLCZY 2019, i. m. 91.

⁴⁰ FENYŐ 1985, i. m. 11–110. – KÁROLYI 1921, i. m. 491–551.

⁴¹ FENYŐ 1985, i. m. 113–114, 115–123, 191. – Atyja nevelési elveiről, a fizikai edzésről, a naplővezetésről is szólt Széchenyi Béla, mikor a Nemzeti Kaszinóban 1886. február 14-én ő tartotta az évente szokásos serlegbeszédet. Lásd: SZÉCHENYI Béla: 22. *emlékbeszéd = Széchenyi emlékezete, Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban, 1864–1944*, előszó Gergely András, bev., jegyz. Anka László, a tanulmányt írta Körmeny Kinga, Bp., Akadémiai, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2010, 81–85.

⁴² MTA KIK, Kézirattár: K 199/10. KÖRMENDY 1976, i. m. 96. – SZILY, VISZOTA 1905, i. m. 148. 1172. tétel. – „Ezt köztünk! Isten áldja!” 2014, i. m. 474–476.

⁴³ „Ezt köztünk! Isten áldja!” 2014, i. m. 430–431.

⁴⁴ FENYŐ 1985, i. m. 298–310.

⁴⁵ Köszönöm Földesi Ferenc, Szvitek Róbert, valamint feleségem, Rozsonдай Marianne, és különösen Körmeny Kinga segítségét, javaslatait.

⁴⁶ Széchenyi Ferenc írását is jellemzi az, ami Széchenyi István naplőit és magánleveleit: a bécsi dialektus (wienerisch), valamint nyelvtani vagy helyesírási hibák, lazaságok. Ezeket az átiratban – többnyire jelöletlenül – megtartottam, de feloldottam a rövidítéseket. Lásd: ZICHY 1896B, i. m. XXXIII; VISZOTA 1925, i. m. [2]; GERGELY 2006, i. m. 9–14. – A kéziratban aláhúzott szövegrészeket az átirásban dőlt betűvel hozom.

Tag meiner Geburth den 28 april um dich zu segnen, dich // Gott aufzuopfern, u[nd] dich zu versichern, d[aß] ich mit der zärtlichsten Liebe eines Vaters zu dir v[on] hier // scheide. – Daß dieses wahr seye, u[nd] zu deiner vollkommenen Beruigung dienen müsse, bürget dir diese // Stunde für die letzte meines Lebens, denn so habe ich es vor meinem Gott erklärt, wie ich es als- // dann wieder thun werde, wenn Er mir meine Sinnen [= Sünden] werde belasten wollen. – Lebe also lieber guter // Sohn glücklich, lebe deines Freundes eingedenk. – Nicht eingedenk des aus⁴⁷ jugendlicher Hitze nur flüchtigen // Verdrußes die [!] du ihn eingemahlen verursacht zu haben glaubest, aber eingedenk der unendlich häufi- // geren Freuden u[nd] Tröstungen die du ihn gabst, als Er überzeugend sah, daß du ein warmer Catholischer // Christ seiest, Gottes⁴⁸ Lehre u[nd] seiner Stelvertreter nicht spottest, deinen Nebenmenschen freudig u[nd] // herzlich dienst, kein Ärgernüß⁴⁹ gibst, nicht verleumdest, nicht schwelgst, gerne u[nd] schnell // vergiebst, nicht heuchelst, deine unvergleichliche Mutter innigst ehrest u[nd] // liebst, deine Bluts u[nd] An- // verwandte brüderlich herzest, u[nd] die Talente, die dir Gott unverdient schenkte benuzest, u[nd] ein wahrer // Vater deiner Unterthanen, und ein Vorbild deiner Untergebenen bist, u[nd] alles dieses noch gründlicher // zu werden u[nd] zu bleiben trachtest. – – Dieses alles bemerkte ich in dir mit Trost, wenn du auch meinen // Beyfall hierüber nicht hörtest, denn ohnehinn glauben wir Menschen⁵⁰ immer besser zu sein, als // wir es wirklich sind. – Auch trage ich es hier nur darum vor, daß du dich selbst beruigen, v[on] meiner Liebe // überzeugen, u[nd] dich in diesen deinen Eigenschaften noch mehr bestärken, u[nd] vervollkommen kannst. – Mit // dieser beruigenden Hofnung trete ich gerne vor meines Richters Auge, denn diese deine Anlagen // sollen (wenn sie noch mehr begründet sein werden) auch meine Vergebung in Rücksicht meiner Versäum- // nisse in deiner Erziehung erwirken. – Ach lieber Stefi, dein künftiger Lebenswandel kan vüll [= viel], recht vüll // das Schicksal⁵¹ deines dich liebenden Vaters erleichtern od[er] erschweren. – Bleibst du ein guter // Cath[olischer] Christ, schämeest du dich nicht es auch äußerlich zu zeigen, liebst du Mutter, Geschwisters [!] u[nd] alle alle Mensch[en]⁵² // u[nd] vorzüglich deine Feinde u[nd] Beleidiger, duldest du in deinem Hause, u[nd] unter deinen Untergebenen kein // Ärgernüß, u[nd] sorgest für Arme, Witwen, u[nd] Waisen, u[nd] handelst stets gerecht, stets uneigennützig, so wird // auch dein Erzeuger, dein entschlafener Vater v[on] seinem Gott gesegnet werden, u[nd] unsichtbahr als ein schützender // Engel um dich schweben, Gott für dich unaufhaltsam anrufen, u[nd] dir einst (wenn deine Stunde schlagen soll) // mit Freuden entgegen gehen dürfen – dies verleihe dir

⁴⁷ 'aus' beszúrva.

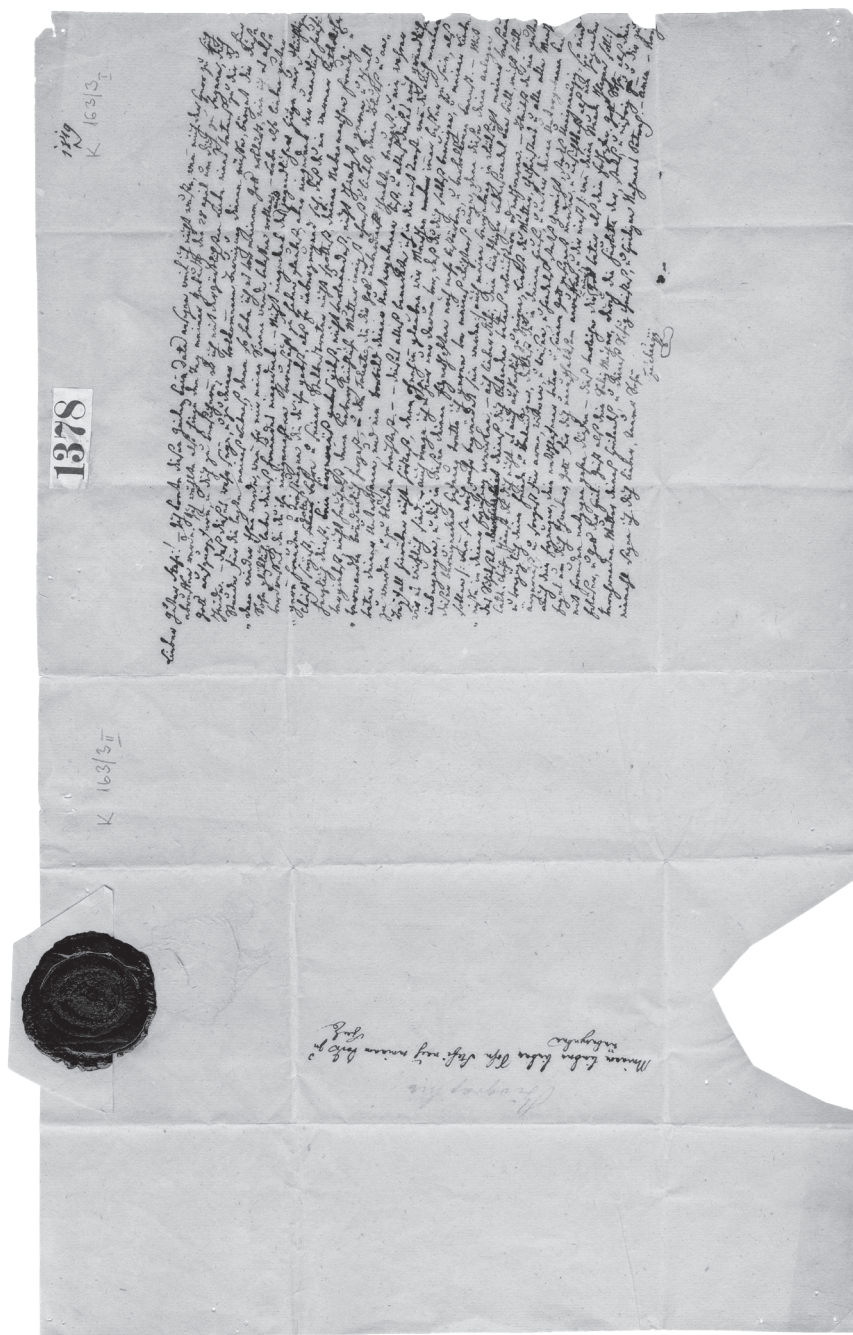
⁴⁸ 'seiner' áthúzva, fölötöte: 'Gottes'.

⁴⁹ Utána 'gebest' áthúzva.

⁵⁰ Utána egy szó áthúzva.

⁵¹ Utána 'der Ewigkeit' [?] áthúzva.

⁵² 'Mensch' a szó vége hiányzik, a papír sérült.

1. ábra. Széchenyi Ferenc végintelmi fiához, Széchenyi Istvánhoz,
1819 (Budapest, MTA KIK, Kézirattár, K 163/3)

u[nd] mir⁵³ Gott Vater als dein Erschafer, Gott Sohn als dein // Erlöser, u[nd]
Gott der Heil[ige] Geist als dein Selig Macher, durch die Fürbitte der, stets,
u[nd] eifrig⁵⁴ v[on] dir zu // verehrenden Mutter deines Heilands, u[nd] deines
Schutz Geistes, u[nd] Heiligen Nahmens Patrons. – Amen. – Noch // einmahl
segne ich dich lieber, teurer Sohn

Széchenyi

2. Széchenyi Ferenc levele Széchenyi Istvánnak. Wien, 1817. aug. 11. (Budapest, MTA KIK, Kézirattár, K 208/144) (2. ábra)

Viene 11 Aug. 817

Lieber Guter Sohn! – Was soll ich zu deinem Nahmenstag dir // wünschen?
schenken? – Wünschen? – Nichts, als daß der, // nur zu gütige Vater im Himmel
der dich hienieden ueber // so vülle [= viele] Städte als seinem Verwalter gesetzt
hat, ueber // noch mehrere u[nd] größere jenseits des Grabes als einem ge- //
treuen Haushälter setzen möchte. – Schenken? – ebenfahls // Nichts, als das
beygeschlossene Blatt, welches, so unangesehen // es auch zu sein scheint,
dennoch Eigenschaften besitzt, u[nd] außert, // die kein Mensch (ohne das
Geheimniß nach längerem, u[nd] anhalten- // den Suchen gefunden zu haben)
sich eigen machen kan. – // Denn, an das Licht gehalten zeigt es erst den Adel
des Men- // schen aus welchem Er entsprungen ist, u[nd] das Ziel, das zu
seinem // Wirkungs-Kreise Ihn ausgesteckt wurde. – Demüthig v[on] außen //
u[nd] unbedeutend, erscheint es an das Licht gebracht in einem // nicht immer
leicht zu ertragenden Glanze, u[nd] Würde. – Auf // die Seite gesetzt, oder auch
ganz weggeworfen, verliert es // seine Eigenschaften nicht, sondern behält sie
zur Mittheilung an // jene, die das Licht suchen, um selbes bitten, u[nd] sich
daran // aufklären, trösten, u[nd] zu⁵⁵ ergözen⁵⁶ wünschen. – endlich // so arm es
auch v[on] außen zu sein scheint, so theilt es doch an // das Licht gestellt, den
Armen Hilfe, den Forchtsamen [= Furchtsamen] Muth, den // Wankenden
Hofnung, den Zweifler[n] Wahrheit, u[nd] den Gefesselten // Freyheit mit.
– Dieses Blatt schenke ich dir also – bringe es an // das Licht, – gieb ihn das
Leben – damit es dich auch wieder belebe, // und wenn es dies gethan hat, dich
auch mit einem⁵⁷ Blicke gegen // Himmel für dem better [= besser?] mache, der
es dir mit seinem Segen // verehrte

Széchenyi

⁵³ 'u[nd] mir' betoldva.

⁵⁴ Utána 'zu' áthúzza.

⁵⁵ 'zu' betoldva.

⁵⁶ Utána egy szó áthúzza.

⁵⁷ Utána 'Bli' áthúzza.

3. Széchényi Ferenc intelmei fiához, Széchényi Istvánhoz. Wien, 1817. máj. 16.
(Budapest, MNL Országos Levéltár, HU-MNL-OL-P 626-1.-1817-17)

Mein schriftlicher Abschied von meinem lieben, und // guten Sohn Stephan,
noch vor Verlust meiner Augen // oder meines Lebens, geschrieben Viene d. 16
Maj 817

Lieber Sohn! Da du zu deinem Reg[i]m[en]te abreisest, – u[nd] ich während //
deiner Abwesenheit auch v[on] meinem Gott v[on] dieser ir- // dischen
Wanderschaft abgerufen werden, – mithin // dich nicht mehr sehen, – nicht an
mein sterbendes Herz // drücken – u[nd] an meinem Tod Bette des letzten
väterlichen // Segens theilhaftig machen könnte, mit welchem ich deine // bey
dieser Gelegenheit vielleicht gegenwärtige Geschwis- // ters zu beschenken
u[nd] zu beruigen die Gnade Gottes // erhalten werde; so will ich ihn dir in
Gegenwart des // Almächtigen hiemit mit der, v[on] Ihn an alle Eltern gegen //
ihre Kinder übertragenen Volmacht, Kraft, u[nd] Liebe // ertheilen.

Ich segne dich also im Nahmen Gottes unsers ewigen, alherschenden, //
Schöpfers, Vaters, u[nd] Richters. + im⁵⁸ Nahmen Gott // des Sohns, unsers
albahrmherzigen Erlösers, Mit- // lers, u[nd] Bruders. + u[nd] im Nahmen Gott
des Heiligen // Geistes, unsers Lehrers, Trösters u[nd] Seligmachers + – // Diese
allerheiligste Dreyeinigkeit sey dir alles in // allem – *Licht* im Glauben, – *Weg*
im Wandlen, u[nd]] – *Wahrheit* // in Handlungen.

Doch, da alle Ausspendung, oder Empfang Heiliger Handlungen (wie es der //
Segen der Eltern ist) unwirksam, u[nd] vor Gott unbehülflich // für Jene ist, die
gegen ihrem Bruder noch etwas im // Herzen behielten, u[nd] ich alles, was
mich deinetwegen // v[on] je her schmerzen, oder kränken konte dir herzlich //
vergeben habe, u[nd] hiemit⁵⁹ in Gegenwart des Alwis- // senden es erneuere, so
bitte ich dich auch mir zu ver- // geben, wenn ich dich durch ein üebels Beyspiel
in Worten // u[nd] Handlungen etwa geärgert – dich aus Nachsicht (wo ich // es
hätte thun sollen) nicht⁶⁰ gewarnet, oder bestraft – u[nd] nicht // hinlänglich
belehrt hätte, um durch die Beobachtung der // Christlichen u[nd] Bürgerlichen
Pflichten einst Gott u[nd] den // Nebenmenschen gefällig, u[nd] nützlich zu
werden. – Vergieb // mir, u[nd] bitte Gott, d[ab]ß Er mich nicht di[e]sentwegen
[!], wie einst // den Ober Priester Heli seiner Kinder wegen zur Ver- //
antwortung ziehen, u[nd]⁶¹ bestrafen möge.

⁵⁸ 'im' kétszer, az első áthúzza.

⁵⁹ Utána 'im' áthúzza.

⁶⁰ 'nicht' beszúrva.

⁶¹ Utána áthúzott szó.

Um aber auch meinerseits das möglichste, zur Entgehung dieser fürchter- // lichen Strafe beyzutragen, will ich dir manches hiemit // wiederhohlen, u[nd] als Vater u[nd] Freund wieder anempfehlen, // was ich dir bey Gelegenheiten manchmahlen gerathen, // u[nd] zu deinem, so wohl Ewigen als Zeitlichem Glücke vor- // gezeichnet habe. [fol. 1r]

Ein Weiser sagt „*Der Mensch ist wie ein Buch. – Die Jugend ist die // Vorrede. – Ist diese gut geschrieben? So ist ein guter // Schrifsteller zu erwarten*“ – um aber dies zu werden // muß die Lebens-weise nach denen ächtesten, u[nd] ältesten // Lehren, u[nd] Beyspielen eingerichtet werden. – Die⁶² // älteste, u[nd] ächteste ist unstreitig die, unsers lieben // Jesu.

Die Lehre, u[nd] das Leben unsers Jesu also⁶³ sey der Stab an welchem // du dein *männliches alter* zu erreichen, u[nd] das *Hohe un-* // terstützen zu kennen trachten muß. – Schäme dich nicht // das *Urbild* jenes Gottes öffentlich zu bekennen, dessen // *Ebenbild* du geworden bist. – Fliehe die *Menschen*, die // *Bücher*, ja selbst deine eigene *Vernunft* die dich v[on] // deinem *Schöpfer* abwendig, gegen deinem *Wohlthäter* // undankbahr, u[nd] gegen deinem künftigen *Richter* gleich- // gültig machen könnte. – Denn, *nur dem, der Ihn be-* // *kennt, wird Er auch an dem entscheidenden großen Tage // bekennen.*

Die Catholische Kirche sey bis zu deinem Ende deine *Lehrerin, Meisterin.* // Denn *Gott selbst* hat dich durch deine Geburth v[on] Catholi- // schen Eltern zu ihrem *Mitgliede bestimmt*, u[nd] vor *Milli-* // *onen* dazu auserwählt. – Wenn du also diese auserwähl[t]e // Gottes Gemeinde, u[nd] ihre *Vorsteher, Verwalters* würdig // ehrst, so ehrest du ihrem *großen Stifter Gott*, u[nd] mit // Ihn dich auch als ihrem *Mitglied.*

Alle Menschen sind deine Brüder, denn dein *Vater Gott*, ist auch ihr Vater, // darum richte, verdamme, betrübe niemand, denn *wer // andere richtet, wird auch selbst gerichtet werden.*

Wenn du beim Erwachen täglich denken werdest, daß du *Nichts bist, Nichts // hast*, u[nd] *Nichts kanst*, so ist es unmöglich, d[aß] dir *der nicht // einfallen*, u[nd] nicht zum Danke bewegen solle, *durch dem // du bist*, durch dem du *was hast*, u[nd] durch dem du *was kanst* – // dieser kurze Gedanke, also⁶⁴ begleitet mit einem „*Herr, ich // glaube, hoffe, liebe, u[nd] lobe dich*“ – wird dich vor *Gott*, vor // deinem *Nebemenschen*, ja *vor dir selbst demüthigen*, – // welches dir dem ganzen Tag, ja bis zum Ende deiner Tagen [!] // zu sein, um so nothwendiger ist, als (*verzeihe mir*) die dir // *unverdient v[on] Gott*

⁶² Utána 'älteste' áthúzva.

⁶³ Utána 'der Stab' áthúzva.

⁶⁴ 'also' a margón beszúrva.

anvertraute[n] Geschenke an *Geburth*, // *Gestalt*, *Vernunft*, u[nd]⁶⁵ *Vermögen*, bereits *deine Eigenliebe* // zu sehr gerecht, u[nd] izzt [= jetzt] zwar nur eine jugendliche *Gefal-* // u[nd] *Ehr*, u[nd] *Ruhm-Sucht* hervorgebracht haben, später hin aber // unausbleiblich, den *Stolz*, den *Neid*, u[nd] alle üebrigē, die // Ehrsucht begleitende Lasten erzeugen werden. – // Vortreflich sagt es ein Weiser. – „*Wer, vor aller Welt* [fol. 1v]

geachtet u[nd] *gelobt sein will*, *erzeugt den Thoren zu vüll* [= viel], u[nd] // *rechtlichen Leuten zu wenig Ehre*.[“] – Werbe also nur um den // Beyfall u[nd] die Achtung der Lezteren, u[nd] *verseue* v[on] dir⁶⁶ // das Gift, welches dir zu deinem Verderben jene beybringen, // die deinen Talenten, deinen Muth u[nd] anderen Eigenschaften den // Weirauch [!] streuen. – Die öffentliche Meynung ist zwar die // Gerichtsbarkeit eines jeglichen unter uns, die Er nie v[on] sich // ablehnen soll, noch darf, aber *sie unbedingt annehmen*, u[nd] *nur // diese zu suchen*, soll Er nie, weil der größte Theil der Gerichts- // Hern Schmeichler, Tischfreunde, oder Neider sind, die nur so lan- // ge mit-stimmen als Ihnen Ihre Stimme einträglich ist. – *Ein Mann // v[on] Selbst-Bewußtsein verschmähet jedes Aushäng-Schild*.⁶⁷ // *Papageyen bedarfen zu ihrer Renomé bunte Federn, Nach-* // *tigallen*, u[nd] *Lerche nicht*. – Darum wuchere du mit deinen, // dir, v[on] Gott gegebenenn Talenten zu *Gottes Ehre*, damit sie zur // Schau ausgestellt⁶⁸ nicht vorhinein⁶⁹ durch unwürdige, unverständige, u[nd] Boshafte befleckt // v[on] dir v[on] Gott abgenommen, u[nd] anderen Haus-hältigeren gegeben // werden.

Das *lächerlichste* an einen Menschen ist, das Stolzieren auf seine *Geburth* u[nd] *Gestalt* // denn hiezu hat Er durchaus Nichts beygetragen. – Aber enteh- // ren, u[nd] verunstalten kan Er beydes; wenn Er das *Erstere* sei- // nem, *tiefer gestellten* Nebenmenschen, u[nd] vorzüglich den *ver-* // *dienstvolleren* fühlen läßt, u[nd] *lezteres* durch Abandon // verschiedener Art, durch Muthwillige Anspannung seiner // Kräfte, oder durch unmäßige Verzärtelung desselben // schwächt, u[nd] entnervt. – Ach, wie wohlthätig, u[nd] anziehend // wird gegen jeglichem, ein herablassender freundlicher Blick // eines Hochgebohrenn, u[nd] wie laut, u[nd] Beweisvoll spricht nicht // für die Reinheit des Jünglings u[nd] des Mannes, ein rein, u[nd] // mäßig gepflogene Gestalt? – Nur so ein Bild drückt wahr- // haft das *Ebenbild Gottes* durch uns aus, weil es mit der // *Majohrät* [= Majorat] der *Geburth* die *Anmuth*, u[nd] mit der *Schonheit* des // Körpers auch die *Reinheit* verbindet. – Ehre also lieber Sohn // deine *Geburth* nur, um selbes nicht zu entehren, u[nd] trage // mehr Sorge auf die Erhaltung

⁶⁵ 'u[nd]' beszúrva.

⁶⁶ Utána 'das' áthúzva.

⁶⁷ Utána 'Papa-' áthúzva.

⁶⁸ 'Schau ausgestellt' a margón beszúrva.

⁶⁹ 'vorhinein' a margón beszúrva.

deines Körpers, damit dein Geist // u[nd] deine Seele, die in ihn wohnen, freier das Gute wirken // kennen, u[nd] die Schwächen deines Körpers u[nd] das kränkelnde // deiner Gestalt mit der Zeit nicht Ursachen zugeschrieben // werden, die du nicht verdienst, die aber leider in der öffentli- // chen Meynung bleibend zu sein pflegen, weil Mann heut zu // Tage, (vielleicht auch nicht ohne Grund) den Verfaßh [!] der // äußeren Bildung gewöhnlich [!] dem, nur *zu früh*, u[nd] *üeberspannt* // genossenen Leben zuzuschreiben⁷⁰ gezwungen wird.

An diese lächerliche Einbildung auf seine Geburth, geselt sich gewöhnlich bey // dem jungen Mann auch die Einbildung auf sein *Verstand*, als // hätte Er selbe nothwendig mit dem Blute seiner VorEltern // erben⁷¹ müssen. – Doch, wie heut zu Tage die Erfahrung // uns gerade das entgegen gesetzte beweise,⁷² werdest du // selbst [fol. 2r]

bemerkt haben, [Erb?]thüemer v[on] unbekannten [N?]ahmen,⁷³ // oder aus der Fremdbe verschrieben bewohnen die Paläste // jener verdienstvollen Staats Dienern, wohin ihr Abköm- // ling nur zu seiner Belustigung fährt, uneingedenk // der, ober der Einfahrt aufgestellten Wappen, die Ihm // die Stifter oder Begründer seines Namens zur Auf- // munterung, u[nd] Nachahmung ihrer Verdienste dahin versez- // ten. – Du lieber Sohn bist zwar bis izzt [=jetzt] noch eine Aus- // nahme v[on] dieser algemeinen traurigen Erfahrung, denn // du dienst dem Staate, u[nd] suchest dir einige Kentnisse // nachzuhohlen, die du (hättest du deine Schulen nach dem // Wunsch u[nd] Willen deiner Eltern vollends beendigt) früher // dir⁷⁴ zugeeignet haben würdest. – Doch, da dieses nicht geschah, // u[nd] dir noch das *wesentliche* (einen Stat zu regieren, eine // Armée zu comandiren, deine Familien Rechte zu ver- // theydigen, deinem Vaterlande zu nützen, deine Güter // zu administriren, u[nd] deine Unterthanen zu beglücken) // nachzutragen [!] könst, – so wirst du es deinem wohlmei- // nenden Vater nicht üebel nehmen, wenn Er dir zur Erlan- // gung obgedachter *wesentlicher* Kentnissen [!] Folgendes // rathet. – *Erstens* die *Verbannung* aller unbedeuten- // den, oder Religion, Herz u[nd] Sitten verderbenden Romanen // Brochuren⁷⁵ et caetera, u[nd] Anschaffung sitlicher, geschicht- // licher, u[nd] statistischer oder Militairischer Bücher, – u[nd] // *Zweitens* die *eigene Überzeugung*, d[ab]ß die Sprachen, // die du durch deinem eigenen, wirklich zu belobenden // Fleiße⁷⁶ dir eigen gemacht hast, u[nd] die nur // flüchtige, u[nd] oberflächliche Bereisung einiger Länder // nicht hinlänglich seie, einst dem

⁷⁰ Utána 'pflegt' áthúzva.

⁷¹ Előtte 'geerbt' [?] áthúzva.

⁷² Utána 'magst' áthúzva.

⁷³ Elmosódott betűk.

⁷⁴ 'dir' a margón beszúrva.

⁷⁵ Utána '&' áthúzva.

⁷⁶ Előtte áthúzott szó.

Staate nützlich zu sein, // u[nd] dem [!] Dank der Nachwelt zu verdienen, oder (was // das wichtigste ist) deinem Gott einstens für die dir // im Überfluß geschenkten Talente Rechenschaft abzulegen. – // Der weiseste v[on] allen ist der, der da glaubt nichts zu // wissen. Aber diese Erkenntnis seiner Unwissenheit // erlangt auch nur jener, der sich fortwährend bestrebt // mehr zu wissen, u[nd] nicht jener, der sich schmeichelt alles // übersehen, u[nd] über alles sprechen u[nd] urtheilen zu // kennen. – Ein kleiner Mann hat freylich oft auch einen // großen Schatten, aber es ist nur Schatten, den die tief // hinter seiner untergehende Sonne erzeugt, – darum // sagte Montaigne vortreflich das Wissen, u[nd] die Gelehr- // samkeit ist in manchen Händen ein Scepter in den meisten // aber eine Harlequins-Pritsche. – – Du lieber Sohn halte // die Vorschrift eines Weisen zu deiner Richtschnur, der // da sagt „Von allen, was du nicht weißt, rede nie, u[nd] v[on] dem // was du weißt rede wenig.“[“] Denn, man nimt zwar jedem [!] // Mann [fol. 2v]

mit dem Kleide auf, in welchem Er kommt, aber man beglei-⁷⁷ // tet Ihn nur nach dem Verstande, den Er gezeigt hat. – // Hierin fehlt vorzüglich der junge Mann, der v[on] sich, u[nd] v[on] dem // heute herrschenden vüllschwäzenden [= viel-] u[nd] ungezwungenen Welt // Ton, u[nd] einigen flach aufgefangenen Begriffen eingenommen, // u[nd] v[on] Zuhörern beklatscht, v[on] Weibern geschmeichelt, v[on] Schmei- // chlern bewundert den Ton in der Gesellschaft⁷⁸ geben, u[nd] // das Muster in seinen Handlungen, u[nd] Bekleidung für andere // sein will u[nd] so lange es auch zu sein⁷⁹ glaubt, bis Er nicht v[on] // einem noch moderneren verdrängt, als ein abgenütztes // Kleid weggeworfen, u[nd] v[on] seinen Federn beraubt wird, // die Ihn nur oberflächlich bedeckten. – Die Bescheidenheit, // Einzogenheit, u[nd] Artigkeit sind⁸⁰ freylich heut // zu Tage selten Glücksmacherinnen, aber dafür sind sie // gewiß immer vortrefliche Glückswärterinnen. – u[nd] diese // werden auch dich guter Sohn bis in dein Grab warten, u[nd] // auch nach dem Tode begleiten, wenn du sie zu deinem anden- // ken deinen [?] Rückbleibenden zurückläßest.

Sey über das Geschwätz der Welt,
die blindlings nur ihr Urtheil fällt,
durch Selbst-Gefühl erhaben.
Sey deines Werthes dir bewußt,
betrachte Stolz die Tadel-Lust
der Neider, u[nd] der Knaben.

⁷⁷ Elmosódott betűk.

⁷⁸ Utána 'und[?]' áthúzza.

⁷⁹ 'u[nd] so lange es auch zu sein' a margón beszúrva, utána kb. ugyanezek a szavak áthúzza.

⁸⁰ Utána 'freilich'[?] áthúzza.

Eine⁸¹ nicht minder gefährliche Klippe für einem Ruhm- u[nd] Ehrsuchtigen jungen M[ann],⁸² // ist der *Reichthum!* – Du lieber Sohn, bist auch hierinfals vor // Millionen deiner Nebenmenschen nur zu reichlich v[on] deinem al- // gütigen Schöpfer theilhaft worden. – Er hat dich durch ein // *ausgezeichnetes Vertrauen in deine Verwaltung* zum Aus- // spänder seiner Gnaden, u[nd] Sorge gegen Arme, Witwen, u[nd] // Waisen aufgestellt. – Das Geld ist also nur bey dir nieder- // gelegt, u[nd] gehört keineswegs dir zu, denn du trestest nicht // mit ihr[!], sondern nur mit ihrer [!] Rechnung vor Gericht. – // Dies bewege dich zur Werth-Schätzung des Geldes, wenn ihr [!] leichter // Erwerb dich reizen würde, es nicht auf das nothwendige, nüz- // liche, anständige, ja sogar bequeme, sondern auf das unnütze // prahlerische, oder gar schädliche u[nd] sündhafte verwenden // zu wollen. – Es ist der Schweiß deiner Unterthanen, die Thräne // mancher kranken, u[nd] Noth, Hunger, u[nd] Durst leidenden Arbeiter // die an diesem Gelde hängen – um diese zu trocknen, muß // ein, nicht unbedeutender Theil wieder im Nahmen des Vaters // aller Nothleidenden an Sie durch dich wieder zurückfließen – // aus diesem wirst du leicht schließen, wie unentbehrlich die // Genügsamkeit, die Ordnung, u[nd] das Auge des Verwalters // dieser armen Cassa um seine Unter-Verwalters sein // müsse. – Sehen diese an dir die *Kentniß*, die *Gerechtig-* // *keit*, die *Ordnung* den *anhaltenden Fleiß*, u[nd] die *Wohlthä-* // *tigkeit*, so werden auch sie redlich, ämsig, gerecht dienen, // u[nd] menschlich deine Unterthanen behandeln. – Unsitli- // che [fol. 3r]

[...?] fluch [...?] und ein [...?]⁸³ // [...?] oder dem Trunke ergebene entferne // du v[on] deinem Dienste. – Sie verscheuen Gottes Segen v[on] // dir – ärgern ihre Untergebenen – u[nd] endigen als Be // [trü?]ger.

Noch eines gr[ößen?] G[e]schenkes muß ich hier erwähnen, welches du v[on] deinem lie- // [ben Go?]tt erhalten hast, u[nd] auf das sorgsamste bewahren // muß, – u[nd] dieses Geschenk ist, – dein *Herz*, welches zu [...?] // *größten Freude* bey mehreren Gelegenheiten [mit-?] // *leidig, wohlthätig u[nd] wahrhaft edel* gezeigt hat. – [Be-?] // halte u[nd] bewahre in ihn dies zarte Gefühl. – Es ist ein *Funk[en der?]* // *Gotheit*, der nie erlöschen, sondern höher, u[nd] wohlthätiger im[mer ...-?] // brennen muß. – Sorge aber auch, daß die *Güte* nicht in *Schwachheit* aus- // artet – u[nd] in diese fällt man durch Leichtgläubigkeit, durch Eitelkeit, // *u[nd] ein, zu schnell u[nd] leicht reizbares, u[nd] zu entflammendes Gefühl* // welches die Schmeichler, die Lobredner, Augen Diener, u[nd] *Augen* // *Freunde*, durch Erwachung der *Ehrliche, Ruhmsucht*, u[nd] *eines alge-* // *meinen Beyfalls* zu reizen, u[nd] zu spannen pflegen. – Hüte // dich guter Sohn v[on] diesen; u[nd] wende dich bey⁸⁴

⁸¹ 'Eire' áthúzva, föléje írva 'Eine'.

⁸² Elmosódott.

⁸³ Az 1–2. és 5–8. sorban, valamint a sorok jobb szélén elmosódott szövegrészek.

⁸⁴ Utána 'dem' áthúzva.

jedem Gefühl dei- // nes Herzens an dem zuerst, der es geformt hat, *an Gott*. – // Dieser wird dir *seinem Geist* nie entziehen, wenn du Ihn anrufst, // u[nd] allen deinen, u[nd] anderer Menschen Eingebungen vorziehst. – // Was kan auch ein Mensch (der sich selbst in manchen Gelegen- // heiten nicht rathen kan) andern rathen, ohne nicht v[om] Geiste // Gottes inspirirt zu werden. – Gut u[nd] wahr sagt daher ein Weiser // „*Daß die Menschen zwar die Segel spannen, die Masten ordnen, u[nd] // dabey so eine wichtige Miene machen, als ob ihre Anstalten un- // trüglich wären, aber ein Höherer, der, am Steuer Ruder sitzt, // lächelt, u[nd] spricht: So soll es sein, u[nd] nicht anders.*“]

Ich schließe nun lieber guter Sohn, meine vielleicht lezte Worte an dich. – // u[nd] segne dich wieder, u[nd] hoffe dich auch jenseits des Grabes seg- // nen zu kennen. – Dein Herz bürget mir dafür, d[aß] es meiner // vor Gott manchmal denken, daß es der Trost der Besten // Mutter, die Freude der lieben Geschwisters, die Hofnung des // Staats, die Zierde der Jugend, die Pflege deiner Diener, // die Zuflucht der Unterthanen,⁸⁵ die Stütze der Armen, Wit- // wen, u[nd] Waisen, u[nd] vorzüglich das Beyspiel deiner Religions // Verwandten sein wird. – Gott Vater, Gott Sohn, u[nd] Gott der // Heilige Geist erhöre diese meine Bitte. – Amen, Amen, Amen

FrGru [= Franciscus Georgius] Széchényi

Rozsonдай, Béla

Ferenc Széchényis Mahnungen an seinen Sohn István

Seitdem Ferenc Széchényis (1754–1820) Mahnungen, datiert mit Wien, 16. Mai 1817, an seinen Sohn István Széchenyi (1791–1860) in ungarischer Übersetzung publiziert wurden (Zichy 1888, Fraknói 1902), wurden sie in der Fachliteratur öfters erwähnt. Im vorliegenden Aufsatz werden seine drei Briefe an István vorgelegt und (1) und (2) auch übersetzt: (1) Mahnungen aus dem Jahr 1819, die aber dem Sohn erst nach dem Tod des Vaters übergeben werden sollten (Budapest, Bibliothek und Informationszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Signatur K 163/3). (2) Gruß vom 11. August 1817, zum Namenstag Stephans (K 208/144). Beide sind im gleichen religiösen, patriotischen und humanistischen Geist verfasst, wie die (3) Mahnungen aus dem Jahr 1817 (Budapest, Ungarisches Nationalarchiv, HU-MNL-OL-P 626-I.-1817-17). Es werden hier positive und negative Reflexionen aus Istváns Briefen und Tagebüchern angeführt. Des Vaters Prinzipien werden sich dann in Istváns Vorstellungen über die Erziehung und Berufung seines Sohnes Béla Széchenyi zeigen.

Keywords: 19th century, religious spirit, humanitarian spirit, education, Ferenc Széchényi, István Széchenyi.

⁸⁵ Utána 'u[nd]' áthúzza.

Tamás Ágnes

„Még egy ily győzelmes háború, és elvesztem!”*

Bevezetés

A címben idézett, és az 1900. évben egy brit szereplő szájába adott mondat (amely pürrhoszi győzelemre utal) számos háborús szereplő kijelentése lehetne a karikatúrákon, tekintetbe véve a 20. századi háborús erőszakos cselekmények számát és a pusztítás mértékét.¹ A 20. századi vizuális források jelentős része erőszakhoz, háborúkhöz, katasztrófákhoz kapcsolódó történelmi eseményeket örökített meg. A 20. századi karikaturisztikus ábrázolásokat elemezve, a megjelenítési módok gyökereit is keresve érdemes vizsgálódásunkba a 19. századi torzképeket bevonni, s bemutatni, hogyan változott a háborús erőszak reprezentációja. A tanulmány célja, hogy vázolja a háborús erőszak szimbolikáját, egy sajátos kútfőt, az élclapok karikatúráit tanulmányozva.² Betekintést kaphatunk abba, hogy a budapesti élclapok hasábjain miként láttatták a háborús konfliktusokat az 1860-as évektől a második világháború végéig. A korszakban népszerű műfaj, az élclapok elsődleges feladata – a legnehezebb időszakokban is – a szórakoztatás (lett volna), így érdemes megvizsgálni, hogy milyen formában kerülhettek háborús erőszakábrázolások az élclapokba.³ Mikor, mennyi, milyen típusú kép kapott teret? Változtak, radikalizálódtak-e az ábrázolásmódok a háborúk brutalizálódásával? Miként és milyen gyakorisággal jelenítettek meg olyan harcokat, amelyekben közvetlenebbül volt érintett Magyarország, s hogyan szemléltettek távoli összeütközéseket? Az egyre erőteljesebben, szervezettebben működő propaganda (és egyes időszakokban a cenzúra) milyen gúnyrajzokat engedélyezett?

* A tanulmányt az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. A tanulmány a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi „Történelem és erőszak” című konferenciáján elhangzott előadás kibővített, átdolgozott változata.

¹ *Bolond Istók*, 1900. márc. 11. 6.

² A tanulmánynak nem célja az erőszak fogalmával, megjelenési formáival kapcsolatos elméleti diskurzus áttekintése, mint ahogy minden háború mindegyik szimbólumára sem tudunk kitérni.

³ A karikatúrákról és funkcióikról röviden lásd: TAMÁS Ágnes, *A magyar politikai karikatúra másfél évszázada = A magyar politikai karikatúra története*, szerk. Tamás Ágnes, Vajda László, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2018, 7–20.

A következő konfliktusok tekintetében figyeljük meg a háborús erőszak megjelenítési módszerét: porosz–osztrák háború (1864), francia–porosz háború (1870–1871), Bosznia-Hercegovina erőszakba torkolló okkupálása (1878), brit–búr háborúk (1880–1881, 1899–1902), Balkán-háborúk (1912–1913), végül az első és második világháború. Az időmetszetek kiválasztásánál azt tartottuk szem előtt, hogy elemezzünk olyan konfrontációt is, amely közelebb zajlott Magyarország határaihoz, ezáltal jobban érintettnek érezhették magukat a kortársak, illetve gyarmatokon dúló harcokat, amelyeket távoli csatározásokként, életüket közvetlenül nem befolyásoló hadieseményekként értékelhettek.⁴ Egyes háborúk karikatúraanyagának analízisbe való bevonását, másikkal kihagyását többek között az is indokolja, hogy a képek száma a századfordulóra már megtöbbszöröződött. Ez azonban nemcsak az olvasók érdeklődésének növekedését, az információéhséget mutatja, hanem más tényezők is hozzájárultak.⁵ Egyre több megrajzolható, aktuális hír állt rendelkezésre, ráadásul az első világháborúig gyarapodott az élclapok száma és az egyes lapszámokban a karikatúrák mennyisége, amit nagymértékben előmozdított a nyomdatechnika fejlődése.⁶

Az elemzés forrásai

Karikatúrákat nagyobb számban az élclapok megjelenésétől kezdve ismerünk. Az első humoros újságokat Budapesten francia, német és brit mintákat alapul véve – a tiszavirágéltű 1848-as élclapokat követően – Jókai Mór indította 1858-ban *Az Űstökös* és Tóth Kálmán 1860-ban *Bolond Miska* címmel. Szinte a teljes elemzési időszakban rendelkezésre áll a liberális, a dualizmus korának meghatározó részében kormánypárti *Borsszem Jankó* (1868–1938), az ellenzéki élclapok palettája azonban többször változott az első világháborúig.

Az első világháború előtt, alatt és azt követően számos élclap megszűnt, s a két világháború között nem alapítottak olyan humoros újságot, amely még a második világháború éveiben is megjelent volna.⁷ Ennek következtében a második világháború időszakából egy 1940-ben életre hívott, jobboldali, antiszemita propagandát folytató élclap, a *Drótkefe*, valamint egy napilap, az ugyancsak jobboldali – egyre inkább a nyilas eszmék felé tolódó – *Magyarság* képeit elemezzük.⁸ Az 1920-as évek köze-

⁴ A századforduló időszakától kezdve még több gyarmati konfliktust is górcső alá vehettünk volna, de az nem csupán szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, hanem – az azonos vizuális stílus, rajzolók és befogadók következtében – kevés újdonságot tett volna hozzá az elemzéshez.

⁵ A napilapok értékesítése kapcsán Balogh János Mátyás mutatott rá arra, hogy például a porosz–osztrák–olasz háború (1866) alatt is kimutatható a megnövekedett olvasói érdeklődés. BALOGH János Mátyás, *Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában = Média kutató*, 8(2007), 2, 75.

⁶ Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem, Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*, Bp., Argumentum, OSZK, 2015, 178–197.

⁷ A két világháború között jelent meg Nagy Imre vicclapja *Az Ojság* címmel (1920–1939), amely a fővárosi „zsidó humor” lenyomatát adja, s leginkább belpolitikai témákkal foglalkozott.

⁸ A sajtótermékek többségéről részletesebben lásd: BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai, Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Bp., Corvina, 1983.

pétől figyelhetünk fel arra, hogy karikatúrákat egyre gyakrabban és rendszeresebben publikáltak a napilapok hasábjain, így a gúnyrajzok egyre több olvasóhoz juthattak el annak ellenére, hogy csökkent az élclapok száma. A következő táblázat azt szemlélteti, hogy egy-egy háborús konfliktus időszakából mely (élc)lapok karikatúrait vontuk be analízisünkbe:

Háború	Elemzett élclapok
Porosz–osztrák–dán háború (1864)	<i>Bolond Miska</i> (ellenzéki), <i>Az Üstökös</i> (ellenzéki)
Francia–porosz háború (1870–1871)	<i>Bolond Miska</i> , <i>Az Üstökös</i> , <i>Borsszem Jankó</i> (kormánypárti), <i>Ludas Matyi</i> (ellenzéki)
Bosznia-Hercegovina okkupálása (1878)	<i>Az Üstökös</i> , <i>Borsszem Jankó</i> , <i>Bolond Istók</i> (ellenzéki)
Brit–búr háborúk (1880–1881, 1899–1902)	<i>Az Üstökös</i> , <i>Borsszem Jankó</i> , <i>Bolond Istók</i> , <i>Kakas Márton</i> (ellenzéki)
Balkán-háborúk (1912–1913)	<i>Borsszem Jankó</i> , <i>Bolond Istók</i> , <i>Kakas Márton</i>
Első világháború	<i>Borsszem Jankó</i> , <i>Bolond Istók</i>
Második világháború	<i>Magyarság</i> , <i>Drótkefe</i> (jobboldali, antiszemita)

1. táblázat. Az elemzett sajtótermékek

Háborúk torzképeken

Az erőszak-reprezentációk változásának vizsgálatakor a legkézenfekvőbb módszer az lehet, ha a háborúk ábrázolásait kronologikusan vesszük górcső alá. A harcok megjelenítéseinek tárgyalásakor jelen tanulmányunkban nem térünk ki a diplomáciai egyezkedéseket, békéket, területi nyereségeket-vesztéseket bemutató karikatúrákra, mert ezek önálló szimbolikával rendelkeznek (például: területszerzés és evés, térkép feldarabolása), noha ezek a jelképek is utalhatnak erőszakos cselekményekre (például: amputálás – területvesztés).

A háborús karikatúrák hazai kezdetei

A legkorábbi elemzésre kerülő konfliktus, a porosz–osztrák–dán háború több szempontból is közvetlenül érintette Magyarországot (az ütközetekben részt vettek magyar katonák, a német egység alakulása a kortárs várakozások szerint jelentősen befolyásolhatta Magyarország sorsát, helyzetét a Habsburg Birodalmon belül), így azt feltételezhetnénk, hogy számos gúnyképen kapott helyet. Mégis azt

tapaszthalhatjuk, hogy bár a diplomáciai összetűzéseket, tárgyalásokat (például Nagy-Britannia közvetítő szerepét) többször ábrázolták, s ekkor felbukkannak a fegyverek mint kényszerítőeszközök,⁹ de a harcok alig kaptak teret az élelapokban. Erőszakra utal, amikor egy bibliai történetet feldolgozó képen a Nagy-Britanniát megtestesítő John Bull előtt III. Napóleon francia császár mint Bölcs Salamon tűnik fel, s ketté akarja vágni a „Schleswig” felirattal ellátott csecsemőt. A két anya, Germania és Dánia áll előtte, akik a szemlélő számára meglepően válaszolnak: egyikőjük áldását adja a kettévágásra, a másikójuk, Germania azonban megállítja a műveletet, s közli: „Ne vágják ketté; inkább legyen egészen – az enyim.”¹⁰ A brit intervenció vizualizálása pedig az irrealitások világába kalauzol, de ezen a rajzon már láthatunk fegyvereseket: a katonákat egy Armstrong-féle golyóban lövik át a tülpartra Angliából, s azok – mint egy trójai falóból – nagy számban sétálnak ki az óriási golyóból.¹¹ Valós csataterekre, helyszínekre tehát egyáltalán nem „vitte” olvasóját egyik élelap sem, amit magyarázhat a szigorú sajtóellenőrzés, de akár az is, hogy ezt a szerkesztők nem tartották feladatuknak, meghagyták a harctéri események kommentálását a politikai napilapok számára.

A porosz–francia háborút már nagyobb médiaérdeklődés övezte, s az élelapok is gyakrabban tárgyalták. Ekkor már találhatunk a karikatúrák között képzeletbeli harctéri tudósításokat: *Az Üstökös* egyik rajzán csak két porfelhőt pillanthatunk meg a két szembenálló felet szimbolizálva, a képaláírás szerint a többi szörnyűséget nem akarta papírra vetni a rajzoló. A *Borsszem Jankó* képsorán egy tudósító kalandjai állnak a középpontban, de stilizált összeütközést láthatunk francia és porosz katonák között. Más alkalommal a *Ludas Matyi* karikaturistája egy égi háborút vizionált: golyók záporoznak a léghajókból porosz és francia katonákra egyaránt, akik fegyvereiket eldobva, fejvesztve menekülnek.¹² Konkrét harcok elképzelt helyére is ellátogathat a szemlélő: a *Borsszem Jankó*ban egyszer közelebbről, egyszer pedig távolabbról pillanthatja meg az olvasó a Párizst védő ágyúk csőveit, amelyek azonban nem rá szegeződnek, nem félelemkeltő ábrázolások. Sőt a *Bolond Miska* humoros képaláírást is közölt az ágyútűzet megjelenítő képe alatt: „Egy pesti látszerész hirdeti, hogy nála a legujabb »párisi látcsövek« kaphatók. Ezek azok?”¹³

Szintén új vonás, s már nem csupán fegyvereket, csatákat, hanem a harcok brutalitását közvetítik azok a torzrajzok, amelyeken halottakat vagy életükért küzdő katonákat vizualizáltak. A *Borsszem Jankó* szerint a német császár hullahegy tetején ül, s alatta feltűnnek francia és porosz katonai sisakok is, mindkét fél veszített el katonákat – értékeli az eseményeket az 1870. év végéhez közelítve a szerző,

⁹ Például: *Bolond Miska*, 1864. máj. 1., 72.

¹⁰ *Az Üstökös*, 1864. jún. 11., 188.

¹¹ *Az Üstökös*, 1864. febr. 2., 27. Az Armstrong-ágyút kifejezetten nehéz lövedékek kilövésére tervezte William George Armstrong az 1850-es évek végén, az ágyúk azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. *A Pallas nagy lexikona*, II, szerk. Bokor József, Bp. Pallas, 1893, 136.

¹² *Az Üstökös*, 1870. aug. 13., 380; *Borsszem Jankó*, 1870. okt. 9., 436–437; *Ludas Matyi*, 1870. okt. 16., 332.

¹³ *Borsszem Jankó*, 1870. okt. 23., 455; *Bolond Miska*, 1870. okt. 9., 162.

ráirányítva a figyelmet az emberveszteségekre.¹⁴ Máskor katonai vezetők sétálnak el egy ütközet után a csatatéren, mellettük halottak, de az elesés pillanatát is elképzelték a rajzoló egy-egy képen, s az eldőlt katona alatt már számos holttest fekszik a földön.¹⁵ A halált ábrázoló rajzok közül kevés az aktív, harc közben megragadott hősies pillanat, inkább a csaták „végeredményét” ábrázolták az alkotók.

Az élclapi tradícióknak megfelelően több olyan képpel találkozhatunk, amely az erőszakot jeleníti meg, de mitológiai, bibliai utalást vagy szereplőket, szimbolikus jeleneteket tartalmaz. Bolond Miska az egyik ilyen típusú rajzon a Halállal beszélget, akit konvencionálisan kaszásként ábrázoltak, azonban a szituáció, amelyben a Halált találjuk, nem megszokott. A kaszás mosolyogva borozgat egy kocsmában, amit Bolond Miska értetlenkedve szemlél, s kérdezi tőle, miért nem végzi a feladatát. A válasz szerint sürgéstelen törnie magát, az emberek megcsinálják helyette a munkáját. A háttérben a porosz–francia haderők stilizált összecsapását figyelhetjük meg, amit halott katonák és nagy porfelhő szemléltet.¹⁶ Nem csupán a politikai küzdelmek kifigurázásakor, hanem a háborúk kapcsán is visszatérő szimbólum a cirkusz.¹⁷ Az *Üstökös* cirkuszi jelenetében a porondon tűnik fel birkozóként a francia és a porosz (Otto von Bismarck), de a nézők, a be nem avató országok is verekednek, a diplomáciai csatározásokat ugyancsak fizikai erőszakként jelenítette meg a rajzoló. Az utolsó felvonásban a nézők egy része leesik a porondra – a harctérre –, azaz az élclap azt sugallja, hogy semlegességüket nem tudják megőrizni.¹⁸ Egy mitológiai ihletésű jelenetben pedig Mars küzd meg Marianne-nal, a Franciaországot szimbolizáló nővel: a kép dinamikus, mindkét fél lendíti fegyverét, s lesújtani készül a másikra. Mars pajzsával védekezik, Marianne pedig ki akarja venni a kezéből a pajzsot (*I. ábra*).¹⁹

A szimbolikus jelenetek főszereplői már nem katonák, hanem politikusok vagy az országokat, nemzeteket megtestesítő alakok, de ezek is utalnak az öldöklésre, csupán kevésbé direkt módon.

Érdemes még kiemelni, hogy egy hasonlóképpen mozgást ábrázoló csataképen Anton Zampis Klemens Metternich bécsi forradalom előli futását megörökítő gúnyrajza köszön vissza: a háttérben porosz katonák üldözik a menekülő franciákat, ismét láthatunk halottakat, s a karikaturisták által szívesen használt, minden borzalmat eltakaró nagy porfelhőt. A háttérben menekülők ráerősítenek az előtér eseményeire: III. Napóleon fut, s őt Vilmos üldözi. A francia császár ugyan az ellentétes irányba szalad, mint Metternich az őt ábrázoló gúnyképen, s az osztrák

¹⁴ *Borsszem Jankó*, 1870. dec. 18., 539.

¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1870. szept. 4., 370.

¹⁶ *Bolond Miska*, 1870. szept. 11., 146.

¹⁷ A politikai küzdelmeket is rendszeresen ábrázolták cirkuszi jelenetekkel. További cirkuszi jelenetekről lásd például: TAMÁS Ágnes, *Politikai karikatúrák a szabadságharc után, a Nagy Háború előtt (1850–1914)* = TAMÁS, VAJDA szerk. 2018, i. m. 43; TAMÁS Ágnes, *A Nagy Háború karikatúrákon* = TAMÁS, VAJDA szerk. 2018, i. m. 104.

¹⁸ *Az Üstökös*, 1870. nov. 19., 546–550.

¹⁹ *Az Üstökös*, 1870. szept. 24., 452.

1. ábra. Kis háború és nagy háború

politikus esetében nem látszik a rajzon üldözője, mégis Napóleon lábtartása, lengedező frakkja könnyen előhívja az asszociációt a Metternich-karikatúrára.²⁰

A következő konfliktus – Bosznia-Hercegovina helyi harcokba torkolló, elhúzódó okkupációja – ismét testközelből megtapasztalt csatákat jelentett az osztrák–magyar katonaság számára. Ekkor az élclapokban egyáltalán nem jellemző a humoros megközelítés vagy az allegorikus-mitikus jelenet.²¹ A *Borsszem Jankó* „Az okkupáció kulturája” című lealacsonyító képén a bosnyákok foltozott ruhában – ami a szegényebb (vagy annak vélt) népcsoportok tradicionális megjelenítési módja – egy kocsmában mulatják idejüket, néhányan isznak, a többiek elkeseredetten ücsörögnek, míg a háttérben két embert már felakasztottak, s egy harmaddal akkor végeznek: a megtorlás is a harcok velejárója (2. ábra).

A karikatúrákon értelmetlen halálként jelenik meg a magyar katonák Bosznia-Hercegovina okkupálásáért hozott áldozata, az ellenzéki véleményeknek és a közhangulatnak megfelelően nem támogatták a megszállásért tett erőfeszítéseket a karikaturisták. A rajzok nagyrészt szignó nélküliek, azonban vélhetően – pártállástól függetlenül – a többségüket Jankó János készíthette.²² A csata- és katona-

²⁰ *Ludas Matyi*, 1870. aug. 28., 277. Még egyszer felhasználta az alkotó a Metternich-karikatúrát: ekkor Bismarck fut, hátán a francia császárral. *Ludas Matyi*, 1870. aug. 14., 261.

²¹ Érdemes megjegyeznünk, hogy *Az Üstökös* tartózkodott a boszniai események kommentálásától.

²² Az élclapok szerkesztési módszeréről lásd: TAMÁS Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben, 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2014, 59–96.

2. ábra. Az okkupáció kultúrája

ábrázolások igen hasonlóak: halmokban fekszenek a magyar katonák, akik egyenruhájukról jól felismerhetők. Van, aki már elveszítette életét, mást éppen agyonlőnek a forradalom és szabadságharc harmincéves évfordulójának időszakában.²³ Nem porfelhőbe és mitikus scénáriókba burkolta Jankó az erőszakot, hanem a vérontást „dokumentálta” saját eszközeivel az élclapok hasábjain. Feltűnt továbbá az az aspektus is, hogy az osztrák erők a magyarokra lőnek, a magyarokat – és nem a bosnyákokat – titulálva forradalmi, lázongó csoportnak. Ez a képzettársítás az ellenzéki lapban gyorsan előhívhatta az 1848–1849-es kollektív emlékeket a fegyverletelről, a vereségről, a véráldozatokról.²⁴

Más jellegű képek azok, amelyekre Tisza Kálmán miniszterelnök karikatúrája került, s amelyek erőszakos mozzanatot is tartalmaznak. Ezek – a Tisza-karikatúrák miatt – talán jobban illeszkednek az élclapok képi világába, mint a realisztikusság illúziójára törekvő harctéri jelenetek.²⁵ A vizuális megjelenítés testközelbe hozta az olvasóhoz – még a háborús fotográfia széles körű elterjedésének időszaka

²³ Lásd: *Bolond Istók*, 1878. aug. 11., 6; *Borsszem Jankó*, 1878. aug. 25., 1; *Borsszem Jankó*, 1878. szept. 29., 6–7; *Borsszem Jankó*, 1878. nov. 3., 5.

²⁴ Lásd: *Bolond Istók*, 1878. aug. 25., 8; *Bolond Istók*, 1878. szept. 29., 7.

²⁵ A *Borsszem Jankó* képen csupán „Kánikulai álom” a hosszan elhúzódó csatározás, míg a fürdőszekciónról készült összefoglaló szerint „Vérfürdőt vesznek katonáink Boszniában”, ezalatt azonban Tisza békésen hátton úszik a tengerben, körülötte rákok, halak. *Borsszem Jankó*, 1878. aug. 18., 1; *Bolond Istók*, 1878. szept. 8., 6.

előtt – a harctéri borzalmakat és a halált. A képek egy része aktív, dinamikus, cselekvő, egymásnak feszülő katonákkal, míg másik fele statikus, és már csak az öldöklés következményét, a halált tudatosítja a szemlélőben. Az ekkorra kialakult kétféle képtípus – a realisztikus, huszárokat ábrázoló és a mitikus, cirkuszi vagy más, élclapokbeli vizuális hagyományokhoz jól illeszkedő jeleneteket felvonultató – később, az első világháború alatt jelenik meg egymás mellett például a *Borsszem Jankó* hasábjain.

Gyarmati konfliktusok gúnyrajzokon

Elemzésünk időmetszeteinek kiválasztásakor úgy terveztük, hogy mindkét brit–búr háború ábrázolási módját görcső alá vesszük, azonban az első brit–búr háború az 1880-as évek elején még nem mozgatta meg az élclapok rajzolóit. Teljesen más azonban a helyzet a századfordulón dúló második brit–búr háborúval: a magyar sajtó és a közvélemény – így az élclapok is – élénk érdeklődéssel figyelték a harcok kimenetelét, s kevés kivételtől eltekintve a búrokkal szimpatizáltak.²⁶ Néhányan harcoltak a brit vagy a búr oldalon, az ő beszámolóikat is megismerhette a közönség, mint ahogy a brit koncentrációs táborokról is tudomást szerzett, s ostorozta a britek kegyetlenkedéseit. Gyorsan párhuzamba állították a magyarok 1848–1849-es harcait a Habsburg Birodalom ellen a búrok küzdelmeivel, mint ahogy a búr vezetőt, Paul Krugert, Transvaal elnökét is Kossuth Lajossal.²⁷ Talán nem meglepő, hogy az ököl, az elnyomás és az erődemonstráció szimbóluma megjelent az e háborúhoz kapcsolódó karikatúrákon: az egyiken a brit marad alul, szó szerint összenyomják, megsemmisítik ökölrel és eltapossák, ami az ellenfél erejét mutatja, míg a másikon Herbert Kitchener brit főparancsnok ökölbe zárt kezén nagyujjával préseli agyon a búr, ami a nagy birodalom diadalát sugallja a kis nemzet felett.²⁸ Az ököl szimbólumként a 20. században – elsősorban plakátokon – nagy karriert futott be: jobb- és baloldali szélsőséges csoportok is használták ezt az erőszakszimbólumot, amely kifelé elszántságot, az ellenféllel való leszámolást, befelé pedig magabiztosságot mutat.²⁹ Mint látni fogjuk, a hazai karikatúrákon (és plakátokon) később szintén feltűnik az ökölszimbólum, kihasználták a rajzolók

²⁶ Nemcsak az Afrikában, hanem az Ázsiában dúló harcok is torzképek készítésére sarkallták az alkotókat a századfordulótól: például az orosz–japán háború szintén felkeltette érdeklődésüket, s a karikatúrákat néha ázsiai motívumokkal kiegészítve készítették el (például: *Borsszem Jankó*, 1904. jan. 17., 6) – felhasználva ekkor is a bevett szimbólumokat (például: Iván a kozák ostorával testesíti meg az elnyomó orosz hatalmat).

²⁷ Lásd: SZABÓ-ZSOLDOS Gábor, *A második angol–búr háború (1899–1902) és Magyarország a sajtó és a közvélemény tükrében = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*, szerk. Antos Balázs, Tamás Ágnes, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011, 269–279.

²⁸ Bolond Istók, 1900. jan. 28., 3; Bolond Istók, 1900. márc. 4., 5.

²⁹ Németországi párhuzamokat lásd: SAUER, Michael, *Die (deutsche) Faust, Ein Basismotiv antidemokratischer Bildpropaganda = Das Jahrhundert der Bilder, 1900 bis 1949*, Hrsg. Gerhard Paul, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, 204–211.

annak fenyegető jellegét és erejét, a tettekéssztséget, az elemi erőt, dinamizmust, amit a lesújtó ököl sugall.

Lord Kitchener intézkedéseit számos karikatúrán ítélték el, amelyek közép-pontjában az erőszak állt. Visszatérő motívum, s szinte kivétel nélkül minden rajzon felbukkannak vele a háttérben a felakasztott emberek tömegei. Lerombolt házakat, tüzet, levágott testrészeket is megpillanthatunk a karikatúrákon: a képi nyelv radikalizálódott a századfordulóra.³⁰ A torzképeket a rajzoló új generációja készítette (például: Homicskó Atanáz, Bér Dezső), stílusuk Jankóétól eltérő, ami – a nagyobb médiaérdeklődés és a több információ mellett – hozzájárulhatott ahhoz, hogy e távoli konfliktusról a halált és a brutalitást a korábbiaknál erőteljesebben megidéző karikatúrák készültek. A háborúk emberáldozatainak nagy mértékét szimbolizáló hullahegyet csak egyszer pillanthatunk meg, amikor a brit saját győzelmét hirdetve áll a halottakon, akik körül keselyűk köröznak.³¹

A képek nagyobb részét azokat a szimbolikus jeleneteket ábrázolók alkotják, amelyek erőszakot mutatnak, és az élclapok képi hagyományai közé jól beilleszthetők. Két figura birkózása, ökölharca vagy egymás megverése különféle eszközökkel, jelképesen mind háborús erőszakot testesít meg a karikatúrákon, két ellenséges csapat küzdelmét vizualizálva. A háborús erőfeszítéseket jeleníti meg a fojtogatás és a verekedés John Bull és a búr között,³² s a búrok felülkerekedését sugallja, amikor alaposan elfenekelik bottal a britet.³³ Sötétebb tónusú, eltérő stílusú az az inkább festményre emlékeztető kép, amelyen a brit egy bottal agyonütötte a Transvaalt megtestesítő fiatal nőt. A képaláírás Krisztus utolsó szavait idézi („Consum[m]atum est.”), a *Borsszem Jankó* rajzolója szerint az ország sorsa „bevégeztetett”, a nőnél nagyobb, erősebb férfi legyőzte őt, de a képaláírás reményt is társít a rajzhoz, a későbbi feltámadását.³⁴ John Bull máskor is az erőszaktevő megtestesítője: fegyvert fog a búrokra, de azok nem ijednek meg tőle, míg más alkalommal a Transvaalt jelképező méhkasba dugja a fegyverét, de támadása rosszul sül el, megtépázva, csipésekkel, hólyagokkal teli testtel kullog el, azaz a búrok sikeresen védekeznek a nagyhatalom ellen, sőt azt megfutamítani is képesek.³⁵ Mindkét szcenárió a háború aktuális állását, az erőviszonyokat kommentálja – nem

³⁰ *Bolond Istók*, 1901. nov. 17., 7; *Bolond Istók*, 1901. okt. 27., 7; *Bolond Istók*, 1901. nov. 8., 6; *Kakas Márton*, 1901. nov. 3., 3; *Kakas Márton*, 1901. okt. 27., 5. („Kitchener függökertje”) E ponton érdemes megjegyezni, hogy a képi nyelv radikalizálódása nemcsak a külpolitikai témákat érintette, hanem a belpolitikaiakat is – mintegy visszatükrözve a politikai elit durva, erőszakos konfliktuskezelési módszereit, amelyek még a századforduló előtt a politikai kultúra részévé váltak, sőt 1903-ban a fizikai erőszak már az ülésteremben is megjelent. A korszak politikai kultúrájáról lásd: CIEGER András, *Küzdelem az arénában, Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában* = *Aetas*, 31(2016), 1, 102–131.

³¹ *Kakas Márton*, 1900. márc. 4., 7.

³² *Bolond Istók*, 1899. dec. 17., 5; *Kakas Márton*, 1900. márc. 4., 1.

³³ *Bolond Istók*, 1900. ápr. 29., 9; *Üstökös*, 1901. nov. 24., 556.

³⁴ *Borsszem Jankó*, 1900. okt. 28., 10.

³⁵ *Bolond Istók*, 1901. nov. 24., 5; *Kakas Márton*, 1900. jan. 21., 3; *Bolond Istók*, 1899. dec. 17., 10; *Borsszem Jankó*, 1900. febr. 4., 6; *Bolond Istók*, 1900. febr. 4., 5. A hazai függetlenségi

3. ábra. A győztes brit oroszlán

pártatlanul. Brit szereplőhöz köthető egy másik bibliai szimbólum is a harcok ábrázolásakor, amikor Kitchener Káinként egy Bibliával készül lesújtani az ugyancsak a Bibliát olvasó és imádkozó Ábelre. Ez a háború egyenlővé vált az első gyilkossággal, ami súlyos bélyeggel pecsételi meg Kitchenert – üzeni a *Bolond Istók*. A „Szabadság” feliratú szobron Isten tűnik fel, kezével intő, figyelmeztető mozdulatot téve: a háborús kegyetlenségek nem férnek össze a keresztény eszmével.³⁶

párti élcikkekben a búrpartí képeknek lehet olyan olvasata is, hogy – ha nem is fegyverrel –, de Magyarországnak ugyancsak törekednie kell a Béctől való függetlenedésre.

³⁶ *Bolond Istók*, 1901. nov. 3., 5. A kegyetlenkedései és a koncentrációs táborok miatt gyakran szereplő Kitchener később az első világháború egyik legismertebb propagandaplakát-figurájává vált

További három motívum kötődik még szorosan Nagy-Britanniához: bár sportesemények a későbbiekben is feltűnnek a háborús torzképeken, ekkor kifejezetten a britekkel kapcsolatban fordult elő a futball mint háborús hasonlat. A búrok jó kapusok, a britek nem tudnak nekik gólt rúgni – győzelmet aratni –, a briteknek azonban Louis Botha, a búr hadsereg vezetője, óriási gólt lő, vereséget mér rájuk, károkat okoz nekik a csataterén.³⁷ Egyedi ötlet, amikor Viktória királynő forró csokoládét önt Transvaal területére, miközben a búrok lövik a brit katonákat, illetve csokoládét ad Viktória a harcok közben eleső katonának.³⁸ A csokoládé akkor is megjelenik, amikor azt a brit címerállat, az oroszlan nyalogatja. Az állatok királya vérzik, teste tele van sebtapaszkokkal és kötésekkel, egyik mancsát amputálták, azaz Nagy-Britannia vesztesre áll a háborúban, sőt fennhatósága alá tartozó területeket is veszített, amire a karikatúrán a csonkítás utal (3. ábra).³⁹

Máskor – újra ismerős szcenáriót felhasználva – a brit oroszlan cirkuszi állatként látható, az előadást a nagyhatalmak nézik, az oroszlan pedig azon mérgelődik, hogy nem hagyja magát felfalni a búr, azaz ellenáll. A búr a szájában véres kést szorít, keze sebes, de a vadállat ismét kötözve, sérülten szerepel, az ő esélyei a rosszabbak.⁴⁰ A harcok egyik következménye, az emberveszteségek szintén megmutatkoznak a karikatúrákon: a sebesült, amputált figurák a veszteségek allegóriáiként értelmezhetők.

Háborúk a határ közelében

A brit–búr háborúknál már sokkal közelebbi fronton, a Monarchia szomszédjában zajlottak a Balkán-háborúk, amelyeknek kimenetele a Monarchia balkáni pozícióit is érinthette, azonban az ország nem avatkozott be a harcokba. Közelsége miatt, a hírek nagy száma és az olvasók híréhsége, érdeklődése következtében egyre nőtt a háborús erőszakkal (és persze a diplomáciai egyeztetésekkel) kapcsolatos torzrajzok száma a magyar élclapokban. A háborús erőszak és erőfeszítések, csaták

házájában: ő látható a brit toborzóplakátokon, amelyeken egy katona mutat a szemlélő felé, s később e plakát számos átalakított változata is megszületett. A plakátokat lásd például: PAUL, Gerhard, *Das visuelle Zeitalter, Punkt und Pixel*, Göttingen, Wallstein, 2016, 66.

³⁷ Búr–brit meccsek karikatúrákon: *Borsszem Jankó*, 1901. ápr. 14., 3; *Bolond Istók*, 1899. nov. 5., 5; *Bolond Istók*, 1902. márc. 30., 8; *Bolond Istók*, 1902. ápr. 6., 6. 1901-ben és 1902-ben is aktualitását adhatta a hasonlatnak, hogy rendeztek Budapesten angol–magyar focimeccseket, amelyek angol győzelemmel végződtek. 1901-ben a magyar válogatott 4:0-ra maradt alul a Richmond Football Clubbal szemben, míg 1902-ben az Oxford megsemmisítő, 16:0-s vereséget mért a budapesti csapatra. *Pesti Napló*, 1901. ápr. 12., 10; *Pesti Napló*, 1902. márc. 28., 6.

³⁸ A karikatúrák alapötletét az adta, hogy Viktória királynő a Transvaalban harcoló brit alakulatoknak karácsonyi ajándékként 1899-ben a portréjával díszített csokoládét küldött. <https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1959-05-68-1> (letöltve: 2020. 01. 29.); *Bolond Istók*, 1899. dec. 3., 7; *Bolond Istók*, 1900. jan. 7., 8.

³⁹ *Bolond Istók*, 1900. márc. 11., 6.

⁴⁰ *Borsszem Jankó*, 1900. máj. 13., 7.

megjelenítési módja jól illeszkedik a korábbi sémákba, illetve a balkáni népek, országok 1912–1913-ra már évtizedek alatt kikristályosodott ábrázolási módszerébe, a hozzájuk szorosan kapcsolódó szimbólumok rendszerébe. Bár a harcok brutalitását tudatosították egy-egy képpel, amelyek statikusak, hullahegyeket vagy a harcok eredményét, „vérözönt”, halottakat vagy menekülő katonákat tárnak a szemlélő elé,⁴¹ de a jellemzők mégis a karikaturisztikus alkotások, amelyeken ismét szimbolikus jelenetek fejezik ki az erőszakot. Több cirkuszban zajló, verekedést ábrázoló szcenárió jelent meg a témában, amelyek nemcsak a háborús összetűzéseket szemléltetik, hanem sokszor a balkáni államok erőfeszítéseit is nevetéssé teszik. A „Balkán-cirkusz”-ban verik, cibálják, harapdálják a náluk jelentősen nagyobb méretű törököt, vagy – a háború állásától függően – már egymással birkóznak, egymást szúrják le a balkáni államok megtestesítői.⁴² Őkori arénában is láthatjuk a küzdelmet: a nagyhatalmak lefelé tartják hüvelykujjukat, ami a gladiátorjátékok esetében azt jelentette, hogy a nyeresre álló harcos megölheti ellenfelét, azaz a bolgár végezhet a törökkel, a nagyhatalmak nem küzdenek tovább az Oszmán Birodalom megmentéséért.⁴³ Többször felbukkanó hasonlat a csárda is, amely a balkáni államok megjelenítése kapcsán egyébként sem ritka: véres harcok folynak az allegorikusan ábrázolt „Európa-csárdá”-ban, vagy csupán kisebb csetepaték a „Balkán csárdá”-ban. Máskor nem a kocsma került a képre,⁴⁴ hanem az alkoholfogyasztás – ami önmagában is lealacsonyító –, s eközben a területszerzés vágya, például a *Skutari ostroma* című képen: Nikola, a montenegrói uralkodó jelenti ki, hogy „Most én erőszakoskodok!”, s – mutatva az orosz kapcsolatokat is – vodkaivás közben a Skutarit megszemélyesítő fiatal lányt simogatja.⁴⁵ A háborús erőszak nemi erőszakkal vegyül a torzképen, s így teszi Nikolát még ellenszenvesebbé a magyar olvasók előtt.⁴⁶ A magyar élclapi tradícióban a balkáni népek rendre szerepeltek kisgyermekként – utalva fejletlenebb harcmódorukra, haditechnikájukra, alacsonyabbnak ítélt kultúrájukra, politikai tekintetben vett kiskorúságukra, éretlenségükre, nem megfelelő viselkedésükre, ami degradáló, ezért nem meglepő, hogy a Balkán-háborúk kapcsán is feltűnt ez a motívum. Drinápoly ostromát láthatjuk például úgy, mintha az egy gyerekszobában zajlana, illetve ugyancsak a gyermekekhez kapcsolódva egy bábjáték formájában is megnézhetjük a véres harcokat.⁴⁷

⁴¹ *Borsszem Jankó*, 1912. nov. 24., 10; *Borsszem Jankó*, 1912. dec. 22., 1; *Kakas Márton*, 1913. márc. 23., 12–13; *Kakas Márton*, 1912. okt. 27., 8–9.

⁴² *Kakas Márton*, 1912. okt. 20., 1; *Kakas Márton*, 1912. nov. 3., 3; *Borsszem Jankó*, 1913. febr. 9., 3; *Borsszem Jankó*, 1913. júl. 6., 8.

⁴³ *Borsszem Jankó*, 1912. nov. 10., 7.

⁴⁴ *Kakas Márton*, 1912. dec. 1., 1; *Kakas Márton*, 1913. jún. 29., 5.

⁴⁵ Az élclapokban nemcsak országokat, hanem városokat, városrészeket, régiókat is megtestesíthettek hölgyek.

⁴⁶ *Kakas Márton*, 1913. máj. 4., 1.

⁴⁷ *Kakas Márton*, 1913. márc. 2., 9; *Kakas Márton*, 1913. júl. 6., 8.

4. ábra. A szövetségesek

A küzdelmeket e háború esetében is vizualizálták állatok segítségével. A balkáni országok hol a törököt, hol pedig egymást marcangolva jelennek meg kutya vagy farkas képében: a megvadult, nyáladzó állatok egymásnak vagy ellenfelüknek esnek.⁴⁸ Kevesebb alkalommal, de a marakodást más állatokat felsorakoztató jelenségekkel ugyancsak kifejezték: a baromfiudvarban kakasok – a balkáni országok – viaskodnak, varjak (ugyancsak a balkáni államok) elevenen akarják felfalni a törököt, vagy kosként akasztja össze a szarvát a görög, a bolgár és a szerb.⁴⁹ Legnagyobb számban azonban – a búr háborúhoz hasonlóan – nem olyan karikatúrákat találunk, ahol az állatok küzdelme testesíti meg a harcokat, hanem olyanokat, amelyeken a balkáni államok a törököt vagy egymást szúrják le törökkel, kardokkal, vagy egymást agyonverik pusztá kézzel, esetleg bottal (4. ábra).⁵⁰ Eze-

⁴⁸ Bolond Istók, 1912. okt. 20., 7; Bolond Istók, 1913. jún. 1., 5; Bolond Istók, 1913. jún. 15., 7; Kakas Márton, 1913. júl. 13., 1.

⁴⁹ Bolond Istók, 1912. okt. 13., 7; Bolond Istók, 1913. júl. 20., 5; Bolond Istók, 1913. máj. 18., 7.

⁵⁰ Bolond Istók, 1912. nov. 10., 7; Bolond Istók, 1912. nov. 3., 7; Bolond Istók, 1912. dec. 8., 7; Bolond Istók, 1913. márc. 30., 10 (előfizetési felhívás, amelyben a balkáni férfi török nőre támad);

ken a rajzokon nem háborús környezetet láthatunk, a fegyverek elavultak, a scénáriók gyermeketegnek hatnak a háborús vérontáshoz képest. Az élclapok törökbarát képei a balkáni népek, országok erőfeszítései ellen fejtettek ki vizuális propagandát.

Egy másik képtípuson már nem test-test elleni harcot reprezentáltak az alkotók. Ezeken a háttérben láthatjuk a küzdelmeket, általában ágyútüzet és annak eredményét: porfelhőt és pusztítást. Ezek a karikatúrák a Balkán-háborúk esetében rendszerint Skutari ostromához kapcsolódnak, így az előtérben Nikola látható gúnyosan mosolyogva vagy éppen ijedten, amikor akciója sikertelen.⁵¹ Humoros színben feltüntetve néha felbukkant a haditechnika és annak elmaradottsága. A *Kakas Márton* rajzolója előbb azon élcelődött, hogy a törökök rossz ágyút használnak, mert elfelejtettek lyukat csinálni a végébe, így mielőtt lehetnének az ellenségre, lyukat kell fúrniuk. Később pedig megállapítja az egyik török beszélő, hogy saját katonáik és nem az ellenség lő rájuk, amit onnan tud, hogy „nem robannak szét a lövegek”, de Nikolának is gondja akadt az orosz ágyúkkal.⁵²

Világháborúk karikatúrákon

A Balkán-háborúkat rövid időn belül az első világháború követte. A hosszan elhúzódó háború alatt nagyszámú karikatúra és életkép született a harcokról.⁵³ A rajzoló – az olvasók igényének megfelelően – kronologikusan követték a hadi eseményeket, a különböző frontokon zajló fontosabb ütközeteket rendre megjelenítették, kommentálták a Monarchia és szövetségesei hadi- és propagandacéljainak megfelelően, a cenzúra (és öncenzúra) szabta keretek között. Az olvasókat tájékoztatni, befolyásolni szándékozták, törekedtek a mozgósítás elősegítésére, az érzelmekre apelláltak, és a gyűlöletkeltés sem állt távol tőlük. A nagy háború volt az első olyan háború, amely világméreteket öltött, s hosszú ideig kellett mozgósítani mind a katonákat, mind pedig a hátszínre, amelyhez az államok a képeket – az élclapok rajzait és például az azokkal rokon plakátokat – is segítségül hívták. E tekintetben mindenképpen újdonságot hozott a nagy háború,⁵⁴ azonban a képi

Bolond Istók, 1913. júl. 13., 7; *Bolond Istók*, 1913. júl. 27., 7; *Borsszem Jankó*, 1912. nov. 17., 11; *Kakas Márton*, 1913. febr. 16., 1; *Kakas Márton*, 1913. júl. 27., 1.

⁵¹ *Bolond Istók*, 1913. ápr. 20., 7; *Bolond Istók*, 1913. ápr. 13., 7; *Kakas Márton*, 1913. márc. 30., 1; *Kakas Márton*, 1913. ápr. 6., 8.

⁵² *Kakas Márton*, 1912. nov. 17., 8; *Kakas Márton*, 1913. febr. 23., 10; *Bolond Istók*, 1913. ápr. 20., 7.

⁵³ Az első világháborús karikatúrákat és életképeket részletesen feldolgozva lásd: TAMÁS Ágnes, *Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül*, *A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése = Aetas*, 29(2014), 3, 59–77; TAMÁS Ágnes, *Háborús hétköznapiak a Borsszem Jankó rajzainak tükrében*, *A Borsszem Jankó életképei = Háborús hétköznapiak*, szerk. Török Róbert, Závodi Szilvia, Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016, 203–216.

⁵⁴ A visual history egyik iránymutató kutatója, Gerhard Paul szerint szakszerű az első világháborút az „első képháború”-nak nevezni („erster Bilderkrieg”), ahogy azt tette például Frank Hischer. PAUL 2016, i. m. 82.

világ nem újult meg radikálisan a budapesti élclapokban. A rajzolóknak inkább az olvasók által már jól ismert, tradicionális szimbólumokat, ábrázolási technikákat használták és értelmezték újra, kombinálták a korábbi harcok folyamán alkalmazott módszereiket: a távolabbi csatákat, frontokat csak szimbolikus figurák, jelenetek segítségével prezentálták és interpretálták (ellenszenvet ébresztve az ellenséggel szemben), míg a magyar (osztrák–magyar) csapatokat közvetlenül érintő frontokat huszárokat ábrázoló életképekkel hozták közelebb az olvasóhoz.⁵⁵ (Ez persze nem jelentette azt, hogy a keleti, erdélyi, szerb vagy olasz frontról ne készültek volna karikatúrák is.) A *Borsszem Jankó* operált e kétféle képtípussal,⁵⁶ a *Bolond Istók* karikatúrák közlésére szorítkozott, azonban ebben az élclapban sem figyelhető meg a képi kommunikáció megújulása. A képi nyelv annak ellenére sem változott meg a karikatúrákon (és életképeken), hogy a háború brutalitása a korábbiakhoz képest fokozódott, új fegyvernemeket vetettek be, s az emberáldozatok száma sosem látott mértéket ért el. A katonák éveken keresztül test-test elleni harcot vívtak, s az öldöklés a negatív propaganda által keltett gyűlölet következtében könnyebben elviselhetővé vált, így elsősorban erre fókuszáltak az alkotók: igyekeztek negatív üzeneteket eljuttatni az ellenségről.⁵⁷

A *Borsszem Jankó* életképeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azokon az alkotók – a háború első hónapjaitól eltekintve – ritkán örökítettek meg csatákat, ütközeteket. A kezdetekben a szerbek elleni revánsvágy és a gyors győzelembe vetett hit dominált, s a magyar huszárok a képeken hősiiesen csaptak le kardjukkal a szerb katonákra. Az ábrázolások realisztikusnak hatnak, dinamikusak, sebesülteket vagy halottakat azonban ritkán láthatunk, mivel ezek megjelenítése csökkenthette volna a harci kedvet.⁵⁸ Ütközetek megrajzolása egy-egy esetben előfordult a kárpátokbeli és az olasz front kapcsán is,⁵⁹ de nem ez jellemzi a képtípust, hanem a hősi magyar katonák hétköznapijainak bemutatása (sokszor humoros

⁵⁵ Az életképek nem mindegyike a harcokat és azok kegyetlenségét ábrázolja, hanem a katonák fronton zajló életébe adnak bepillantást. A rajzok jelentős részét olyan alkotó készítette (Garay Ákos), aki maga is szolgált a fronton. A hazai karikaturisták megjelenése a harctéren és a lövészárkokban ugyancsak újdonság a korábbi háborúkhöz képest, így alkotásaiknak a szemlélők nagyobb hitelességet tulajdoníthattak, testközelből láttatták a katonák mindennapjait.

⁵⁶ A *Borsszem Jankó* eljárása azonban nem egyedi eset, például a bécsi élclapok közül több is alkalmazta mindkét képtípust (például: *Die Musketen*, *Figaro*, *Wiener Caricaturen*, *Die Bombe*).

⁵⁷ A gyűlöletkampányok a hatékony propaganda fontos eszközei, növelik a saját csoport motivációját. A brit propagandát a szakirodalom e tekintetben jelentősen sikeresebbnek tartja, mint a központi hatalmakét: MARQUIS, Alice Goldfarb, *Words as Weapons, Propaganda in Britain and in Germany During the First World War = Journal of Contemporary History*, 13(1978), 3, 481. Eberhard Demm véleménye szerint a hazai fronton ugyanolyan sikeres volt a német propaganda, mint a brit, ha a siker mércéjének azt tekintjük, hogy mennyire ágyazódtak be a propaganda elemei a tudatalattiba, mégis abban egyetért, hogy a fronton és a semleges országok megnyerése tekintetében az Egyesült Királyság bizonyult eredményesebbnek. DEMM, Eberhard, *Propaganda and Caricature in the First World War = Journal of Contemporary History*, 28(1993), 1, 181, 186.

⁵⁸ Sebesültek: *Borsszem Jankó*, 1914. szept. 20., 7.

⁵⁹ Kárpátok: *Borsszem Jankó*, 1914. okt. 18., 5; Olaszország: *Borsszem Jankó*, 1915. júl. 25., 3.

képaláírásokkal például étkezésről, tisztálkodásról, szerelemről). Csata még a háttérben sem gyakran bukkantak fel, már porfelhőbe burkolva sem láttatható vizuálisan a borzalom. Ez az ábrázolásmód, a barátságos, hősies magyar katonák szerepeltetése lehetővé tette a széles körű általánosítást: a frontvonalak között bárki azonosulhatott velük, a hátszágban pedig bárki azonosíthatta bennük saját rokonát, barátját. A propaganda szempontjából azonban nem értékelhetjük a leg-erősebb vizuális fegyverként, így nem meglepő, hogy a második világháborús korpuszból hiányzik ez a képtípus.

Az első világháborús karikatúrákat erőszak-reprezentáció szempontjából vizsgálva hasonló kategóriákba sorolhatjuk, mint amelyeket már a korábbi évtizedek háborúi esetében megfigyelhettünk:

1. Verekedés, bottal ütlegelés és egyéb, nem háborús ábrázolásokhoz illeszkedő „harci technikák”: ez a módszer sokszor a harcok méretét bagatellizálja, az erőszakot mégis megjeleníti, test-test elleni küzdelemként, általában kétalakos torzképeken. Erre a képtípusra különböző frontokról számos példa hozható. Keleten, Kut-al-Amaránál a török katona puskatussal, mosolyogva és könnyedén üti le ellenfelét, pedig egy 1915 decemberétől 1916. április végéig elhúzódó csata vég-eredményét ünnepli a karikatúra.⁶⁰ Máskor a magyar katona a szerbbe rúg bele óriási erővel, később a német rúgja meg a szerbet, a magyar pedig az olaszt.⁶¹ Hasonlóképpen a többfrontos háborúra utal, amikor a magyar katona kezével az oroszral birkózik a Kárpátokban, lábával pedig nagyot talpal délen a szerbbe. A magyar emberi figura, sosem torzított (mint ahogy szövetségesei sem), sőt a küzdelmeket könnyedén veszi, mosolyogva győzi le ellenfeleit.⁶² Máshol a magyar felkergeti egy fára – és botjával megütni készül – a románt, aki onnan nem tud lemászni, azaz, kelepcebe csalva ellenfelét, le tudja győzni a hazai hadsereg a románt.⁶³ A német a franciát, a magyar az oroszot fenekeli el egy-egy pálcával, ismét rámutatva a küzdelmek fő színhelyére nyugaton és keleten, a szerb pedig riadtan figyel az eseményeket – tartva attól, hogy rá is hasonló sors vár.⁶⁴ A rajz azt üzenté a szemlélőnek, hogy a harcok minden fronton sikeresen zajlanak, talán hamarosan véget is érnek. Egy évvel később John Bullt saját szövetségesei, Iván és az olasz támadják meg, akik pénzt követelnek tőle. Az ijedt britre fegyvert fognak, de az olasz kezében még egy tört, a becsstelen küzdelem jelképét is láthatjuk, utalva arra, hogy Olaszország a Monarchia szövetségesei közé tartozott, mégis az antant oldalán lépett hadba.⁶⁵ Fontos üzenete még a képnek, hogy az ellenség nem egységes, belső viszályokkal is meg kell küzdenie, azaz könnyebben legyőzhető.

⁶⁰ Bolond Istók, 1916. máj. 7., 5.

⁶¹ Borsszem Jankó, 1914. júl. 5., 1; Bolond Istók, 1917. máj. 27., 5.

⁶² Bolond Istók, 1914. dec. 13., 3.

⁶³ Bolond Istók, 1916. okt. 8., 3.

⁶⁴ Bolond Istók, 1914. aug. 16., 3.

⁶⁵ Bolond Istók, 1915. aug. 1., 5.

2. Állatok összetűzése. Az alkotók a hagyományos országjelképeket, a címerállatokat is rendre csatasorba állították. Az orosz medve például – a forradalmi események sodrában – vicsorogva, támadólag lép fel a brittel szemben 1917-ben,⁶⁶ míg korábban, 1914-ben fájdalmasan vonyít, miután belelépett a medvecsapdába („Lemberg”).⁶⁷ Máskor a brit oroszlán vérzik, mert szögesdrótok csavarodtak a teljes testére.⁶⁸ A háború utolsó évében pedig egy csata után pihenő gall kakast és brit bulldogot kötésekkel „ékesített” a rajzoló, mutatva a küzdelmek és a veszteségek mértékét.⁶⁹

A tradicionális címerállatok ábrázolása mellett számos, más állatokat felsorakoztató szcenárió is napvilágot látott a karikatúrákon. A főlényt tudatosítandó a német bika elbánik minden ellenfelével: szarvával felnyársalja a franciát és a románt, farkával körbetekeri és mozgásképtelenné teszi a britet.⁷⁰ A fegyverekből álló tüskékkel a központi hatalmakat megtestesítő sündisznó pedig megsebezte az orosz medvét, és a bulldog orrán is kötés éktelenkedik.⁷¹ Az anyagi és emberveszteségek csak az ellenséget érik, Magyarország és szövetségesei minden fronton a győzelem felé tartanak – üzenik a sebesült állatokat felvonultató képek.

3. Bibliai, mitológiai jelenetek. Ezekkel a jelképekkel ismét szimbolikus dimenzióba kerültek a küzdelmek és az erőszak, az alkotók hősiességet és barbárságot középpontba állító mítoszokat is átültettek háborús kontextusba. A háború kezdeti időszakában a „germán Herkules”, aki mindegyik ellenségénél nagyobb és erősebb – katonai sisakban, de nem modern öltözetben – egyszerre három ellenfelével is játszi könnyedséggel bánik el: leszúrja az orosz medvét, megfojtja a gall kakast és eltapossa a brit bulldogot (5. ábra).⁷²

Különböző kompozíciókban antantországok vezetőinek, románoknak vagy szerbeknek a fejét vágják le hidrákról a központi hatalmak katonái, míg máskor a „szerb sárkány”-t fosztja meg a magyar hős fejeitől.⁷³ A *Bolond Istók* rajzán a békét feszítették keresztre, s az ő testébe szúr bele egy brit katona, sugallva ezzel a békekötés fő akadályát, a briteket (az antantot, az ellenséget), akik olyan súlyos bűnt követnek így el, mint Krisztus gyilkosai. A *Borsszem Jankó*ban azonban Belgiumot feszítették meg, de John Bull – propagandájával szemben – nem segít a semleges országnak.⁷⁴ Ugyanő megjelenik molochként is, aki kegyetlenül elfogyasztja szövetségesei katonáit, hogy kímélje sajátjait, ami ismét rossz fényt vet az antantra és annak kohéziójára.⁷⁵

⁶⁶ *Bolond Istók*, 1917. máj. 13., 5.

⁶⁷ A propagandakarikatúra üzenetével szemben 1914. szeptemberben elesett Lemberg, az orosz erők diadalmaskodtak az osztrák–magyar csapatok felett. *Bolond Istók*, 1914. szept. 13., 5.

⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1916. aug. 20., 1.

⁶⁹ *Borsszem Jankó*, 1918. ápr. 7., 1.

⁷⁰ *Bolond Istók*, 1915. febr. 7., 5.

⁷¹ *Borsszem Jankó*, 1916. febr. 27., 9.

⁷² *Bolond Istók*, 1914. aug. 30., 5.

⁷³ *Bolond Istók*, 1917. máj. 6., 5; *Bolond Istók*, 1914. dec. 20., 5; *Borsszem Jankó*, 1915. nov. 21., 11.

⁷⁴ *Bolond Istók*, 1915. ápr. 4., 3; *Borsszem Jankó*, 1914. okt. 18., 1.

⁷⁵ *Borsszem Jankó*, 1916. okt. 1., 1.

5. ábra. A germán Herkules

4. Sport: birkózás és bokszt – test-test elleni küzdelem. A német és a francia birkózók összecsapását nézik szövetségeseik, egyik oldalon az olasz, az orosz és John Bull, míg a másikon a török, az osztrák és a magyar. A rajz publikálásakor a verduni csata körülbelül két hónapja tartott, de a kép alá írt versek szerint semmi kétség afelől, hogy melyik sportoló fog nyerni.⁷⁶ A központi hatalmak egy másik tagja is sikeres a küzdősportban: az „Angol–török bokszt-mérkőzés”-en a török kíméletlenül üti ki a brit fogait.⁷⁷

5. Halálábrázolások. A halált az első világháborús képeken a karikaturisták gyakran kapcsolták a cári Oroszországhoz.⁷⁸ A képzettársítás számos formában

⁷⁶ Bolond Istók, 1916. ápr. 30., 5.

⁷⁷ Borsszem Jankó, 1915. márc. 28., 7.

⁷⁸ A cár és a halál együttes ábrázolása nem újkeletű asszociáció, hanem a 19. század második felétől jellemző képzettársítás a hazai karikatúrákon (lásd például: Borsszem Jankó, 1905. jan. 29., 3).

megjelent: a Kárpátokban emlékművet emelt magának a cár, amely halott katonákból áll, tetején a Halállal, aki fegyvert fog az egyik kezében, a másikban pedig az abszolutizmust szimbolizáló ostort.⁷⁹ Máskor azonban a brit vonul szövetségeseivel az oldalán Halál képében, a háttérben csata nyoma, az előtérben a földön koponyák.⁸⁰ A brit és az orosz is az ellenség legveszélyesebb formájában, halált hozó ellenséggként tűntek fel a képeken, de a Halál önmagában is szerepelt, nem csupán valamelyik antantországot kísérve. Felbukkant például pókként, akinek a hálójában már számos ország katonája fekszik, ami jól jelzi a harcok brutalitását, nagy kiterjedését, de a halál még újabb zsákmányt vár a hálójába, a küzdelmeknek még nincs vége a *Borsszem Jankó* képének üzenete szerint.⁸¹

6. Egyéb, az élclapokban bevett scénáriók. Több háború kapcsán is megfigyelhetünk bizonyos vizuális forгатatókönyveket, amelyek újra meg újra felbukkantak az élclapok hasábjain. Ilyenek például a cirkuszi, a (báb)színházi előadások imitációja. A *Borsszem Jankó*-ban cirkuszi jelenet tanúi lehetünk, ahol az idomárok – a magyar és a német katonák – sakokban tartják a rájuk támadni akaró antantországokat megtestesítő állatokat,⁸² a *Bolond Istók*-ban pedig bábjátékként jelennek meg a várható szerb–magyar harcok 1914 júliusában azzal az üzenettel, hogy a küzdelemnek gyorsan vége lesz.⁸³

A második világháború időszakára a karikatúra átalakult, egyszerűsödött, és középpontjába egyre inkább az antiszemita megnyilvánulások kerültek.⁸⁴ A kifejezőeszközök száma, változatossága csökkent, ritkábbak például az országokat vagy nemzeteket megtestesítő alakok, helyettük – közvetlenebb utalásként – politikusaik kegyetlenkednek, és a címerállatok szerepeltetése is alábbhagyott, az erőszakot megjelenítő karikatúrák diverzitása visszaesett, azonban mindemellett új jelenségre is felfigyelhetünk: feltűntek plakátokról kölcsönzött, újszerű konfliktusábrázolások. Ezek egyike, amikor a horog- és/vagy nyilaskeresztek fegyverként sújtanak le, vagy amikor rakéták potyognak a levegőből e szimbólummal, illetve a másik, amikor egy ököl csap le nagy erővel (6. ábra).⁸⁵ E dinamikus képeken nem kisebb-nagyobb figurák, hanem tárgyak segítségével illusztrálják a pusztítást. Ezekhez hasonló szimbolikus jelenetek nem találhatók az elemzett első világháborús korpuszban.

⁷⁹ *Bolond Istók*, 1915. ápr. 18., 5.

⁸⁰ *Borsszem Jankó*, 1917. júl. 15., 5.

⁸¹ *Borsszem Jankó*, 1916. aug. 27., 1.

⁸² *Borsszem Jankó*, 1915. febr. 21., 5.

⁸³ *Bolond Istók*, 1914. júl. 19., 7.

⁸⁴ A második világháborús karikatúrákról részletesebben lásd: TAMÁS Ágnes, *Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944)* = *Századok*, 151(2017), 2, 407–442.

⁸⁵ Tank horogkereszttel: *Magyarság*, 1940. júl. 17., 5; a nyilaskereszt kalapácsként sújt le: *Magyarság*, 1940. júl. 27., 5; horogkeresztes kard szúrja át Angliát: *Magyarság*, 1940. okt. 23., 7; horogkereszt a sarló és kalapácsot üldözi: *Magyarság*, 1941. júl. 5., 8; Rakéták: *Magyarság*, 1940. jún. 26., 8; lesújtó ököl horogkereszttel: *Magyarság*, 1942. márc. 6., 4.

6. ábra. Hitler visszaüt!

Az első világháború elavult, sokszor nem igazán háborúba illő fegyvereit (botokat, töröket, pálcákat) a gúnyképeken felváltották a puskák mellett a tankok, azok pusztításának ábrázolása, illetve a Nagy-Britanniára szegeződő hadihajók.⁸⁶ Az új vonások mellett a korábbi vizuális eszközöket is alkalmazták a rajzolók: mitológiai ihletésű képet kevesebbet láthatunk (talán ezek nehezebb érthetősége, lassabb dekódolhatósága miatt), ezeken például Mars szerepel, vagy a Janus-ábrázolásoknál megszokott módon láthatjuk Churchillt békésen, illetve fegyvert szegezve ellenfelére.⁸⁷ A római hadisten Churchill és Sztálin nyakában ül, kardjáról csepeg a vér, a szovjet vezető lábával a földgömböt görgeti. A vérontás már a glóbusz minden pontját meghatározza 1941-ben, s ezért Churchill és Sztálin a felelősek – üzeni a propagandakép.⁸⁸ Sportjeleneteket is láthatunk a háborús erőfeszítéseket illusztrálандó – ha nem is nagy számban: egyszer a német bokszo-ló legyőzi mindegyik ellenfelét, míg máskor Sztálin már nagyon fáradt, Churchill és Roosevelt edzők próbálják segíteni, ismét csatasorba állítani a szovjet bokszo-

⁸⁶ Szerbeket eltapossa a tank: *Magyarság*, 1941. ápr. 18., 8. Hadihajók: *Drótkefe*, 1940. jún. 21., 5.

⁸⁷ Churchill: *Magyarság*, 1941. márc. 4., 5.

⁸⁸ *Magyarság*, 1941. aug. 15., 4.

lót.⁸⁹ A brit oroszán is feltűnt – rajta kívül még a szovjet medve kapott többször helyet –, az első világháborúhoz hasonló módon: sérült, sebesült, bekötözött állapotban, a háborús erőfeszítések áldozataként, vereség elé nézve. A riadt oroszánra német fegyverek szegeződnek, míg máskor a vérző vadállat hátából állnak ki kardok, fegyverek, amelyek mélyen befűrődtek a testébe.⁹⁰ Természetesen a Halál kaszásként, mint a pusztítás és pusztulás jelképe, ekkor sem hiányozhatott a karikatúrákról. A hadi események kronológiájának megfelelően eleinte Churchill-hez kapcsolták a szimbólumot, ő járt együtt a Halállal, és közösen szedték áldozataikat, majd a Szovjetunió elleni hadüzenet után már egyértelműen Sztálinhoz társították, aki minden elődjén túltett a kegyetlenkedések terén.⁹¹

A második világháborús képeken további új elem, hogy a halálhoz kapcsolódóan többször megjelentek a zsidók: őket tették felelőssé a háború kirobbanásáért, amikor egy Dávid-csillagos reszelő segítségével engedi el egy kéz a „háború furiájá”-t, aki a „háború” szót kiabálja.⁹² Ennél tovább mutat az az interpretáció, amely a zsidókat már a halállal, a pusztítással azonosította: egy zsidó attribútumokkal rendelkező szörny – mint egy forgószelel – söpör végig a hátszárakon, civileket öl meg, nők és gyerekek is menekülnek,⁹³ s a zsidó rombolása minden addiginál aljasabbá válik a nők és a gyerekek szerepeltetésével. A korábbi ismert, vélt bolsevik–zsidó kapcsolatokon alapuló sémákat is mozgósították a rajzolók:⁹⁴ a szovjet mellett már az első képeken szerepelt a Halál, illetve a szovjet–amerikai támadás ábrázolásakor is a Dávid-csillag és a koponyák egyszerre tűntek fel,⁹⁵ Churchillnek pedig a Dávid-csillagos Halál a szövetségese.⁹⁶

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy áttekintést nyújtson az erőszak élclapokbeli, sokszor szimbolikus reprezentációjáról és annak változásáról az 1860-as és az 1940-es évek között. Megállapíthatjuk, hogy az első világháború végéig az ábrázolásokra a kontinuitás volt jellemző: sokféleség, jól ismert szimbólumok, mítoszok és a harcot bagatellizáló verekedések jelentek meg. A Magyarországot közvetlenebbül érintő háborúkban a második világháború előtt magyar katonákat is megpillanthat-

⁸⁹ *Magyarság*, 1941. júl. 15., 11, *Magyarság*, 1942. okt. 4., 13.

⁹⁰ *Magyarság*, 1940. szept. 26., 8, *Magyarság*, 1942. máj. 19., 9.

⁹¹ Churchill koponyahegyen ül, máskor sétál rajta: *Magyarság*, 1940. szept. 24., 8; *Magyarság*, 1941. júl. 13., 11. Sztálin koponyahegyen áll, kezéről vér folyik, háta mögött akasztások: *Magyarság*, 1941. nov. 29., 8.

⁹² *Magyarság*, 1939. aug. 30., 11.

⁹³ *Magyarság*, 1944. júl. 2., 6.

⁹⁴ A kapcsolat nemcsak vizuális forrásokon, hanem szövegszerűen is kimutatható a kortárs sajtóban: SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban, Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Bp., Argumentum, 2011, 239–255.

⁹⁵ *Magyarság*, 1941. jún. 25., 8; *Magyarság*, 1944. aug. 31., 4.

⁹⁶ *Magyarság*, 1944. júl. 16., 15.

tunk életképeken a frontokon, ez a rajztípus azonban eltűnt a második világháborúra (köszönhető mindez talán a fotográfia fejlődésének, térnyerésének is).

A századforduló tájkára kialakult az alkotók jellemző képi repertoárja, amelynek különféle elemeit (szimbólumok, motívumok, mítoszok, jelenetek) az aktuális háborúhoz igazítva alkalmazták, kiegészítve az adott régióra vagy országokra tipikus elemekkel (például: a búr háború alatt egy aktuális eseményt, a csokoládéajándékozást kifigurázva). Az 1860–1870-es évek ábrázolásaihoz képest a századfordulótól jellemzőbb a brutalitás megjelenítése a karikatúrákon. Az alkotók jobban eltorzították a szemben álló feleket, és feltűnt a vér, a véres fegyver is. Mindezt magyarázhatja részben az is, hogy a karikaturisták új generációjának rajzai hódították meg az élclapok hasábjait, akik – más kérdésekben is – jobban eltorzították alakjaikat, mint az 1890-es évekig a rajzok stílusát meghatározó Jankó János. A gúnyosabb reprezentáció mellett megfigyelhettük, hogy a kegyetlenséget, a halált egyre gyakrabban és kézzelfoghatóbban mutatták be az alkotók.

A háborús karikatúrák vizsgálatakor láthattuk, hogy az erőszakot a legplasztikusabban a második világháborús képeken közvetítették a szemlélőhöz. Bár felfedezhetünk tradicionális elemeket, a képi nyelv megváltozott a második világháború időszakára.⁹⁷ Az olvasó az elemzés két végpontja között eltelt évtizedekben egyre inkább hozzászólt a brutalitás látványához. Ezen olvasói hozzáállásváltozást is demonstrálhatják – és nem csupán az ellenfél kegyetlenségét hangsúlyozni kívánó propagandát szolgálták – az egyre inkább nyílt erőszakot kifejező karikatúrák, amelyeket érthetőbbnek, egyértelműbben dekódolhatónak gondolhattak a rajzoló, mint a bonyolultabb mitológiai jeleneteket vagy a komolytalannak ható verekedéseket. A kegyetlen, halált hozó ellenség elpusztítása nem csupán nem negatív, nem embertelen tett, nem bűn, hanem kötelesség – üzenték a karikatúrák, így legitimálva nem a vizuális, hanem a csatatéren folyó erőszakot.

Tamás, Ágnes

„Noch ein solcher triumphaler Krieg, und ich bin verloren!“

Das Ziel des Beitrages ist eine Übersicht über die Veränderung der Repräsentationsweisen der Gewalt zwischen den 1860er Jahren und den 1940er Jahren zu geben. Die Studie analysiert die Abbildungsmethoden der Gewalt, der Schlachten im Fall ausgewählter Kriege in Witzblättern (*Az Üstökös, Borsszem Jankó, Bolond Istók, Kakas Márton, Bolond Miska, Ludas Matyi, Drótkefe*) und in einem politischen Tageblatt (*Magyarság*). Sie alle vertraten unterschiedliche politische Richtungen. Die ungarische Gesellschaft interessierte sich für diese Kriege nicht in gleicher Weise

⁹⁷ Másik két világháború közötti fegyveres konfliktust (például: Mussolini etiópiai hódítása, spanyol polgárháború) vizsgálva is már hasonló megfigyeléseket tehetünk. Kapcsolódik a témához, hogy a politikai szövegek militarizálódását, erősödő radikalizálódását, egyre inkább érzelmekre apellálását az első világháború utáni időszaktól kísérhetjük figyelemmel. TAKÁRTS József, *Elváló nyelvhasználatok, Politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után = Az első világháború következményei Magyarországon*, szerk. Tomka Béla, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2015, 167–185.

und sie war in unterschiedlichem Maße betroffen, weswegen nicht gleich viele Karikaturen in gleicher Qualität erwartet werden können.

Es ist zu beobachten, dass das Maß der direkten Einbezogenheit das jeweilige Interesse und die Radikalisierung der Abbildungsweisen nicht unbedingt bestimmt. In den 1890er Jahren trugen der Wechsel der Person der Zeichner, die Entwicklung des technischen Niveaus der Karikatur, die Veränderung des Geschmacks der Leser, die Radikalisierung der politischen Redeweise dazu bei, dass die Gewalt immer häufiger abgebildet wurde. An der Jahrhundertwende kann schon wahrgenommen werden, dass diese Karikaturen der Witzblätter immer blutiger wurden. Bis zum Ende des ersten Weltkrieges wurden die Kämpfe teils realistisch in den Karikaturen dargestellt, oder die Teilnehmer (im Fall der direkten Einbezogenheit: der Feind) wurden ausgespottet. In der Zwischenkriegszeit können neuere Modifizierungen bemerkt werden: Die Scherzbilder wurden einfacher, sie präsentierten die Gewalt in einer Weise, die leicht zu entschlüsseln war, und seltener mit mythisch-biblischen oder bagatellisierenden Szenen, die Schlägereien zeigen.

Keywords: 19–20th century, satirical magazines, caricatures, depiction of violence and war.

Szénási Zoltán

Lucifer a nyomdagépben*

A Nyugtalanlás völgye kiadástörténete

A kötet megjelenésének kiadói háttere

Néhány nappal 1920 karácsonya előtt a Táltos Kiadó és az Apostol Nyomda gondozásában látott napvilágot Babits Mihály negyedik verseskötete. A *Corvina*, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesületének közlönye december 3-i számában már hirdette a kötet megjelenését a Táltos Kiadó kiadványai között, és feltehetően a karácsony előtti napokban jöhetett ki a könyv a nyomdából. Talán a *Corvinából* vagy más forrásból értesülhetett a kötet megjelenéséről Békássy Istvánné Bezerédj Emma, aki december 22-én kelt levelében írja: „Most olvasok az új verseskötetéről, mihamarább meg fogom szerezni”.¹ Babits a december 24. előtti napokban írt levelében tájékoztatja édesanyját: „Egy új könyvem most jelent meg, a napokban küldöm haza más küldeni valókkal együtt.”² A *Corvina* december 31-i száma már a megjelent művek között sorolja fel a kötetet, s előző nap küldi köszönő és a kötet verseit méltató levelét Babitsnak Gellért Oszkár.³ A *Nyugtalanlás völgye* könyveinek sorában – ideértve a műfordításokat is – a huszonegyedik volt. Ez a kötet kiadástörténete szempontjából azért lényeges adat, mivel mutatja: Babitsnak ekkorra már jócskán volt tapasztalata a kiadókkal, illetve a kiadványok nyomdai munkálataival kapcsolatban.

A *Nyugtalanlás völgye* szennycímlapján a kiadó kör alakú logója látható, mely egy ágaskodó, hátraforduló lovat ábrázol. A belső címlap hátoldalán a szerzői jogra és a kiadásra vonatkozó információkat olvashatunk: „Ebből a könyvből 1000 példány készült finom famentes papíron. Ezenfölül 100 számozott amatőr-példány legfinomabb merített papíron, a költő kezevonásával.”⁴

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószámú pályázat keretében készült.

¹ Békássy Istvánné Bezerédj Emma levele Babitsnak [Sennye, 1920. december 22.], BABITS Mihály *levelezése, 1919–1921*, kiad. Majoros Györgyi, Tompa Zsófia, [Bp.], Argumentum, 2012 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, Levelezés), 174.

² Babits levele Babits Mihályné Kelemen Aurórának [Budapest, 1920. december 24. előtti napokban], *uo.*, 176.

³ Gellért Oszkár levele Babitsnak [Budapest, 1920. december 30.], *uo.*, 178–179.

⁴ Ugyanakkor az Athenaeum Kiadónak 1921. február 22-én küldött hivatalos levelében Babits meghatalmazza új kiadóját, hogy a Táltosnál megjelent köteteinek készletét a bolti ár 45%-áért vegye

A Táltos Kiadó, ahol a kötet megjelent, a Babits nemzedékéhez tartozó Inárcsi Farkas László könyvkiadói vállalkozása volt, melyet 1915-ben alapított, célja az új magyar irodalom kiadása volt. Kifejezetten a kortárs magyar irodalomra fókuszáló kiadó a Nyugat Kiadó mellett nem volt másik ebben az időszakban, bár a korszak jelentős kiadói, az Athenaeum, a Tevan és a Kner is adott ki modern irodalmat. A *Nyugat* folyóirat esetében a működés anyagi biztonságának megteremtését is szolgálta (volna) a lap mellett folytatott könyvkiadói tevékenység, melynek érdekében létrehozták a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaságot, a könyvterjesztés érdekében több nagy kiadóval (Révai Testvérek, Athenaeum) is együttműködtek, a rentábilis működés érdekében nyomdát is vásároltak.⁵ A Nyugat Kiadó első három könyve még 1909-ben megjelent, Gellért Oszkár, Kemény Simon könyvei mellett Babits bemutatkozó kötete, a *Levelek Iris koszorújából* is itt látott napvilágot. 1920 előtt Babits könyveinek többsége (három verseskötete, a *Levelek Iris koszorújából* és a *Herceg, hátha megjön a tél is!* két kiadása, valamint a *Két kritika* és az *Irodalmi problémák*) a Nyugat Kiadónál jelent meg. A folyamatosan anyagi gondokkal küzdő *Nyugat* folyóirat és az azonos nevű kiadó 1913-ban kettévált, a kiadó működésében az Athenaeum szerzett döntő befolyást, ennek ellenére 1917-ben a Nyugat Kiadó gyakorlatilag csődbe ment, ezzel Babits is kiadó nélkül maradt.⁶

A *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt Babitsot feltehetően a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-hez kötötte szerződés több könyv kiadására, de korábban a Nyugat Kiadó könyveit is a Hatvany Lajos érdekeltségi körébe tartozó Pallas nyomdája készítette, itt jelent meg a *Herceg, hátha megjön a tél is!* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*, és a Révainál megjelenő *Isteni színjáték* nyomdai munkáit is a Pallas végezte. Pontos dokumentáció hiányában nem világos, hogy hogyan is alakult a Pallas és Babits kapcsolata. Babits a kritikai kiadás által 1919. november 3. és december 5. közé datált, de feltehetően még november 3., azaz Szekszárdra utazása előtt⁷ Komjáthy Aladárnak írt levelében megemlíti: „Azonkívül Sanyi [Babits Sándor – Sz. Z.] ne feledje el, mentül hamarabb megsűrgetni Pallasnál az ott levő 3 könyvem, főleg a novelláskönyv megjelenését!”⁸ Schöpflin Aladár Hatvany Lajosnak küldött, 1920. május 31-i leveléből is úgy tudható, hogy Babits ezt megelőzően a Pallasszal állt szerződésben, de az aláírt

át. A levélben megadott listában a *Nyugtalanság völgye* mellett 1300 példányt említ. Babits levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], BABITS Mihály levelezése, 1921–1923, kiad. Szőke Mária, Bp., Argumentum, 2014 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, Levelezés), 21–22.

⁵ A Nyugat Kiadó történetéről bővebben: BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 31–63.

⁶ BUDA Attila, *Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(1997), 5–6, 604–612.

⁷ RÓNA Judit, *Nap nap után, Babits Mihály életének kronológiája, 1915–1920*, Bp., Balassi, 2015 (Babits-kronológia, 3), 635.

⁸ Babits levele Komjáthy Aladárnak [Szekszárd 1919. november 3. és december 5. között], BABITS levelezése, 1919–1921, i. m. 24.

kontraktus egyik félnek sem felelt meg. Mivel a levélrészlet nemcsak a kiadóválasztás háttérére, hanem Farkas László kiadói tevékenységére is rávilágít, ezért érdemes hosszabban is idézni: „A Pallasszal annak idején kötött szerződése egyáltalán nem felelt már meg a mai pénzviszonyoknak, és egzisztenciáját semmiképpen sem biztosította. Ezenfelül a Pallasnál lévő két kész könyve kiadásáról, illetőleg megjelentetéséről nem tudtak vagy nem akartak neki semmi határozottat mondani. Bizonyos, hogy a két könyv, melyeket azóta a Táltos már rég, még a tél derekán kiadott, a Pallasnál, máig nem jelent volna meg. A Pallas igazgatóságában nem volt még árnyéka sem az iránta való előzékenységnek, sőt inkább azt éreztették vele, hogy a szerződés terhükre van, s mikor ő a szerződés felbontását kérte, nem is nagyon leplezték örömeiket azon, hogy ezt a kívánságát módjukban van teljesíteni. Mindenképpen érezhető volt, hogy Babits neve Vári úrnak [Vári Dezső, a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. cégvezetője – Sz. Z.] nem jól hangzik, és mindenképpen érthető, hogy Babitsot ez mélyen sértette. Ezzel szemben a Táltos hetekig járt utána, százféle módon kimutatta, hogy milyen nagy súlyt fektet rá, s emellett olyan feltételeket ajánlott neki, melyek egzisztenciáját nagyjában biztosítják, s legalább a nélkülözéstől megóvják. Két könyvét azonnal piacra is dobta a Táltos, s mindenképpen igen kuláns [azaz előzékeny – Sz. Z.] kiadóként viselkedik vele szemben. Neki tehát teljesen lehetetlen volt másképp tenni, s mikor a dolog válságosra fordult, te magad sem mondhattál volna neki mást, mint hogy tegye meg.”⁹

Schöpflin leveléből is látható, hogy kiemelten fontos a szerző és a kiadó közötti személyes jó viszony. Farkas László, akit baráti körében az általa alapított és vezetett kiadó után általában csak Táltosként emlegettek, rendszeres vendége volt a Centrál kávéháznak, ami ekkoriban íróknak, köztük Babitsnak és legközelebbi baráti társaságának (Komjáthy Aladárnak és Szabó Lőrincnek) is kedvelt törzshelye volt, így Táltos neve gyakran előfordul Szabó Lőrinc *Kisnaplójában*, a *Tücsökzene* kötet *Centrál* című versének tablóján szintén feltűnik ő is. Szabó Lőrinc ugyanis maga is készített fordításkötetet a kiadó számára Omar Khajjám műveiből, s eredetileg Babits, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád Baudelaire *Romlás virágainak* fordítására is a Táltossal szerződtek. Az eredeti tervek szerint Baudelaire kötetének a fordítását a Táltos Kiadó a francia költő születésének századik évfordulójára, 1921-re adta volna ki, a *Romlás virágai* azonban végül csak 1923-ban, a Genius Kiadónál jelent meg.

Babitsnak a Táltos Kiadóvállalattal kötött kiadói szerződése a hagyatékban nem maradt fenn, és egyelőre más archívumban sem bukkantam a nyomára. Megtalálható viszont Szabó Dezsőnek a Táltossal 1919. szeptember 12-én kötött, közjegyzői okiratba foglalt szerződése¹⁰ Budapest Főváros Levéltárában. A jó személyes kapcsolat mellett nyilván kölcsönösen meghatározóak voltak az anyagi érdekek, illetve a kiadót és a szerzőt illető egyéb kötelezettségek is. A Szabóval

⁹ Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajosnak [Budapest, 1920. május 31.], SCHÖPFLIN Aladár *összegyűjtött levelei*, kiad. Balogh Tamás, [Pécs], Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004 (Pannónia könyvek), 207.

¹⁰ HU BFL – VII.203 – 1919 – 0556.

kötött megállapodás kiterjed az író valamennyi szerződés-kötés után születő művére, valamint a korábban kiadott művek újrakiadására, beleértve ebbe az összegyűjtött műveket is. Az illusztrált kiadások honoráriumáról minden esetben külön megállapodást köt a szerző és a kiadó. Antológiában való megjelenés esetén a honorárium 50-50% arányban oszlik meg, viszont a kiadói jog nem vonatkozott Szabó Dezső műveinek fordításaira, a folyóiratokban és a napilapokban megjelent írásokra. A szerződés értelmében Szabó Dezsőnek évi egy regény és egy kötetnyi novella kéziratát kellett átadni a Táltos részére. Ennek fejében szépirodalmi művek (regény, novella) esetében a bolti ár 20%-a, tanulmányok esetében a bolti ár 15%-a illette meg a szerzőt (jogutódjaira ugyanez az a honorárium 10, illetve 5% volt). A bolti árat a kiadó állapítja meg, de azt csak a szerző hozzájárulásával változtathatja meg. Ezt a százalékos összeget a szerző a könyv megjelenésekor kapta meg, ezen kívül minden hónapban 3000 korona előleget kapott, melyet a kiadáskor esedékes honorárium összegéből elszámoltak. Minden bizonnyal a Táltos Kiadó-vállalat nem sokkal később Babitscsal is hasonló tartalmú szerződést kötött.

1920 januárjában már a Táltosnál jelent meg – ahogy azt Schöpfung Hatvanynak írt levelében is említi – a *Pávatollak* című fordításkötet és a *Karácsonyi Madonna* című novellagyűjtemény,¹¹ ezt követte augusztus elején a *Recitativ* második kiadása, karácsony előtt a *Nyugtalanság völgye* és 1921 karácsonyára Jaschik Álmós címlaptervével és saját kezűleg színezett illusztrációival a *Laodameia*. Az Athenaeumnak küldött, 1921. február 22-i levelében Babits említi, hogy az év folyamán a Táltos ki fogja hozni a *Levelek Iris koszorújából* harmadik kiadását is,¹² ez azonban majd a következő évben már a Athenaeum gondozásában jelent meg.

A Táltos szépirodalmi könyveiből készített ún. amatőr kiadást is, mely jobb minőségű papíron, számozottan, a szerző és az illusztrátor aláírásával jelent meg. A Táltos mindazonáltal ügyelt arra, hogy ezek a díszesebb kiadások is elérhető áron kerüljenek forgalomba. A *Nyugtalanság völgye* a *Corvina* december 3-i hirdetése szerint háromféle kiadásban jelenik meg: „közönséges, famentes és merített papíron számozott amateur kiadásban. Ára kb. 25–, 45– és 60– korona lesz.” A december 31-i híradás szerint viszont a kötet két kiadásban kapható: 30 koronáért, illetve a „finom példány” 45 koronáért.

Babits mellett a Táltosnál jelent meg könyve Cholnoky Lászlónak, Hevesi Sándornak, Kárpáti Aurélnak, Krúdy Gyulának, Móricz Zsigmondnak, Nagy Lajosnak, Tersánszky Józsi Jenőnek, Török Gyulának, de 1919-ben a Táltos adta ki Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét is. Farkas László a kiadó alapításakor Tevan Andor modern tipográfiai irányát és kötetészeti technikáját tartotta mintaadónak, működésének első felében könyveinek illusztrációjára a szecesszió népies iránya volt a jellemző. 1920 után azonban szakított a szecesszióval, kiadványai kevésbé voltak illusztráltak, kivétel ez alól Babits fent említett *Laodameiája*. „A Táltos jelentőségét elsősorban abban látjuk – összegzi a kiadó működését

¹¹ RÓNA 2015, i. m. 649.

¹² Babits levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], BABITS levelezése, 1921–1923, i. m. 22.

Szíz Rezső –, hogy az új magyar irodalomnak a *Nyugat* mellett, mondhatni főkiadója lett, s hogy a könyvművészeti törekvések mellett a tömegigényeket tisztességes kiadói színvonalon igyekezett kielégíteni. Így tehát rövid, mindössze kilencéves fennállása alatt nemcsak az új magyar irodalom istápolása terén szerzett érdemeket, hanem az amatőr-bibliofil könyvkultúra terén is.”¹³

Babits levelezéséből az is kiderül, hogy a kiadókkal a költő megbízásából, főként a szerződések és honoráriumok ügyében, unokaöccse, az ügyvéd végzettségű Babits Sándor tárgyalta, időnként pedig Komjáthy Aladár járt el az ő ügyében is. Babits a Táltos Kiadóval 1919. október 20-án és december 1-én kötött kiadói szerződést, mely 1921. év végével, kölcsönös megegyezés alapján megszűnt. Még élt tehát a Táltos Kiadóval a szerződés, amikor Babits 1920. december 30-án új megállapodást kötött az Athenaeum Kiadóval. A PIM Mikes-hagyatékában található néhány erre vonatkozó feljegyzés, amelyből kiderül, hogy Babitsnak az Athenaeumhoz való átszerződését Mikes Lajos intézte, akivel Babits nagyon jó, baráti viszonyt ápolt. Az egyik cetlin Mikes „Babits-ügy” cím alatt jegyzett le – feltehetően az Athenaeum számára – néhány adatot Babits kiadói problémáiról.¹⁴ Nem tudjuk pontosan a feljegyzések keletkezési idejét, de a 3. főlíon *A gólyakalifa* angliai kiadása 20 000 példányának hazahozataláról van szó 1920. december 4-i határidővel, a feljegyzések tehát minden bizonnyal ezt legalább néhány héttel megelőzően, de még bizonyosan a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt születtek. Az első főlíon a következő olvasható: „Átadom Babits-levelét. Tessék ellenlevelet visszaírni neki. Átadom vele együtt a Táltos-levelét is eredetiben és másolatban.” Mikes egyben utasítja az igazgatót, hogy lépjen kapcsolatba a Táltossal. Ez alapján elképzelhető, hogy Babits kezdeményezte a kiadóváltást, noha ugyanezen a papíron található egy elszámolás is, mely szerint Mikes 7500 koronát keresett a „Babits-ügyön”, tehát neki is anyagi érdeke fűződött ahhoz, hogy Babits az Athenaeumhoz szerződjön.¹⁵ Erre a közvetítő szerepre utal egyébként az Athenaeummal 1920. december 30-án kötött szerződés nyitó bekezdése is, illetve az a tény, hogy ugyanezen a napon, ugyanannál az ügyvédnél (Dr. Salusinszky Gyula) megszületett egy másik megállapodás Babitsnak az Est Lapokban történő publikálásával kapcsolatban, mely szövegszerűen is utal az Athenaeummal kötött szerződésre. Mikes kezdeményező szerepét erősíti az a tény is, hogy a Farkas László által Babitsnak küldött, 1921. február 21-én kelt levél toll- és ceruzairású fogalmazványa is megtalálható ebben a palliumban¹⁶ az Est Lapok előfizetői ívének rektójára lejegyezve.¹⁷ Mikes a PIM-ben található feljegyzésben számba veszi

¹³ Szíz Rezső, *A Táltos könyvkiadóról = Magyar Könyvszemle*, 85(1969), 1, 41.

¹⁴ Mikes Lajos feljegyzései Babits Mihály műveinek kiadási és honoráriumi kérdéseiről 1920 táján, V. 2179/229.

¹⁵ Ugyanitt megtalálható a „Móricz-ügy” elszámolása is, tehát valószínű, hogy Móricz Zsigmondnak az Athenaeumhoz történő átszerződését is Mikes intézhette.

¹⁶ OSZK Fond III/1693.

¹⁷ A Táltos levele Babits Mihálynak 1921. február 21-én, Fond III/1693/33. A levelet a kritikai kiadás is közreadja, de a jegyzetekből nem derül ki, hogy a sajtó alá rendező az említett fogalmazványt is ismerte volna. BABITS levelezése, 1921–1923, i. m. 19–20, 383–384.

azokat a Babits-köteteket (*Levelek Iris koszorújából* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*), amelyek már elfogytak, és amelyeket – a feljegyzés szerint – a Táltos köteles lett volna már újra kiadni. Ezek az információk minden bizonnyal Babitstól származtak, s jelezhetik a Táltossal szembeni elégedetlenségének okát is. A Táltos levelét megelőzően, de már a megkötött megállapodás után Babits 1921. január 26-án Mikesnél járt, és egy cetlin négy pontba szedve a következő feljegyzést adta át: „1. titoktartás év végig / 2. év végétől kezdve / 3. 200 pd. ingyen a Táltosnak vagy hirdetések / 4. 50%-ért veendő át a könyvek.”¹⁸ Az első két pont minden bizonnyal az Athenaeummal már megkötött megállapodás érvénybe lépésére vonatkozik, míg a másik kettő a Táltossal való megegyezés részleteire utal.

A már megjelent Babits-művek listája az 1920. december 30-án megkötött kiadói szerződésnek is része volt, ez az eredetileg 1927. október 31-ig szóló¹⁹ megállapodás tekinthető alapszerződésnek, melyet a következő években pótszerződések egészítenek ki. Az Athenaeummal kötött megállapodás annak érdekében, hogy a szerző anyagi érdekei ne sérüljenek, a szerzőnek a könyvek kiadásából származó jövedelmét – hasonlóan, mint a Szabó Dezső és a Táltos Kiadó közötti megállapodás – százalékban határozta meg, így az arányban volt a könyvek kelendőségével és a kiadó bevételeivel is. A százalékos részesedés a következőképpen nézett ki: eredeti verseskötetek után a bolti ár 15%-a; egyéb művek első kiadása esetén a bolti ár 12%-a, második kiadás után 13%, a harmadik és többedik kiadások után 15%. Ezek a százalékos arányok látszólag kedvezőtlenebbek, mint a Szabó Dezsővel kötött szerződés arányszámai, viszont amíg a *Nyugtalanság völgye* a Táltosnál összesen 1100 példányban jelent meg, addig az Athenaeum első kiadás esetén minimum 3000 példány kiadását garantálta, második kiadás esetén pedig a példányszám úgy alakult, hogy az első kiadással együtt legfeljebb 6000 példány volt kiadható. Mindez azt jelenti, hogy Babits alacsonyabb százalékos jövedelemkulccsal is nagyobb bevételre számíthatott. Ezen felül az Athenaeummal kötött szerződés értelmében a megállapodás érvénybe lépésekor Babits 100 000 korona előleget kapott, melyet a könyvei megjelenése után járó előlegekből vontak le. Ugyanakkor a kiadó „Babits Mihály könyvei” címen számlát nyitott a szerzőnek, amelyen pontosan vezették a kötetek után járó jövedelmet és a felvett előleget is.²⁰ „Ehhez hasonló, rangos, előnyös szerződést csak Móricz Zsigmonddal kötött a kiadó” – állapítja meg az Athenaeum történetét feldolgozó monográfiájában Kiss István.²¹

¹⁸ Babits Mihály és Mikes Lajos feljegyzései Babits műveinek kiadási problémáiról, PIM V. 2179/230.

¹⁹ Amennyiben 1927. január 15-ig egyik fél sem mondja fel a megállapodást, az újabb három évre meghosszabbodik, s a három év leteltével hasonló feltételekkel kerül újabb meghosszabbításra.

²⁰ Az elszámolás szintén megtalálható a Babits-hagyatékban (Babits Mihály elszámolásai az Athenaeummal, Fond III/1733). Az 1921. évi elszámolás első lapja feltehetően hiányzik, ezért nem egyértelmű, hogy egyes oszlopok milyen bevételeket, illetve kiadásokat tartalmaznak. Valószínű, hogy a könyvek megjelenése után felvett előleget és az eladásból származó bevételek utáni elszámolást tartalmazza. Eszerint az 1921–1922-es év egyensúlyban volt: 508 600 koronával.

²¹ Kiss István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 143.

A fentebb már említett, a Táltos Kiadó 1921. február 21-én keltezett hivatalos levele értesítette a költőt a szerződéses viszony megszűnéséről és az el nem adott könyvek értékesítési jogáról.²² Babits még másnap szintén hivatalos levélben kereste meg az Athenaeum Kiadót, és az 1920. december 30-i megállapodásra hivatkozva lemondott a szerződésben foglalt és 1921. december 31-ig meghosszabbított visszalépési jogáról, azzal a korlátozással, hogy a szerződés csak 1922. január 1-én lép életbe. Ugyanekkor megbízta az Athenaeumot a Táltosnál megjelent könyveinek átvételére.²³ Ezt követően Babits köteteinek kiadója az Athenaeum lett, ahol már 1916-ban megjelent az Oscar Wilde-fordításkötete, Shakespeare *Viharjának* fordítása és *A gólyakalifa* is.²⁴

A Nyugtalanság völgye nyomdai kivitelezésének problémáiról

Mindebből látható, hogy Babits nem volt maradéktalanul elégedett a Táltos kiadói tevékenységével, főként a már elfogyott kötetek újrakiadásának elmaradása sértette szerzői és anyagi érdekeit, ezért már a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt kezdeményezte a kiadóváltást. Ebben a döntésében a *Nyugtalanság völgye* rendkívül rossz nyomdai kivitelezése is megerősíthette. Ennek ugyan írásos dokumentuma eddig nem került elő, viszont a problémával a kritikai kiadás verseinek sajtó alá rendezése közben szembesültem.

A *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai munkálataiba ugyanis több hiba csúszott, ezért Babits – még a könyv forgalomba kerülése előtt – látva a rossz nyomást – részletes hibajegyzéket készített. A *Nyugtalanság völgye* PIM-ben őrzött nyomdai kéziratkötegében (PIM V 1612) egy autográf hibajegyzék is található, melyet egy idegen kéztől származó rájegyzés szerint kemény papíron a könyvhöz mellékeltek pótlapként. Az alább részletezett probléma indokolja a feltehetően a szerzőtől származó kikötést is: „Korrektúrát okvetlenül kérünk.” Az általam ismert példányok közül ez a pótlap többen is megtalálható, néhány esetben a tulajdonos a borító belső lapjára ragasztva őrizte meg. A hibalistát, mely közli az adott versrészletek helyes szövegét, a következő bevezető előzi meg: „E könyv különböző példányai-ból technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a meg-csonkult sorokat olvasás előtt egészítse ki, a következőképpen.” Ezt követi 15 versrészlet a szerző részéről pontosnak szánt szövege.

²² A Táltos Kiadóvállalat Részvénytársaság levele Babitsnak [Budapest, 1921. február 21.], *BABITS levelezése, 1921–1923*, i. m. 19–20.

²³ Babits Mihály levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], *BABITS levelezése, 1921–1923*, i. m. 21–22. Az Athenaeum Babitscsal kötött szerződésai és egyéb hivatalos iratai között az OSZK Fond III. 1693/9. tételszám alatt megtalálható a kiadó hivatalos válaszlevele is, mely a Babits-levél teljes szövegét rögzítve közli az abban foglaltak tudomásulvételét. A kritikai kiadás ezt a válaszlevelet nem közli.

²⁴ Az Athenaeum és Babits kapcsolatáról lásd: Kiss 1980, i. m. 141–150.

A hibajegyzéken kívül nem ismerünk más dokumentumot, ami a *Nyugtalanság völgye* sajtóhibáira vonatkozna. Babits feltehetően a kiadón keresztül értesült a problémáról, Farkas Lászlóval viszont napi szinten találkozhatott a Centrál kávéházban, ezért sem maradhatott ennek írásbeli lenyomata. De talán ennek tudható be, hogy az Athenaeummal kötött kiadói megállapodás VI. pontja kimondja: „Az egyes művek nyomdai betűinek, formájának, külalakjának megállapításánál az Ön véleményét feltétlenül kikérni tartoznak, és a nyomdában olly utasítást kell adnunk, amely alapján Ön a nyomdai személyzettel közvetlenül érintkezhetik, és így módjában áll a mű nyomdai előállítását ellenőrizni.”²⁵ A hagyatékban több levél is található, melyek írója – érthető módon – diszkréten kerüli a kötet nyomdai hiányosságaira történő utalást. Gellért Oszkár, aki számára a levél nyitó mondatának tanúsága szerint Babits személyesen adta át a dedikált példányt,²⁶ 1920. december 30-án kelt levélben köszöni azt meg, és a kötet több versét cím szerint is méltatja.²⁷ A szekszárdi Babits Emlékház őrzi a költő édesanyjának és anyai nagynénjének, Kelemen Ilonának, Nennének dedikált és Babits által saját kezűleg javított köteteket. A költő húga, Babits Angyal a január 7-én kelt levélben dicsérte meg bátyja kötetét, és kiemelte a kivitelezés szépségét is: „Kedves Misi! Én is nagyon örülök a szép kis könyvednek, kívül, belül és legbelül is nagyon szép.”²⁸ Babits az általa ajándékozott kötetekben javította az észrevett sajtóhibákat.

BABITS: NYUGTALANSÁG VÖLGYE

E könyv különböző példányaiból nyomtatás közben technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a megcsunkult sorokat olvasás előtt egészítse ki, a következőképpen:

5. oldal I. strófa 4. sor:
... — mert nincsen gyönyörűség
5. oldal II. strófa 1. sor:
... elborított a Sok
5. oldal III. strófa 1. sor:
... és mint gonosz erdőben farkasok,
11. oldal, alulról 6. sor:
jere fájó fejjel, fáradt innal
12. oldal I. strófa 2. sor:
Az a prêmes ur, ...
13. oldal 3. verssor:
téli mezőket —
14. oldal utolsó verssor:
... akiket szeret, s nem hagynánk el soha őket!
19. oldal 1. verssor:
Ész! mikor esztelen csatákba ...
19. oldal 3. verssor:
és ha a régi szók gyűrűit ...
20. oldal, alulról 5. verssor:
túl, az örök Formák honában él, és élete nem rokon
20. oldal utolsó sor:
... sugaraknak mért szövevényeit szövéen
26. oldal II. strófa 2. és 3. sor:
mi akik ölünk harag nélkül
s halunk haszonnak hite nélkül,
42. oldal II. strófa 2–4. sor:
ima, sirás: — mi káromolni
t u d u n k még, férfiak! Ma már
hiszünk ...
43. oldal 1. sor:
kikelt belőle ...

1. ábra. A *Nyugtalanság völgye* kötethez mellékelt hibajegyzék

²⁵ OSZK III/1693/1.

²⁶ A *Laodameiával* összefűzött dedikált példány megtalálható a PIM gyűjteményében (B 9414).

²⁷ „nagyon köszönöm a meleg kézzsoritást, mellyel a *Nyugtalanság Völgyét* nekem átnyújtotta.” Gellért Oszkár levele Babitsnak [Budapest, 1920. december 30.] *BABITS levelezése, 1919–1921*, i. m. 178–179.

²⁸ Babits Angyal, Babits István, Babits Mihályné Kelemen Auróra és Kelemen Ilona levele Babitsnak [Szekszárd, 1921. január 7.] *uo.*, 182.

Babitscsal nem először fordult elő hasonló eset. Még pályája kezdetén a *Nyugat* 1909. évi január 1-i számában az *Ó éjszaka!* című vers utolsó versszakának első sorából („Melegítő hús, zajtáplálta csend”) az utolsó nyolc betű és az ugyanezen az oldalon található *Sirvers* 9. sorának („Nincs jobb világ a másvilágnál,”) utolsó három betűje és – feltehetően – a sor- és tagmondatzáró vessző esett ki. Bár a versek és általában a *Nyugat* adott lapszámának nyomdai kivitelezése lényegesen jobb minőségű volt, mint a *Nyugtalanság völgyéé*, a szerkesztő, Fenyő Miksa Babitsnak Fogarasra küldött leveléből képet alkothatunk a probléma súlyosságáról: „Most jött ki a *Nyugat* ez évi első száma, és mi megdöbbenéssel látjuk, hogy az ön szép verseibe fertelmes sajtóhibák csúsztak be; helyesebben: egész szavak a gépben letöredeztek. Már most nem tudjuk, mit csináljunk. A nyomdát nyilván ott hagyjuk, de ettől nem lesz <jobb> |:épebb:| az ön verse. Nyilván újra közöljük, vagy a hibát helyreigazítjuk, vagy valamit.”²⁹ Bár a nyomda elhagyására vonatkozó perspektíva felvillantása kissé túlzónak tűnhet, a *Nyugat* következő számában helyreigazítás jelent meg az alábbi szöveggel: „A »Nyugat« január 1-i számának 45-ik oldala nyomtatás közben megsérült. Az agyonnyomott verssorok: Babits Mihály »Ó Éjszaka« c. versében az utolsó versszak első sora: »Melegítő hús, zajtáplálta csend – és Babits Mihály »Sirvers«-ében a második versszak első sora: »Nincs jobb világ a másvilágnál.«”³⁰

A hibák rendszertelen szóródása (lásd a tanulmányhoz mellékelt táblázatot) és a kéziratos hibajegyzék beszúrásai azt sejtetik, hogy Babits több példányt átnézve készítette el a végül kinyomtatott és a kötethez mellékelt hibajegyzéket. Nyilván fontos volt számára, hogy könyvének olvasói legalább ezen a nem túl szerencsés módon rekonstruálni tudják műveit. Mivel azonban Babits nem a betűhiányok pontos helyét adta meg, hanem azok minimum két szóból álló szövegkörnyezetét, ezért a bevezető szöveg és a pontosítások is magyarázatra szorulnak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a *Nyugtalanság völgye* példányait megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy egyrészt a Babits által jelzett szöveghelyeken a hibák mindegyike egyszerre egy kötetben sohasem található meg. Erre vonatkozik a hibajegyzékben a „különböző példányaiból” kifejezés. Másrészt viszont azt is láthatjuk, hogy vannak olyan hibák, betű- és szókiegészések, melyeket Babits maga sem regisztrált, vagy mert az általa átnézett példányokban nem szerepelt, ilyen lehetett az *Éji út* 6. sorában a „kezéről” szóalak utolsó betűjének kiesése vagy *Az óriások költögetése* című vers 21. sorának betűhiányai. Az általam átvizsgált példányok mindegyikében megtalálható két hiba: az *Előszó* 4. sorában a „mert” kötőszó utolsó két betűjének és *A könnytelenek könnyei* 17. sorában a „szív” főnév utolsó betűjének a hiánya. Utóbbi sajtóhibát feltehetően Babits sem vette észre, a hibajegyzékben nem szerepel, és azokban a kötetekben, melyeket közeli ismerőseinek dedikált és saját kezűleg javított, ezt a hibát egy esetben sem korrigálta.³¹

²⁹ Fenyő Miksa levele Babitsnak [Budapest, 1909. január 5.] BABITS Mihály *levelezése, 1907–1909*, kiad. Szőke Mária, Bp., Akadémiai, 2005, 182.

³⁰ N. N., *Sajtóhibák = Nyugat*, 2(1909), 2, 112.

³¹ Például a szekszárdi Babits Emlékházban őrzött, édesanyjának (B. 11.625) vagy a PIM-ben található Mikes Lajosnak (B. 16.446) dedikált példányok esetében.

Még egy textológiai következményekkel járó jelenségre fel kell hívni a figyelmet. Babits a hibajegyzékben néhány olyan módosítást is végrehajtott, melyek a nyomtatás következtében előálló karakterhiányoktól függetlenül is eltérnek a ki-nyomtatott szövegváltozatoktól. Ezek látszólag apróságok, vesszőnyi eltérések, a kritikai kiadást készítő sajtó alá rendező szempontjából azonban ezek teljes értékű és éppen ezért feltüntetendő szövegeltérések. Ilyen az *Előszó* 9. sora („mint gonosz erdőben farkasok”), melynek végén sem a vers kéz-, sem a gépiratos előszövegében nem található vessző, de a *Nyugatban* megjelent változatban sem szerepel, a hibajegyzékben – annak kéziratos és nyomtatott változatában – viszont igen. Hasonló a helyzet az *Éji út* utolsó sorával („kiki azokkal akiket szeret s nem hagy-nók el soha őket!”), ahol a hibajegyzékben a „szeret” szó után szűr be Babits egy vesszőt, mely sem a vers első megjelenésekor, sem a *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai dossziéjában található, Babits által javított nyomtatványon, sem a kötet sérülésmentes szöveghelyein nem található meg. Arra vonatkozóan, hogy a kor-rektúrában már végrehajtotta volna ezeket a módosításokat, de ezt a nyomdában nem vezették volna át, nincs adatunk, mivel nem ismerjük a kötet Babits által javított korrektúrapéldányát. A központosítás Babits verseinek esetében egyébként általában is következetlen, és ezt erősíti meg az a tény is, hogy míg az *Előszó* esetében a vers újabb kiadásaiban sem szerepel a hibajegyzékben feltüntetett vessző, az *Éji út* utolsó sorába beszúrt írásjel megtalálható az 1927-es *Versekben* és az 1937-es *Összes versekben* közölt szövegváltozatban. Még egy eltérést meg kell említeni. Az *Egy filozófus halálára* első sorának („Ész! mikor esztelen csa-tákba teuton örvény elragadt”) első szava, mely a *Nyugtalanság völgyében* ritkítással van kurziválva, a hibajegyzékben kurziválás nélkül szerepel. Ebben az esetben feltehetően pusztán figyelmetlenségről van szó, vagy arról, hogy Babits a hibajegyzék összeállításakor nem tulajdonított jelentőséget a kurziválásnak.

A kritikai kiadás szempontjából különösen nehéz helyzetet okoz, hogy ugyanana-k a kiadásnak a különböző példányaiban a betűkiesésekből fakadó sajtóhibák lé-nyegében véletlenszerűen fordulnak elő, az összes hibát eddig egyetlen példányban sem sikerült felfedezni, de olyan példányt sem találtam, amelyben ne lett volna legalább öt sajtóhiba. A sajtó alá rendezőnek ugyanis kötelessége az adott mű külön-böző szövegváltozatainak eltéréseit a kritikai kiadás jegyzetapparátusában feltüntet-ni, oly módon, hogy munkája ellenőrizhető legyen. Ebben az esetben tehát dilemmát okoz, hogy a kiadás szövegeltéréseit hogyan jelenítsük meg. Ha ugyanis a *Nyugta-lanság völgye* 1920-as kiadásának különböző példányaiban felfedezett összes sajtó-hibáját feltüntetjük, és valaki, például a kritikai kiadásunk reménybeli lektora vagy recenzense utána szeretne nézni, hogy pontosan regisztráltuk-e a szövegeltéréseket, meg kell vizsgálnia legalább az összes általunk átnézett példányt, hiszen egyetlen alapján biztosan nem fogja megtalálni az összes feltüntetett szövegeltérést. Amellett tehát, hogy a legnagyobb filológiai precizitással járunk el, a szöveggközlések és -el-térések megjelenítésekor ezt az anomáliát is valamilyen módon jelezniünk kell majd.³²

³² Ennek kidolgozása jelenleg folyamatban van. Mátyus Norbert, aki egy korábbi tanulmányában az 1480-ban nyomtatott *Missale Dominorum Ultramontanorum* kapcsán már foglalkozott hasonló

A probléma megértéséhez közelebb visz, ha megvizsgáljuk az adott jelenséget, és igyekszünk rájönni, hogy milyen, a hibajegyzékben említett „technikai okok” miatt eshettek ki betűk és szavak a *Nyugtalanság völgye* kiadása során. Fehér M. István *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció* című tanulmányában említi a Schelling kritikai kiadást, amelynek sajtó alá rendezői hasonló problémával szembesültek, mint én a *Nyugtalanság völgye* kapcsán: „egy-egy Schelling-mű szövege egy azonos kiadáson belül is a vizsgált különböző példányokban kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket mutatott.”³³ Schelling szövegeinek kiadója korszerű radartechnikai vizsgálatokkal állapította meg, hogy a nyomtatás folyamán a szövegbe többször is belenyúltak, mivel nem volt elég ólombetű, ezért az egyes íveket szétszedték, újrátördelték és -nyomtatták, közben pedig javították is. Ezt követően a nyomtatott ívhalmokból véletlenszerűen kötötték egybe az egyes példányokat. Mint alább látható lesz, a hibák jellegéből és szóródásából fakadóan a Babits-kötet esetében minden bizonnyal nem erről van szó.

A hibák szóródása igen változatos képet mutat, az általam átvizsgált harminc példányban a sajtóhibák szempontjából alig található két egyforma, ugyanakkor a hibák előfordulása mintegy húsz verssort érint, s jellemzően ezek is viszonylag koncentráltan fordulnak elő, a kötet harmincnyolc verse közül mindössze nyolc szövegét érintve. A *Nyugtalanság völgye* betűkieséses sajtóhibái közül – ahogy ezt fentebb már említettem – kettő van, amelyik minden példányban megtalálható, vannak viszonylag gyakran előforduló kiesések (például az *Előszó* 5., a *Szálló nap után* 52., az *Éji út* 17., valamint a *Fortissimo* 32–34. soraiban), vannak viszonylag ritka sajtóhibák, és van kettő, amire csak egy-egy példát találtam az átvizsgált kötetekben (*Egy filozófus halálára* 1. sorában és a *Fortissimo* 53. sorában).

problémával, (MÁTYUS Norbert, *A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = „Gondold tovább ezt a kis kóstolót”, Olasz–magyar filológia*, szerk. Hradeczky Móni, Bp., Balassi, 2017, 86) olasz és francia filológiai példák alapján a kiadás és az emisszió fogalmának megkülönböztetését javasolja. Eszerint a 'kiadás' egy szövegközlés során keletkező összes példány együttesét jelenti. A kiadás egyes példányai eltérhetnek egymástól, de maga a kiadás nem tárgyszerűen megvalósuló entitás, hanem a szövegközlés (és annak anyagi és szellemi összetevőinek) ideális állapota. A kiadás egyes példányai viszont valódi tárgyi megvalósulásai a szövegközlésnek. A teljesen egyező példányok összességét nevezzük 'emisszió'-nak. Egy kiadásnak annyi emissziója van, ahány eltérő példánya (a mindenben egyező példányok egy emissziót alkotnak). Ha egy kiadás összes példánya egyező (és ez az alapfeltételezésünk a sokszorosítás korában), akkor nem kell emisszióról beszélni, megfelel a kiadás terminus. Az emissziók létrejötte nagyon különböző lehet, előfordul, hogy a példányeltérések akaratlagos változtatások vagy mechanikus hibák eredményei. Ha mechanikus hibák következményei, akkor szövegkritikai (textológiai) jelentőségük a szövegkonstrukció vagy szövegrekonstrukció szempontjából nem releváns. (Vö. BARBIERI, Edoardo, *Guida al libro antico, Conoscere e descrivere il libro tipografico*, Milano, Le Monnier, 2006, 119–123.) Hasonló textológiai elveket valósít meg: ARIOSTO, Ludovico, *Orlando furioso secondo la princeps del 1516, Edizione critica*, sajtó alá rendezte Marco Dorigatti, Firenze, L. S. Olschki, 2006).

³³ FEHÉR M. István, *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció, A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. Kelemen Pál, Kulcsár-Szabó Zoltán, Simon Attila, Tverdota György, Bp., Ráció, 2009 (Filológia, 1), 126.

A tizenkilenc hibahely közül nyolc az első nyomdai íven található, a második nyomdai íven öt, a harmadikon négy, míg a negyedik és ötödik nyomdai íven egy-egy hibahely található. Azért is kell hibahelyekről és nem nyomda- vagy sajtóhibákról beszélni, mert egy-egy hibahelyen a nyomdahibák is variálódhatnak. A *Kakasviadal* 7–8. sora a vizsgált példányok közül háromban a 8. sort záró *l* betű kivételével teljesen kiesett, de van egy példány (PIM 41.018), ahol csak a 8. sor első öt betűje hiányzik. Feltűnőbb ennél a *Fortissimo* 32–34. soraiban található viszonylag gyakori hibaegyüttes, ahol jellemzően az egymás alatti betűk estek ki a sorkezdő szavakból, de nem minden esetben, hiszen amíg abban a huszonhat példányban, ahol a hibaegyüttes lokalizálható, a 32. sor első betűje mindig hiányzik, a 33. sor első betűje huszonnégy esetben, míg a 34. sor első két betűje tizenöt esetben esett ki.

A hibáknak ebből a véletlenszerű szóródásából arra következtethetünk, hogy azok nem a szedés során kerültek a kötetbe. Babits nyilván kapott korrektúrát vagy nyomdai levonatot a kötet kinyomtatása előtt, ha ezek a hibák már ott meglettek volna, nyilván jelzi, és a szedő azokat kijavítja. Az sem valószínű, hogy az összesen 1100 példányt a kötetek fogyása szerint több alkalommal nyomták volna, alkalmanként a szedőkeretet részben vagy teljesen szétszedték volna, mint a Schelling-kötetek esetében, és emiatt keletkezett volna a jelentős számú sajtóhiba, mivel a betűkiesések jelenléte egy-egy példányban ahhoz túl sok variációt ad ki. De az sem valószínű, hogy betűhiány miatt kellett volna időről időre szétszedni a szedőkeretet, hiszen az Apostol Nyomda – ahogy alább arról szó lesz – a viszonylag nagy fővárosi nyomdák közé tartozott. Legfeljebb annak a két hibának az esetében merülhet fel a szedő mulasztása, amelyek minden példányban megtalálhatók. A példányokat átvizsgálva az is látható, hogy nem is az ívek festékezése okozhatta a betűhiányokat, ugyanakkor a *Régi kert* második rész második versszak utolsó sorában a „volna” *v*-jének egyik szára több példányban is elhalványult, a betű ennek ellenére kivehető. Ez azonban ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a betűk kiesése. Szintén több példányban a *Csak a dalra* 1–3. sorain átlós irányban kb. egy betű szélességű festékhiány figyelhető meg. Utóbbi esetben feltehetően a nyomóalapra került szennyeződés okozhatta a hibát. Valószínű tehát, hogy a sajtóhibák és a *Csak a dalra* több példányban megfigyelhető festékhiánya már a nyomtatás fázisában, a gépmester vagy a nyomdagép hibájából kerülhettek a kötetbe.

A *Nyugtalanság völgyét* az Apostol Nyomdában nyomták, ugyanúgy, mint a *Recitativ* második kiadását. Voit Krisztina *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950* című könyve alapján³⁴ 1920–1921-ben mintegy húsz kisebb periodikát nyomtak az Apostol Nyomdában, emellett az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján megállapítható, hogy Babits két kötete mellett jó néhány könyv is készült itt, zömében keresztény életmódra (például a nemi betegség elkerülésére és a keresztény házasságra) vonatkozó vagy felekezeti és politikai jellegű kiadványok; a szépirodalmi munkák viszonylag ritkának mondhatók. Több kiadványt átvizs-

³⁴ Voit Krisztina, *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950*, Bp., Argumentum, 2000.

gálva feltételezhető, hogy nem rendszeresen fennálló probléma okozta a *Nyugtalan-ság völgye* nyomdahibáit, hanem egyszeri technikai okra és/vagy emberi mulasztásra vezethető vissza. Az időbeli közelség és a szedés- és nyomdatechnikai hasonlóság miatt elsősorban a *Recitativ* kötet második kiadásának, valamint Seress Imre *A nagy háború legendái* című, Mühlbeck Károly és Volkoff Ulászló rajzaival illusztrált könyvének átvizsgálása tanulságos, melyekben ilyen és főként ilyen mértékű nyomdahibákkal nem találkozhatunk.

Intermezzo: az Apostol Nyomda történetének egy epizódja

Az Apostol Nyomdát Novák László nyomdászattörténete a századforduló után alapított nagyobb budapesti nyomdák között tartja számon,³⁵ adatai szerint 1922-ben 23 szedőt, gépmestert és öntőt foglalkoztatott. A korabeli cégnyilvántartásokból és hírlapi cikkekből a nyomda történetének egyéb részletei is rekonstruálhatók. A jezsuiták által 1912-ben alapított Apostol Nyomda részvénytársasági formában működött, és korábban a Mária Kongregáció tulajdonában volt. A történetéről nem sok adatot ismerünk, viszont 1919 februárjában minden napilap beszámolt a nyomda elleni, feltehetően politikai indíttatású támadásról. Február 19-én, szerdán reggel kilenc órakor munkásokból és katonákból álló csoport, mely a *8 Órai Újság* szerint a faipari munkások Rákóczi téri szakszervezeti helyiségében gyűlt össze, hatolt be a nyomda Mária Kongregációval és a Katolikus Diák-Otthonnal közös Horánszky utcai épületébe.³⁶ A támadók pontos kilétére és létszámára, valamint a támadás időtartamára és okára vonatkozóan eltérő információk jelentek meg a lapokban, az első beszámolók szerint a támadók kommunisták voltak, akik a nyomdában megjelent klerikális kiadványok miatt rombolták szét a nyomda berendezéseit. A hírt a kommunista párt cáfolta, és a *Magyarország* 1919. február 21-i beszámolója szerint megjegyezték: „ha szükségét látják, kisajátítják az üzemeket, *anélkül azonban, hogy bárkiben és bármiben kárt tennének.*”³⁷ A támadás lehetséges okaként megemlítik, hogy a nyomda dolgozóinak szakszervezeti alapon való megszervezését a tulajdonos akadályozta, a rombolást ezért belülről szervezték meg. *Az Újság* tudósítása megjegyzi: „Ennek azonban ellene szól az, hogy több munkást a kommunisták megvertek, és a rombolás egész ideje alatt nyíltan hangoztatták, hogy sem klerikális, sem szocialista terrort nem fognak tűrni.”³⁸

A hír mégsem teljesen alap nélkül való, mivel a nyomdán belül a nyomdaigazgató által irányított munkások és a tulajdoni jogot gyakorló részvénytársasági igazgatóság között még 1918. év végén komoly feszültség alakult ki, a tulajdonos ugyanis valóban meg akarta akadályozni a munkásság szakszervezeti tömörülését.

³⁵ NOVÁK László, *A nyomdászattörténete*, Bp., Világosság Nyomda, 1929, VII, 6.

³⁶ N. N., *Az Apostol-nyomdát szétrombolták = 8 Órai Újság*, 1919. február 20., 4.

³⁷ N. N., *Nem a kommunisták rombolták az Apostol-nyomdában = Magyarország*, 1919. február 21., 5.

³⁸ N. N., *Kommunisták támadása egy nyomda ellen = Az Újság*, 1919. február 20., 5

A konfliktus rendőri beavatkozáshoz vezetett, melynek végkifejletéről a *Népszava* 1918. december 20-án számolt be: „S mit tett erre a rendőri kíséretben megjelenő dr. Lakatos Géza igazgatósági tag? A munkásokat *szidalmazta s a nyomdát erőszakkal lecsukta*. Féktelen és vakmerő fenyegetésével odáig mert menni, hogy *revolvert rántott az egyik, magát becsületében gázolni nem hagyó munkásnőre!* De a szervezett munkások »ízelítőül« megmutatták, hogy mire képesek, ha *nem akarják őket dolgozni hagyni!*”³⁹ A történet ezzel még nem ért véget. 1920 júniusában és júliusában az *Új Nemzedék* beszámol egy bírósági ítéletről, mely Martinovics Andor nyomdafőnök ügyében született, „akit az igazgatóság még 1918 őszén állásából elbocsátott, erőszakkal birtokába vette a nyomdát, és felbérelt tömeggel szétzavarták az 1919. február 5-iki közgyűlést, és az igazgatóságot kivonulásra kényszerítették. Közben a kommunisták február 18-án [valójában február 19-én – Sz. Z.] a nyomdát szétrombolták.”⁴⁰ A híradást, mely szerint a bíróság Martinovicsot rendőrség útján eltávolította, és az igazgatóságot visszaállította, nevezett személy közleményben cáfolta, s tagadta azt is, hogy a nyomda 1919. februári lerombolásában szerepe lett volna.⁴¹ Mindenesetre ez alapján valószínű, hogy azoknak a korabeli híradásoknak, melyek a nyomdán belüli munkahelyi feszültségre vezették vissza a támadást, mégis lehetett valóságalapja.

A támadók létszáma száz és kétszáz fő közé tehető, az első beszámolók tíz perc alatt végrehajtott rombolásról tudósítottak, melynek során a támadók feldúlták a szedőszobát, széttörték a szedőkereteket, a betűket szétszórták, a gépek szíjait elvágták. Más értesülések egyórás pusztításról adtak hírt, melynek során nemcsak a nyomdát, hanem a kongregáció irodáit és a diákokthoz berendezéseit is feldúlták. A nyomdában végzett pusztításról legplasztikusabban, feltehetően szemtanúk beszámolója nyomán *Az Ujság* következőképpen számolt be: „Mialatt a palota magas földszintjének baloldali sarkában ez a rombolás javában folyt, a tömeg egy másik része a *szedőterembe* hatolt be, ahol a szó való értelmében *mindent elpusztítottak*. Az utcára szórták a betűket, a *szedőgépeket hasznavehetetlenné tették*, dorongokkal törték a gépeket, elvágtak a hajtószíjakat, majd az alagsorban levő *nyomdahelyiségbe* nyomultak és ott folytatták a pusztítás rémes munkáját. Az ablakokon át szórták ki az utcára a nyomtatványokat, kéziratokat, mindent, ami kezük ügyébe akadt, elpusztítottak. Az irodában levő nők zokogva könyörögtek irgalomért a kommunistáknak”.⁴² Feltehetően nem spontán támadásról lehetett szó, ugyanis a támadók elsőként a telefonzsinórokat vágták el, aminek következtében a megtámadottak nem tudták értesíteni a karhatalmat, ami így negyedórával a pusztítás után érkezett meg.

A híradások beszámolnak az okozott kárról is, melynek értéke félmillió korona volt (mai árfolyamon csaknem 46 millió forint), 60-65 munkás veszítette el ideiglenes állását, ami miatt az akciót a *Népszava* is elítélte. A következő napok híradásai

³⁹ N. N., *Az »Apostol«-nyomda munkásait terrorizálni akarták* = *Népszava*, 1918. december 20., 6.

⁴⁰ N. N., *Tisztogatás az Apostol-nyomdában* = *Új Nemzedék*, 1920. június 27., 4.

⁴¹ N. N., *Tisztogatás az Apostol-nyomdában* = *Új Nemzedék*, 1920. július 14., 4.

⁴² N. N., *Kommunisták támadása egy nyomda ellen.* = *Az Ujság*, 1919. február 20., 5

beszámolnak az Apostol Nyomda elleni támadás miatt foganatosított letartóztatásokról, aminek köszönhetően néhány asztalossegédet vettek őrizetbe. Ez a támadás ezekben a hónapokban nem volt egyedülálló, több lap, például a *Pesti Hírlap* kiadóhivatala ellen is történtek hasonló, s ezeket az eseteket ugyanez év december elején, amikor a *Népszavát* és *Az Est* szerkesztőségét érte hasonló, de ellentétes politikai irányú támadás, rendre felemlgették.

Feltételezhető, hogy az Apostol Nyomda néhány hetes szünet után újra működött, a Tanácsköztársaság idején a nyomdát államosíthatták, a *Budapesti Közlöny* 1919. évi május 16-i száma arról ad hírt, hogy a közoktatásügyi népbiztosság Krausz Sándort nevezi ki termelési biztosnak az Apostol Nyomdához.

*A nyomdahibák feltételezhető technikai háttere*⁴³

Nem tudjuk tehát, hogy a rombolás során megsérült nyomdagépeket mikor sikerült helyreállítani, és a megsemmisített, szedéshez használt egyéb eszközök pótlására vonatkozóan sincsenek információink, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a román megszállás idején végrehajtott rekvirálások mennyiben érintették az Apostol nyomdai géppálmányát. Bár teljes bizonyossággal nem lehet kizárni, hogy az 1919 februárjában végrehajtott rongálásnak is köze lehetett ahhoz, hogy másfél évvel később a *Nyugtalanság völgye* nyomásához használt nyomdagép nem tökéletesen működött, és ennek következtében került be bosszantóan nagy számú sajtóhiba Babits verseskötetébe, ez azonban nem valószínű. Sokkal inkább szerepet játszhattak ebben a korabeli nyomdászat társadalmi és infrastrukturális körülményei. Novák László néhány év távlatából úgy látja, hogy a háború után újjászerveződő nyomdaipar a Tanácsköztársaság alatt újabb válságba került, ami a következő évek nyomdaipari termelését is meghatározta: „A nyomorúság a kommun összeomlása után még inkább fokozódott: 1919 karácsonya táján a nyomdák általában szűkített munkaidővel dolgoztak, s mégis ezrével voltak munka nélkül lézengő nyomdászaink. Ha később javult is valamelyest a helyzet: a cenzúra meg egyéb sajtói rendszabályok, a papiros-ínség és ezzel kapcsolatosan a lapok terjedelmének korlátozása bénítóan hatott a sokat szenvedett magyar nyomdaiparra.”⁴⁴

Arról sincsenek információink, hogy az Apostol Nyomda milyen nyomdagépekkel dolgozhatott. Pontosan ismerjünk viszont a gyomai Kner Nyomda géppálmányának történetét, melyből esetleg fogalmat alkothatunk az Apostol Nyomdára vonatkozóan is. Kner Imre a vállalat fennállásának 60. évfordulójára megírt összefoglalójából tudhatjuk, hogy a Kner Nyomda az első világháború előtt négy gyorsajtóval rendelkezett (három, különböző típusú johannisbergi és egy Liliput

⁴³ Ezúton is köszönöm Buda Attilának a nyomdatörténetre vonatkozó felvilágosítását és a vonatkozó szakirodalomban való tájékozódáshoz nyújtott segítségét.

⁴⁴ NOVÁK 1929, i. m. 5.

gyorssajtóval), emellett két Viktoria gyártmányú és két amerikai⁴⁵ nyomdagépük volt.⁴⁶ A nyomdagépek vásárlása igen költséges és lassan megtérülő befektetés volt, ezért a nyomdai vállalkozások gyakran használt gépeket vásároltak, melyeket a vállalkozás igényei szerint alakítottak át. Az olyan válságos időszakban, mint az első világháború alatti és utáni évek, még inkább számolni lehet a géppark amortizációjával, különösen, ha olyan nemvárt események történnek, mint az Apostol Nyomdában 1919 februárjában, vagy a román hadsereg rekvirálása a Kner Nyomda esetében.⁴⁷ Feltételezhető tehát, hogy az Apostol Nyomdában is többféle márkájú és típusú nyomdagépen dolgoztak egyszerre. Egy apró adatot találtam, mely arra utal, hogy ezek között Viktoria gyártmányú nyomdagép is volt. Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében megtalálható a nyomda személyzetének 1920-ban kinyomtatott, belső használatra készült, vicces-szatirikus kiadványa.⁴⁸ Az első lapszámban olvashatjuk a következő bejegyzést: „Vajon mikor adja vissza D. kartárs azt a botot, amit akkor kapott, amikor a Viktória a lábára esett?”⁴⁹

A Viktoria a kétlapos nyomófelülettel rendelkező, ún. téglyes gyorssajtók típusába tartozott, melynek működését Fuchs Zsigmond a következőképpen foglalja össze: „A Viktoria-gépeknél a nyomótégelyt függélyes [azaz függőleges – lásd az *1. ábrát* – Sz. Z.] állásban a tégely alsó részén látható kiálló nyúlványon elhelyezett alsó és felső tartók tartják. Ezen tartók két kis acéllemezből állanak, melyek csavarok által vannak megerősítve. Ezeken kívül a síklósínek végén elhelyezett fel és alá igazítható kampószerű tartók is vannak, melyek a nyomótégely megfelelő helyén elhelyezett üregbe hatolnak. Ha a nyomótégely gördülő útját befejezte, és csúszósan közeledik a nyomóalap felé, akkor a felső tartó a síklópálya felületére emelkedik, arra ráfeküdve a nyomótégelyt a hátrabilenésben megakadályozza. Az alsó tartó a csúszópálya alsó párkányára simul, és ez a tégelyt az előrebillenéstől óvja meg. A sínek végén elhelyezett kampószerű tartók pedig a hinta feletti üregbe hatolva, szintén a tégely hátrabilenését teszik lehetetlenné.”⁵⁰

⁴⁵ Amerikai nyomdagép alatt minden bizonnyal Liberty, Gally vagy Colts Amory típusú téglyes gyorssajtókat kell értenünk, melyek közül az első volt a legelterjedtebb. Az Amerikában kifejlesztett nyomdagépeket európai, főként német gyárak fejlesztették tovább, ennek köszönhetően jött létre például a Viktoria téglyes gyorssajtó is. FUCHS Zsigmond, *A gépterem, Egyetemes kézikönyv*, Bp., Budapesti Gépmesterek és Nyomók Köre, 1910, 27.

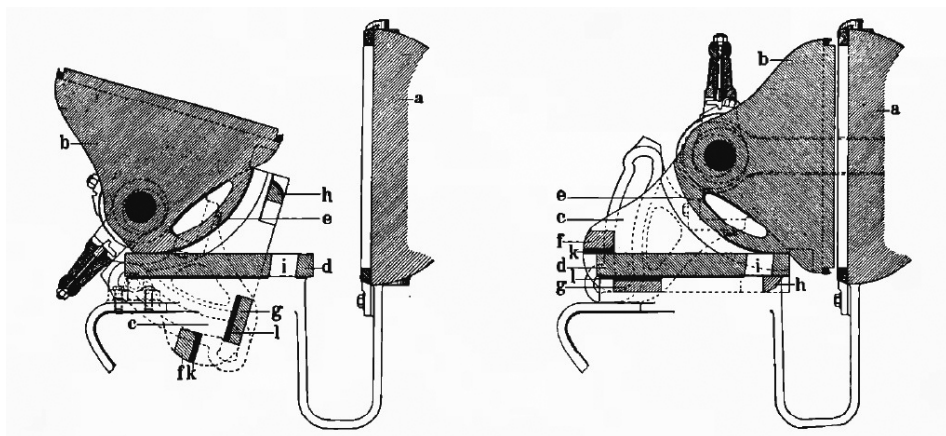
⁴⁶ KNER Imre, *A Kner-nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története, A vállalat fennállásának hatvanadik évfordulójára*, [Gyoma], [Kner Nyomda], 1941, 5.

⁴⁷ *Uo.*, 4.

⁴⁸ Mindössze két lapszám, és arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy ennél többször is megjelent volna.

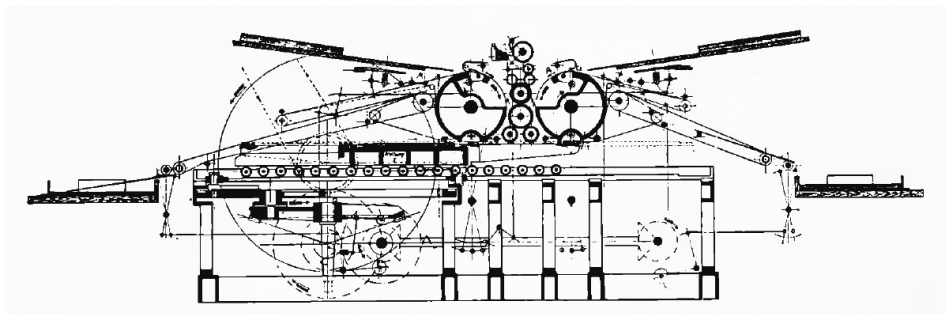
⁴⁹ A két lapszám még a *Nyugtalanság völgye* nyomása előtt, a nyári hónapokban jelent meg, tehát még nem találhatunk utalást a kötet elkészítése körüli mizériára, a vicces szerkesztői üzenetek között azonban egy helyen feltűnik a *Recitativ* cím, melyet a *Corvina* július 30-i száma már hirdet, és az augusztus 20-i szám már a Táltos Kiadó új könyvei között említi. Az Apostol Nyomda dolgozóinak lapjában a kifigurázott korrektornak szóló üzenetben szerepel: „H. V. Hogy helyes-e amit javít? Nem mindig állja meg a helyét, jó volna, ha gyakrabban forgatná a Recitativót.”

⁵⁰ FUCHS 1910, i. m. 50–51.

2. ábra. A Viktoria nyomdagéppel azonos elven működő Phönix-tégely keresztmetsze nyitott és zárt állapotban. Jelmagyarázat: a: nyomóalap, b: nyomótégely⁵¹

Elterjedtek voltak ebben az időszakban a sík felületről hengerrel nyomó gépek. Ezek működési elve lényegesen eltér a tégelyes gyorsajtókétól, ugyanis a nyomóhenger vagy a nyomóhengerek alatt elhelyezkedő nyomóalap vízszintes mozgására épült.

3. ábra. Kaiser-féle kettős gyorsajtó görgős pályával, keresztmetszet⁵²

Megvizsgálva a *Nyugalanság völgye* kötet nyomdahibáit – s kizárva, hogy azok a szedés során kerültek be, vagy a festékezés hiányosságaiából fakadnak –, a háttérben a hibajegyzék által is jelzett, nyomtatás közben fellépő technikai prob-

⁵¹ Uo., 51.

⁵² Uo., 152.

lémát feltételezhetünk,⁵³ mely a nyomóalap⁵⁴ és a nyomótégely vagy nyomóhenger működésével lehet összefüggésben. A nyomdagép működése normál esetben is rezgéssel járt együtt, a sík felületről hengerrel nyomó gépek esetében a nyomóalap mozgása, ha nincs kellően rögzítve a pályáján, további diszfunkcionális mozgásokhoz vezetett.⁵⁵ Ez okozhatta azt, hogy a nyomóalapban elhelyezett betűk, amennyiben a formazárás nem volt megfelelő, azaz túl laza lett,⁵⁶ a gép rázkódása következtében nyomás közben rendszertelenül elmozdultak a helyükről, és időnként nem érintkeztek a papírral, tehát nem hagytak lenyomatot. Látható továbbá, hogy a sajtóhibák gyakorisága az ívek sorszáma szerint csökken, tehát lehetséges, hogy a nyomdagépet működtető nyomdász észlelte a formazárás hibáját, és a nyomás folyamán igyekezett azt korrigálni. Mivel elképzelhető, hogy a korrektúra levonatát másik gépen készítették, ezért Babits csak a kinyomtatott példányokban szembesült a hibákkal, s ekkor állította össze az átnézett kötetek alapján a (nem teljes) hibajegyzéket.

⁵³ „A gép szerkezeti hibái között gyakori az, hogy a fogasrudak fogai, melyek a nyomóhengert nyomás közben a formán átvezetik, ki vannak kopva, és így tágterű önkényes mozgást engednek a nyomóhengert vezető fogaskoszorú fogainak. Ez önkényes mozgás viszont több mellékkörülménytől van függővé téve, melyeknek következménye különösen akkor észlelhető, ha a nyomóhenger átgördítése a fogasrúdtól nagyobb erőfelfejtést igényel, úgy, hogy a fogasrúd és fogaskoszorú fogai között lévő nyílás következtében a kényszerhajtás folytonossága egy-egy pillanatra megszakad. Ez a körülmény nyomot hagy maga után a nyomtatványon nemcsak azért, mert a nyomóhenger szaggatott menetben, rezgésszerűen gördül át a formán, hanem azért is, mert egyszersmind a nyomóalap rezgését is előidézi.” *Uo.*, 372.

⁵⁴ „A nyomóalap, mely a nyomás műveletének egyik főtenyezője, működése közben szigorúan kényszermozgást kell hogy végezzen. Tehát hajtó szerkezetének is, melytől irányítását nyeri, szintén pontos, összhangzatos működésre képesítettnek kell lenni, mert a nyomóalaphoz nyugodt, rezgésmentes menete csak így van biztosítva.

A nyomóalap alsó és felső fogassínciben vagy a kocsi kerekeinek fogai között felhalmozódott piszok, úgyszintén a fogasvezetékek kopottsága károsan befolyásolja a nyomóalap járását. Az egyes fogak között felhalmozódott nagyobb mennyiségű piszok vagy az esetlegesen közéjük került fa- vagy rongydarab a nyomóalapot kiemeli rendeltetése helyéről, és ezen emelkedés bármilyen csekély mérvű legyen, végeredményében maszatolódásra vezet.” *Uo.*

⁵⁵ „A hajtó szerkezet szabálytalan működése a nyomóalap bizonyos mérvű oldalrezgését is előidézi, ami kihat a vele összefüggésben levő kocsi kerekeire. E rezgések folytán a nyomóalap sántalpa, valamint a kocsi kerekeinek alsó sínei vagy esetleg a kocsi kerekeinek sima felülete helytel-közszel kivölgyelődnek, s e mélyedések bármily csekély mérvűek is, a nyomás egyenlőségét veszélyeztetik, a nyomóalap biztos menetét lehetetlenné teszik.” *Uo.*

⁵⁶ „A forma zárása figyelemmel vézendő, mert a forma merőleges elhelyezése a gépben már magában is jelzi a rosszul kizárt vagy helytelenül bezárt forma által keletkező bajokat. A bezárt forma felemelésénél meg kell figyelni a lazának mutatkozó részeket, hogy ezeket még beemeléstől megelőzhetővé tartsuk.” *Uo.*, 80.

Melléklet
*A Nyugtalanság völgye hibáinak táblázatos összefoglalása**

Lelőhely	Előszó		
	4. sor	5. sor	9. sor
PIM B.3.513	mer		
PIM 9414	mer	el borított a	
PIM A 2266	mer	elborított a	és mint gonosz
PIM B 70.497	mer	elborított a	
PIM 16.446	mer	elborított a	és mint gonosz
PIM 58.147	mer	elborított a	és mint gonosz
PIM 48.464	mer	elborított a	és mint gonosz
PIM 41.018	mer	elborított a	és mint gonosz
PIM B 22.634	mer		
PIM B.1851	mer		
WMMM B.11.25		elborított a	
WMMM B.11.625	mer	el borított a	
WMMM B.11.371	mer	elborított a	
WMMM B.1737	mer	elborított a	
WMMM B.11.394	mer	el borított a	
Eötvös K. 44.186	mer	el borított a	
Eötvös K. 34.502	mer	el borított a	
Eötvös K. 19.912	mer	elborított a	és mint gonosz
OSZK 255.060	mer	el borított a	
OSZK 255.060 M: 2	mer	el borított a	
OSZK 255.060 M: 3	mer		
OSZK 255.060 M: 4	mer	elborított a	
OSZK 255.060 M RE	mer	elborított a	
ELTE EKL Hung. Rar. 473	mer	elborított a	és mint gonosz
MT** 1	mer		
MT 2	mer	elborított a	és mint gonosz
MT 3	mer		
MT 4	mer	elborított a	és mint gonosz
MT 5	mer	elborított a	és mint gonosz
MT 6	mer	elborított	és mint gonosz

* A fekete háttérrel jelölt fehér betűk a kötet nyomtatása során kiesett betűket, szavakat jelzik.

** MT = magántulajdon

Szálló nap után	Éji út			
52. sor	2. sor	6. sor	17. sor	40. sor
fáradt			é	
fáradt	Az a prémes	kezérő	é	
		kezérő	é	
fáradt		kezérő	é	
			é	
			é	
			é	
		kezérő	é	
fáradt			é	szeret s nem hagynánk
fáradt				
fáradt	Az a prémes	kezérő	é	
fáradt	Az a prémes	kezérő	é	
fáradt		kezérő	é	
fáradt		kezérő	é	szeret s nem hagynánk
fáradt	Az a prémes	kezérő	é	
		kezérő	é	szeret s nem hagynánk
		kezérő	é	
			é	
fáradt		kezérő	é	
fáradt		kezérő	é	
fáradt				szeret s nem hagynánk
			é	
fáradt	Az a prémes	kezérő	é	
fáradt			é	
fáradt				szeret s nem hagynánk
			é	
fáradt			é	
			é	
fáradt		kezérő	é	
fáradt			é	

Lelőhely	Egy filozófus halálára				Kakasviadal
	1. sor	3. sor	24. sor	28. sor	7–8. sora
PIM B.3.513		és ha	honában él	mért	
PIM 9414					
PIM A 2266		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
PIM 70. 497					
PIM 16.446					
PIM 58.147				mért	
PIM 48.464		és ha			
PIM 41.018		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
PIM B 22.634	Ész!				
PIM B.1851		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
WMMM B.11.25					
WMMM B.11.625					
WMMM B.11.371					
WMMM B.1737					
WMMM B.11.394					
Eötvös K. 44.186		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
Eötvös K. 34.502				mért	
Eötvös K. 19.912		és ha	honában él	mért	

Fortissimo				Az óriások költögetése	A könnytelenek könnyei
32. sor	33. sor	34. sor	53. sor	21. sor	17. sor
					szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk		és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma					szív
			kikelt belőle	és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk			és lelkem	szív
íma	tudunk				szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma, sirás					szív
íma	tudunk				szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk		és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív

Lelőhely	Egy filozófus halálára				Kakasviadal
	1. sor	3. sor	24. sor	28. sor	7–8. sora
OSZK 255.060					
OSZK 255.060 M: 2					
OSZK 255.060 M: 3				mért	
OSZK 255.060 M: 4		és ha	honában él	mért	
OSzK 255.060 M RE			honában él	mért	
ELTE EKL Hung. Rar. 473					
MT 1					
MT 2		és ha	honában él	mért	
MT 3				mért	
MT 4					
MT 5					
MT 6			honában él	mért	

Fortissimo				Az óriások költögetése	A könnytelenek könnyei
32. sor	33. sor	34. sor	53. sor	21. sor	17. sor
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk			és lelkem	szív
íma	tudunk				szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
					szív
íma	tudunk			és lelkem	szív
íma					szív
íma			kikelt***		szív
					szív
íma, sirás	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk				szív

*** A korábbi tulajdonos a *kikelt* szó utolsó két betűjét pótolta, viszont a tintáírású javítás miatt nem lehet egyértelműen eldönteni a betűhiányról van-e szó vagy csak festékhányos nyomásáról.

Szénási, Zoltán

Lucifer in the Printing Machine
Publishing History of *Nyugtalanság völgye*

This article summarizes the publishing history of Mihály Babits's volume, *Nyugtalanság völgye* [*The Valley of Unrest*]. In doing so, it covers the publishing background of the book and briefly introduces the history of Táltos Kiadó [Taltos Publishing House]. During my work on the critical edition of Babits's poems, I noticed the problem of the typographic workmanship. In the different copies of the volume, I have found countless printer's errors, but these errors cannot be discovered in all copies. In order to understand the problem, I checked more copies of the volume and I described the inordinately perceptible printer's errors. This peculiarity of publishing entails several textological questions. While searching for the answers, I tried to reveal the potential technical causes of printer's errors, and in doing so I introduced an interesting episode of the history of Apostol Press (they performed the print jobs) of February 1919 which may have had something to do with the printer's errors in the volume.

Keywords: press in the 20th century, publishing history, textology, Mihály Babits, printing-machine, printer's error.

KÖZLEMÉNYEK

Újabb töredék a Zalka-antifonáléból* A középkori Magyar Királyság területén használt és fennmaradt kódexek mellett a kódextöredékek is kiemelkedően fontos forráscsoportot jelentenek a magyar középkori művelődéstörténet, könyvkultúra, liturgiátörténet és zenetörténet jobb megismeréséhez. A töredékek egy-egy kódexet jelenítenek meg, és kiemelkedő alkalom, amikor egy fragmentum által jelölt egykori kódexnek további levelei azonosíthatók.¹

A díszes kivitelű váradi kódexsorozat (antiphonale, graduale) számos töredéke került elő több hazai és határon túli gyűjteményben, többnyire mint lefejtett vagy jelenlegi könyvkötés. A kódexcsaládból a Váradi Antifonále 'temporale' és 'sanctorale' kötetének Győrött fennmaradt részét 1872-ben Zalka János győri püspök restauráltatta és köttette egybe.² Az ismert és Győrött őrzött anyakódex mellett már az 1970-es években elkezdődött az antifonále két kötetéből kivágott darabok azonosítása, amelyek általában könyvkötésként maradtak fenn. Számos fragmentumot őriz Győrött az Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, az Egyházmegyei Levéltár, a bencés könyvtár és a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum,³ Budapes-

* A szerző az MTA–OSZK Res Libreria Hungariae Kutatócsoport, ELKH, Fragmenta Codicum Műhely munkatársa. Hálával tartozom Lauf Juditnak és Sarbak Gábornak a töredék azonosításában és a tanulmányírás során kapott segítségükért. A közlemény a IV. Scriptorium-konferencián elhangzott előadás bővített változata.

¹ MEZEY László, *Fragmenta Codicum, Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)* = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 30(1978), 65–90.

² SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (továbbiakban Szendrei), C 53; SZENDREI Janka, ZENTAI Loránd, *Zalka-antiphonale = Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Bp., OSZK, 1985, 163; SZENDREI Janka, *A Zalka Antiphonale provenienciája = Zenetudományi Dolgozatok*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 21–32; ZENTAI Loránd, *Miniatura-festészet 1470–1490 között* (Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetében.) 14–16; LAUF Judit, *Antifonala de la Oradea (Zalka) / Váradi (Zalka) antifonále = Felix Terra, Istorie și artă ecleziastică în Episcopia Romano-Catolică de Oradea / Felix Terra, Történelem és egyházművészet a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyében*, szerk. Raluca, Mălăncioiu, Balla Tünde, Lakatos Attila, Bukarest, 2017, 80–81; CZAGÁNY Zsuzsa, *Zalka-antifonále = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 13*, Bp., 2012, 64–66; Facsimile kiadása: Uő, *Antiphonale Varadiense s. XV. I. Proprium de tempore; II. Proprium de sanctis et commune sanctorum*, Bp., 2019 (Musicalia Danubiana, 26).

³ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, Hrsg. von András Vizkelety unter Mitwirkung von Péter Erdő, Katalin Fülep, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy, Bp., Balassi, 1998 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, III), Fragm. 65–68; CZAGÁNY Zsuzsa, *Antiphonale Varadiense s. XV, III. Tanulmányok*, Bp., BTK Zenetudományi Intézet, 2019 (Musicalia Danubiana, 26), 41–46; KÖRMENDY Kinga, *Az ún. Zalka*

ten az Országos Széchényi Könyvtár,⁴ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ,⁵ illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,⁶ az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár⁷ és a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára.⁸ Az egykori liturgikus kézirat kora újkori történetéből eredően felvidéki levéltárakból és könyvtárakból is kerültek elő töredékek. Pozsonyban,⁹ Kassán,¹⁰ Modorban,¹¹ Lőcsén,¹² Turócszentmártonban¹³ és Poprádon¹⁴ számos darabját őrzik a kódexeknek. A legutóbb azonosított fragmentum Kolozsváron, a Román Akadémia Könyvtárában található.¹⁵

Antiphonale töredékei = *Zenetudományi Dolgozatok*, MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 33. nr. 1, 5; Szendrei F 609, F 653, F 610, F 612.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár A 58–62, a töredékek leírásait Lauf Judit készítette el: *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente der Széchényi Nationalbibliothek, A–B*, Hrsg. von Judit Lauf, Edit Madas, (megjelenés előtt); OSZK Kézirattár E 106; LAUF Judit, *Váradi (Zalka) antifonále töredékei* = *Csillag a holló árnyékában, Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008, 66–69; A 58 jelzetű töredékre ld.: LAUF 2017, i. m. 80–81; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 16, 20; Szendrei F 71, F 84, F 88, F 296.

⁵ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Töredékgyűjtemény, T 425; KÖRMENDY 1988, i. m. 35, nr. 24; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; Szendrei F 24. A töredék digitális másolata és leírása elérhető a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* adatbázisban is.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Q 406 14; KÖRMENDY 1988, i. m. 35, nr. 26; Szendrei F 365; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; HENDE Fanni, *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek* = *Turul*, 91(2018), 2, 64–80, *Fragm. Lat. Q 406 14*.

⁷ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András Vizkelety unter Mitwirkung von Péter Erdő, Katalin Füle, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy, Tünde Wehli, Bp., Akadémiai, 1993 (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae*, II), *Fragm. 82*; CZAGÁNY 2019, i. m. 50; KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 12.

⁸ CZAGÁNY 2019, i. m. 48–50; Szendrei F 490.

⁹ VESELOVSKÁ, Eva, *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*, Bratislava, 2006, nr. 76, 88; VESELOVSKÁ, Eva, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi – Archivum Nationale Slovacaum*, Bratislava, 2014 (*Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia*, III), nr. 10, 11, 49; KÖRMENDY 1988, i. m. 33, nr. 8; CZAGÁNY 2019, i. m. 50–54. Szendrei F 109.

¹⁰ KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 13; Szendrei F 647, F 648; CZAGÁNY 2019, i. m. 55–56.

¹¹ VESELOVSKÁ, Eva, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Bratislava, 2008 (*Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia*, I), nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63; CZAGÁNY Zsuzsa, *Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága* = *Zenetudományi Dolgozatok, In memoriam Dobos László*, szerk. Kiss Gábor, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2011, 123–141; Uő 2019, i. m. 58–61.

¹² CZAGÁNY 2019, i. m. 56.

¹³ CZAGÁNY 2019, i. m. 56–58.

¹⁴ CZAGÁNY 2019, i. m. 61–62.

¹⁵ PAPAAGI, Adrian, *A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj* = *Études bibliologiques / Library Research Studies*, 1(2019), 39–46; CZAGÁNY 2019, i. m. 54–55.

Jelen közleménnyel az antifonále töredékeinek impozáns listáját kívánom bővíteni egy eddig nem ismert darabbal. Szegeden a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Emlékkönyvtára is őriz egy töredéket a karkönyv 'temporale' kötetéből.¹⁶ A fragmentum Samarjai Máté János *Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyház ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske* című, 1636-ban Lőcsén nyomtatott könyvének a kötése volt.¹⁷ Könyvborítóként az antifonále egy levelének középső része maradt fenn. A könyvkötő tömítőanyagként két papírlapot használt. Az egyik Hans Schiner könyvkereskedő 1655-ben kelt német nyelvű, Brandenburgba Abram Güellnernek címzett levele, amelyben tudatja, hogy neki két példánya volt az általa csak „boroszlói írás”-nak nevezett műből, amelyből egyet elküld Güellnernek. A másik papírlapon egy eddig nem azonosítható személy levelezéssel kapcsolatos személyes emlékeztető feljegyzése olvasható.¹⁸ Abram Güellner neve másodjára tűnik fel a Zalka-kötésből előkerült makulatúrán, ugyanis ő megegyezik azzal a győri könyvkötővel, akinek két évvel később, 1657-ben Antonius Seltner Győrbe címezte levelét. Ez utóbbi levelet Güellner szintén tömítőanyagként használta fel a kódexsorozat másik töredékével bekötött könyv borítójában.¹⁹ Ezek alapján megállapítható, hogy Güellner könyvkötőként dolgozott Győrött, és mind az antifonále, mind a graduále kötethez hozzájutott, és azokból felhasznált leveleket munkája során. Samarjai műve tehát Győrből, a bekötése után került Pápa vidékére az első ismert tulajdonosához, Révkomáromi Andrásához. Hasonló utat járt be az Országos Széchényi Könyvtárban A 59 jelzeten őrzött töredékbe kötött nyomtatvány, amely szintén Győrből került Pápára, a ferences kolostor tulajdonába.²⁰

Az őrzőkönyv Samarjai Máté János, az 1622-től felsődunamelléki református egyházkerület püspöke által összeállított szertartáskönyv. Az egyházkerület szertartási hagyományainak írásba foglalása a könyv megjelenése előtt már szűk húsz évvel igényként merült fel a Sókón tartott református zsinaton. Samarjai a korábban megjelent agendával ellentétben az egyházkerület összes szertartását belefoglalta. Kathona Géza felhívta a figyelmet, hogy a felsődunamelléki reformátusok és a magyar evangélikusok gyakorlata igen közel áll egymáshoz, ezért nem meglepő, hogy a szertartáskönyv első ismert tulajdonosa egy evangélikus lelkész volt.²¹ 1681-ben Révkomáromi Andrásé volt a nyomtatvány, amelybe kétszer is beírta a nevét.²² Révkomáromi Szerecseny evangélikus vallású lelkésze volt 1698-ban, amikor Lacza János győri székesegyházi főesperes a székesegyházi főesperességhoz

¹⁶ Hálával tartozom Sikaláné Sánta Ildikó igazgató asszonynak a támogatásért, hogy lehetővé tette a töredék teljeskörű vizsgálatát. Köszönöm Hevesi Andreának, a Somogyi Károly Emlékkönyvtár könyvtárosának, illetve a könyvtár restaurátor és digitalizáló munkatársainak a töredék feldolgozása során nyújtott önzetlen segítségüket.

¹⁷ RMK I 662, RMNy 1654; A nyomtatvány jelzete: Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Somogyi Károly Emlékkönyvtár, Inc. 170.

¹⁸ Köszönöm Orsós Juliannának, hogy a német nyelvű kísérő anyagokat azonosította.

¹⁹ Vö. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, i. m. Fragm. 64. Czagány Zsuzsa hívta fel a figyelmet, hogy ez a töredék a graduále-kötetből származik. Vö. CZAGÁNY ZSUZSA, *Töredék, kódex, ritus, hagyomány – II, A Váradai Szekvencionále újonnan előkerült darabja = Zene-tudományi Dolgozatok*, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012, 46, 6. lj.

²⁰ Köszönöm Lauf Juditnak, hogy a töredék leírását rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája = Theologiai Szemle*, 16(1940), Pótfüzet, 324, 367. Samarjai személyére ld. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. dr. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 519. Köszönöm Heltai Jánosnak az őrzőkönyv és tulajdonosainak feltárásában nyújtott segítségét.

²² Az őrzőkönyvben található tulajdonosi bejegyzéseket a könyvtárban folyó possessorfeltáró munka során azonosították, a tulajdonosi bejegyzések megtekinthetők az adatbázisukban: http://pex.sk-szeged.hu/nevek/komaromi_andras.html.

tartozó falvakban tartott egyházlátogatást.²³ A főesperes nem találkozott személyesen a lelkésszel, mert az akkor Pápara utazott az ottani lelkésztől tanácsot kérni a vizitációval kapcsolatban, felőle a falusiaktól szerzett információt. Ezért Révkomáromi képzettségéről és a faluba kerülésének körülményeiről nem tudott feljegyzést készíteni a főesperes, de megtudta, hogy a lelkész „ceskély tudású, szimplex, együgyű ember, aki a köznapi imát is úgy olvassa. Keresztel, egyházkelőt végez, esket, temet.” A szerecsenyi templom híján volt a szertartásokhoz szükséges felszereléseknek, az úrvacsoránál „közönséges edényeket” használtak.²⁴ A lelkész Szerecsenyből Nagygyimótra került, ahol 1702 és 1713 között teljesített szolgálatot.²⁵ Révkomáromi bejegyzéseit áthúzta Pápai S. János, és saját nevét írta be a nyomtatványba: Ioh. S. Papaii.²⁶ Feltehető, hogy ez Pápai Szabó János lelkész írása, aki 1718 körül Pápán folytatott tanulmányokat, majd 1728 és 1732 között Becsvölgyén volt a lelkész, és valószínűsíthetően 1744 és 1749 között – az akkori – Magyarszentkirály faluban is.²⁷ A harmadik tulajdonosi bejegyzés Somogyi Csizmazia Sándoré.²⁸ Ő 1772-ben született a Nyitra megyei Farkasdon, majd Pozsonyban és Losoncon tanult. A királyi táblán ügyvéd, majd a Podmaniczky családnál Tiszaföldváron számtartó lett.²⁹ Arra, hogy mikor és kitől került hozzá a nyomtatvány, nincs adatunk. Könyvgyűjteményét sem ismerjük, amelyet megörökölve fia, Somogyi Károly esztergomi kanonok tovább gyarapított. A Váradíj antifonále töredékébe kötött nyomtatvány 1880-ban került Szegedre Somogyi Károly könyvtárának részeként, amelyet az egy évvel korábban árvíz sújtotta város újjáépítéséhez, „a művelődés s a társadalmi fejlődés” előmozdítására ajánlott fel. Az adományozás révén több mint 40 000 kötet került a város örök tulajdonába.³⁰

A fragmentumot az antifonále 'temporale' kötetéből vágták ki, és az őrzőkönyvet úgy kötötték be a levélbe, hogy annak a verző oldala volt kívül. A töredéken két, cseh rombikus notációval írt kottasor és két-három szöveg sor maradt fenn, amelyeken a szeptemberi matutinumon Tóbiás könyvéből vett olvasmányhoz tartozó responzóriumok olvashatók. A fragmentum rektó oldalán az első nokturnus *Peto Domine* kezdetű első responzóriumához tartozó *Omnia iudicia* kezdetű verzus utolsó szavának, a 'mei' szónak az utolsó betűje látható. Utána az arany kitöltéssel díszített fekete 'N' majuszkulával kezdődik a responzórium repetendája. A töredéken sajnos a 'ne' szótagot követő rész nehezen azonosítható, ezért nem könnyű eldönteni, hogy a két erdélyi breviárium repetendája közül melyiket adja meg. A Vatikánban őrzött váradíj breviáriumban 'neque' szerepel, amely a responzórium 'neque vindictam' részét jelöli meg,³¹ míg a Némétújváron őrzött gyulafehérvári kéziratban csak a 'ne' szerepel, amely a 'ne reminiscaris' részre utal.³² A rongálódás ellenére véleményem szerint a második repetenda állhatott a töredéken. Ezután

²³ VARGA Imre, *A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból = Arrabona – Múzeumi közlemények*, 13(1971), 177.

²⁴ VARGA 1971, i. m. 214. – Egyházkelő: Szülés után az ágyból kikelő asszony első útja a templomba vezetett, hogy hálát adjon. A templomot egyháznak is nevezték. Innét az egyházkelő. VARGA 1971, i. m. 182. 25. lbj.

²⁵ KÖBLÖS József, *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I, 1526–1760*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések, 10), 526.

²⁶ http://pex.sk-szeged.hu/keziras/komaromi_andras_inc170.jpg.

²⁷ KÖBLÖS 2009, i. m. 129, 289, 548.

²⁸ http://pex.sk-szeged.hu/nevek/somogyi_csizmazia_sandor.html

²⁹ FERENCZY Jakab, DANIELIK József, *Magyar írók I, életrajz-gyűjtemény*, Pest, Szent-István-Társulat, 1856, 418–419.

³⁰ *Somogyi Károly följajánló levele = Százéves a Somogyi-könyvtár; Dokumentumok*, szerk. Péter László, Szeged, Somogyi-könyvtár, 1977, 7–13.

³¹ *Breviarium Waradiense*, s. 15. Vat. lat. 8247, f. 166r.

³² *Liber breviarii*, 1462, Némétújvár, Ferences rendház könyvtára, Cod. 1/34, f. 182r.

következett az *Omni tempore benedic* kezdetű responzórium, amely a verzón ér véget. Ehhez tartozik a *Memor esto fili quoniam* kezdetű verzus, amelynek fekete fraktúr iniciáléja tollrajzdiszítésű, és a betűtesten egy zöld sárkány látható. A töredéken fennmaradt két responzórium követi az erdélyi–várad i rítust.³³

Töredékleírás

ANTIPHONALE VARADIENSE (ún. Zalka antifonále)

15. század vége – 1 levél (Ugyanabból a kódexből, mint a jelen közlemény 3–16. lábjegyzeteiben felsorolt töredékek.)

Megbarnult, szúrágta, helyenként kopott pergamenlevél: 215 × 345 mm. – Egyhasábos írástükör: *215 × *200 mm, 2/3 szöveg- és 2 kottasor, eredetileg 610 × 350 mm, 7 sor. – 15. század végi nagyméretű gótikus könyvírás. – Fekete fraktúr *M* iniciálé tollrajzdiszítéssel, a betűtest felett zöld sárkány, fekete *N* majuszkula arany kitöltéssel, rubrum arany kitöltéssel. – Cseh rombikus notáció négy vörös vonalon, C-kulcsot és custost használ. Kottarendszer mérete: 47 mm; kottarendszer mérete a szövegsorral együtt: 78 mm.

Örökkönyv: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Somogyi Károly Emlékkönyvtár, Szeged, Inc. 170: Samarjai Máté János: Az helvetiai vallason levő ecclesiának egyhazi ceremoniajokrol es rend tartasokrol valo konyvetske. Lőcse: Brevér Lőrintz, 1636. (RMK I 662, RMNy 1654) – Tulajdonosi bejegyzés: 1. *Nunc Andrea R. Komáromi 1681*; 2. *Ex libris (...) Andre R. Komáromi*; 3. *Iohannes Papaii(?)*; 4. Somogyi Csizmazia Sándor. – A töredéken az egykori kötés gerincén ráragasztva az örökkönyv jelzetének etikettje. – Kísérő anyag: 1. Két papír előzéklap, vízjele Prága város címere;³⁴ 2. Levelezéssel kapcsolatos német nyelvű emlékeztető; 3. Hans Schiner könyvkereskedő 1655. november 16-án, Odera menti Frankfurtban kelt német nyelvű levele Abram Güellner számára Brandenburgba.

Eredet – használat: Prága, Filipec János várad püspök megrendelésére, feltehetően Mattheus mester műhelyében keletkezett.

ANTIPHONALE VARADIENSE (ún. Zalka antifonále). Liber Tobiae

f. 1r–v Liber Tobiae I Noct. R. 1. [Peto Domine ut de vinculo...] (Cantus 007381); V. [Omnia iudicia tua... memento me]i (Cantus 007381a); Ne [...]; R. 2. [Omn]i tempore benedic [Deum] et pete ab e[o... permane]ant. (Cantus 007317); V. Me[mor esto fili] quoniam [pauperem...] (Cantus 007317a).

HENDE FANNI

³³ Breviarium Waradiense, s. 15. Vat. lat. 8247, f. 166r, Liber breviarii, 1462, f. 182r. Az első kézirat a Vatikáni Könyvtár, a második az Usuarium adatbázisban érhető el digitális másolatban. *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae, VIII/A Transylvania–Várad (Temporale)*, Red. Andrea Kovács, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 212. A kiadványban véletlenül tévesen szerepel a két responzórium.

³⁴ Köszönöm Pelbárt Jenőnek a vízjel azonosításában nyújtott segítségét.

Kolozsvári-Sillye Béla a középkori zenei fragmentológia magyar előfutára? – Egy erdélyi kottás kódextöredék vizsgálatának meglepő tanulságai.^{*} A könyvkötéseken megőrződött középkori kódextöredékek, fragmentumok vizsgálatának lényeges mozzanata a hordozókönyvek egykori possessorainak azonosítása és a későbbi kezektől származó írások, glosszák értelmezése. Ezek segítségével a kötés elkészültének idejéről, helyszínéről, a kötet tulajdonosairól juthat értékes adatokhoz a kutató. A hordozókönyv története a középkori töredék újkori története is egyben. Elsősorban tehát annak reményében kezdjük el a különféle későbbi bejegyzések értelmezését, hogy általuk az elveszett egykori kézírathoz is közelebb kerülhetünk. A fragmentumhoz köthető nevek, helyszínek, évszámok összegyűjtése, azok összefüggéseinek tisztázása fáradságos feladat; az eredmények olykor bővítik a középkori írásemlékre, annak használatára vagy eredetére vonatkozó tudásunkat, ám ez el is maradhat. Kivételesnek számít, ha egy középkori kézírattöredék újkori története, még ha közvetlenül nem is járul hozzá az egykori kódex pontosabb megismeréséhez, önmagában értékelhető tudományos eredmény. Kivételes ugyan, de nem példa nélküli.

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének kutatókönyvtára őriz egy középkori antifonále-töredéket (1–2. ábra), amelynek legújabb vizsgálata során – az említett módszertani lépéseket követve – nem várt eredményre jutottam.¹ Bár a középkori tartalom értelmezését a töredék korábbi kutatóinak következtetéseivel képest csak kismértékben árnyalhattam, újkori bejegyzései olyan tudománytörténeti eredményt szolgáltattak, amely megérdemel egy önálló ismertetést.

A szóban forgó fragmentum valószínűleg az 1970-es évek elején került Forrai Magdolna M. Gregoria iskolanővértől Szendrei Janka tulajdonába, majd az ő halála után 2019-ben a Zeneakadémia Egyházzene Tanszékére. Szendrei Janka a forráskatalógusában F 337 alá sorolt töredéket 14. századi eredetűnek vélte, notációja alapján pedig magyarországi, erdélyi provenienciát valószínűsített.² A magyar notáció történetéről írt alapvető munkájában Szendrei részletesebben elemezte az egységes és összetett rendszert alkotó kottáírást, és egy erdélyi, illetve tágabb értelemben kelet-magyarországi, jelenleg ismeretlen íróműhely alkotásának nevezte.³ Gilányi Gabriella monográfiájában egy szélesebb forráskörre hivatkozva igazolta, hogy töredékünk jellegzetes – Szendrei képszerű elnevezésével élve „kalapos” – climacus-formája az erdélyi notációs hagyományba illeszkedik, hiszen számos 14–15. századi erdélyi zenei fragmentumon kimutatható.⁴ A töredék verzőjának alsó margóján egy későbbi (15–16. századi?) kéz kurzív magyar notációval készült hangjelzését is felfedezhetjük, amely azonban nem mutatja az erdélyi sajátosságokat. Mindez nem cáfolja a töredék főírásáról elmondottakat, inkább

^{*} A tanulmány a BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán alakult Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport „MTA Lendület” projektjének keretében valósult meg.

¹ A töredék fotóit, valamint középkori zenei és liturgikus anyagának legfrissebb elemzését lásd: <http://fragmenta.zti.hu/f337> (letöltve: 2022. 01. 07.).

² SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1), 104 (F 337).

³ SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon, A magyar notáció története, Német neumairások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983¹, 1999² (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4), 63. A paleográfiai elemzés háttéranyaga megtalálható az ún. „Szendrei-sekrény” F 337 feliratú dossziéjában a BTK ZTI Régi Zenetörténet Osztályán.

⁴ GILÁNYI Gabriella, *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából, Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben – Mosaics of the plainchant tradition of Transylvania. Interpreting the 14th-century antiphoner fragments at Güssing*, Bp., BTK Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténet Osztály, 2019 (Resonemus pariter, 1), 39–57, különösen 43, 49–50. A „kalapos” climacus kései alakja megtalálható Kájoni János erdélyi ferences egyházzenesz 17. századi magyar notációs kottaiban is, vö. SZOLIVA Gábor OFM, *Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai* = *Acta Pintériana*, 6(2020), 35–46.

arra utalhat, hogy a késő középkori erdélyi énekesek és notátorok között különböző iskolázottságú személyek is dolgoztak.

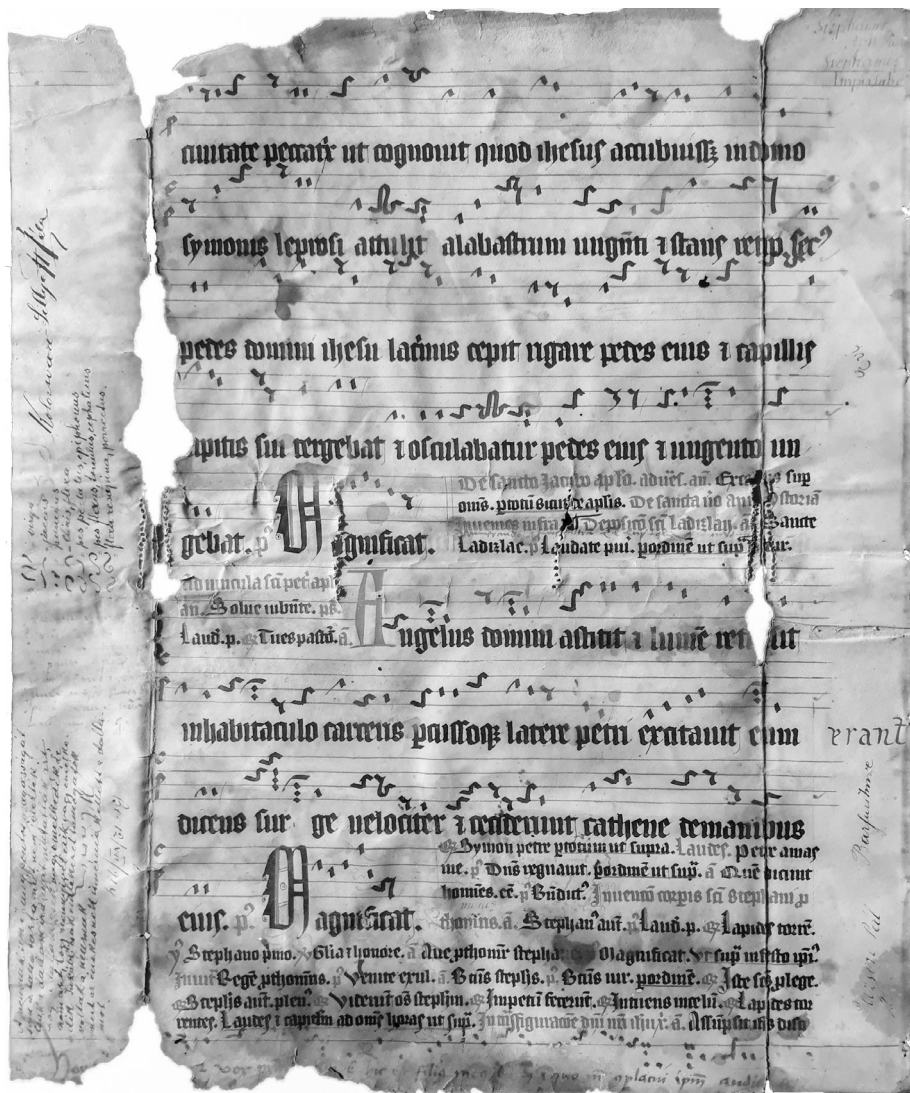
A töredék liturgiai vizsgálatát Szendrei Janka mellett Dobszay László is elvégezte.⁵ Az egykori antifonále szanktorále fejezetéből megmaradt, július 22. és augusztus 6. közé eső ünnepek sorában Szent László király temetése (*Depositio Sancti Ladislai regis*, júl. 29.) is feltűnik, így a magyarországi eredethez nem férhet kétség.⁶ Mindemellett rendhagyó, az erdélyi szokásrendre kevésbé jellemző, illetve egészen egyedi liturgiai megoldásokat is tükröz töredékünk.⁷ Dallamvariánsai az esztergomi forrásokéval mutatnak közelebbi rokonságot, viszont jól érzékelhető, hogy azokétól is eltér. Mindezek fényében a fragmentum egy karakteres magyarországi mellék hagyomány emléke, amelyet az említett erdélyi régiónál pontosabban meghatározni egyelőre – megegyező szokást tükröző további források azonosításáig – nem lehetséges.

Térjünk most át a fragmentum újkori történetére! Miként annyi középkori énekeskönyvet, a töredékünket egykor magába foglaló pergamen antifonálét is vélhetően a 17. században használták fel könyvkötészeti alanyagként. A kódex testéből kivágott teljes főlíóval egészből kötést alakítottak ki, a gerincet is pergamen fedte. A töredék jelenlegi állapota jól mutatja, hogy a bekötendő könyv gerincéhez a két borda mentén, illetve az oromszegésnél sűrű öltésekkel rögzítették a töredéket. A kopás mértékéből és a sérülések elhelyezkedéséből következtetve a rektó jobb oldalára eshetett a bekötött könyv tábláinak alja, ugyanis a polcon való mozgatáskor ott volt leginkább kitéve az elhasználódásnak, ott hasadt fel a pergamenborítás. A töredék két oldalának állapotát összevetve egyértelmű, hogy a rektó oldal került a kötés külső részére, hiszen az a ráarakódott szennyeződésektől erősen elsötétedett, míg a verző oldal tiszta. A pergament az említett varráson kívül másképp nem rögzítették a könyvre, nem ragasztották rá a táblákra, ezért maradhatott a verző oldal ennyire ép.

⁵ DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum, Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi, 2003, 368. A liturgiai elemzés a „Szendrei-szekrény” F 337-es dossziéjában is olvasható.

⁶ Dobszay nem foglalkozott az első vesperáshoz rubrikázott *Sancte Ladizlai* antifonával, holott az a *Fons aeternae pietatis* históriától idegen. Szendrei jegyzeteiben az antifóna mellett a következő megjegyzést találjuk: „(comm.!)” Minden valószínűség szerint tehát nem egy eddig ismeretlen antifonáról van szó, hanem egy szepesi forrásból adatolt alkalmazásról: a „Sancte N. confessor Dei...” kezdetű, hitvallókról szóló kommunis antifonát jegyezték le Szent László nevével (Sc-6374, lásd Kovács Andrea, *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* [CAO-ECE]: V/B *Esztergom/Strigonium* (Sanctorale), Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2006, 130). Vö. Kovács Andrea, *Vergente mundi vespere, Egy ismeretlen Szent László-himnusz a Szepességben és Sittenben = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 131. Figyelemre méltó a töredéken látható archaikusabb „Ladizlai” névalak is, amely a későbbi forrásokban jobbra „Ladislai” formában szerepel.

⁷ Mária Magdolna (júl. 22.) laudesének *Fundans Sion* himnusza (AH 45a,8) a középkori magyar hagyományban nagyon ritkán adatolt. A kottás források között csak egy pozsonyi antifonáléban rubrikálva találjuk meg (Bratislava, Archiv mesta Bratislavy, EC Lad. 3, fol. 92r és 98v), és néhány esztergomi breviárium őrzi (Str-67, Str-110, Str-1829, lásd Kovács 2006, i. m. 137–138), míg az ismert középkori erdélyi liturgikus forrásokból teljesen hiányzik (lásd Kovács Andrea, *CAO-ECE: VII/B Transylvania-Várad* (Sanctorale), Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 92–94). A második vesperáshoz rubrikázott *Dic nobis Maria* himnusz (!) kezdete a húsvéti szekvencia (*Victimae paschali laudes*) egy sorát, Mária Magdolna és a tanítványok elképzelt párbeszédét idézi. Sem hazai, sem külföldi hagyományokban nem találtuk meg e tételt himnusz funkcióban. A töredék Mária Magdolna-zsolozsmájának tételrendje máskülönben az esztergomi szokásrendhez áll közelebb, nem az erdélyihez. – Párhuzam nélkül áll a Szent István vértanú testének megtalálásához (*Inventio corporis Sancti Stephani protomartyris*, aug. 3.) rubrikázott matutinum-responzóriumok sora is: *Iste sanctus pro lege, Stephanus autem plenus, Viderunt* [sic!] *omnes Stephanum, Impetum fecerunt, Intuens in caelum, Lapides torrentes* [sic!].

2. ábra. Az F 337-es fragmentum verző oldala – Jakab apostol ünnepétől (júl. 25.)
Urunk Színeváltozásáig (aug. 6.) (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem,
Egyházzene Tanszék, Szendrei-hagyaték, jelzet nélkül)

A könyvtesten túlnyúló részeket egyszerűen behajtották. (Az is elképzelhető, hogy nem volt táblája a könyvnek, ezért kellett a behajtogatott pergamentöredéket a könyvtesthez varrni, ami ritkább megoldásnak számít.) Sajnos az egykori hordozókönyvet nem ismerjük.

A töredék rektója, a kötet külső borításaként szolgáló terület és annak kétoldali behajtása számos 17–18. századi latin és magyar nyelvű bejegyzést, tollpróbát őrzött meg.⁸ E bejegyzések mind a hordozókönyv olvasóihoz, használóihoz köthetők, egy részük talán korabeli diák lehetett.

A töredék verzóján főképp a behajtásokon találunk újkori bejegyzéseket, és azok kivétel nélkül fiatalabbak a rektón láthatóknál. Már önmagában az is meglepő, hogy a behajtások belsejére újkori bejegyzések kerültek, mivel e terület, különösen a gerinc környéke, nem volt hozzáférhető. Beírásukra tehát egyértelműen a töredéknek a kötetről való leválasztása után volt lehetőség.

A verzó bal oldali behajtásának teljes hosszában egy felnőttes lendülettel író személy hagyott hátra jól olvasható bejegyzéseket. Dátum nélküli szignója zárja sorait: „Kolozsvári-Sillye Béla”. Az internet keresőmotorjait segítségül hívva néhány lépésben kiderül, hogy a kézjegy tulajdonosa az egykori brassói katolikus főgimnázium tanára, 1933–1939 között igazgatója.⁹ 1875. április 23-án Herberger Bélaként látta meg a napvilágot Kolozsváron.¹⁰ Korán árvaságra jutott, így ösztöndíjasként tanult a gyulafehérvári római katolikus (később gróf Majláth Károly püspökről elnevezett) főgimnáziumban. Érettségi után jelentkezett a gyulafehérvári szemináriumba,¹¹ ám két év elteltével onnan átiratkozott – immár világi hallgatóként – a kolozsvári egyetem bölcsészkarára. A századfordulón szerezte meg magyar–német szakos diplomáját, majd 1900–1904 között a csíksomlyói katolikus főgimnázium tanára lett.¹² Az akkori igazgató, Pál Gábor lányának kezét azzal a feltétellel kaphatta meg, ha előbb nevét magyarosítja. Emiatt 1904-től nevét szülővárosa után Kolozsvári Béla formában használta. Ugyancsak 1904-ben, saját kérésére helyezték át a brassói katolikus főgimnáziumba, amely élete hátralévő részének alapvető színtere lett. Brassóban született meg 1905. május 4-én András nevű fia.¹³ Az 1908–1909-es tanévben tragikus körülmények között meghalt egy 7. osztályos diákja,

⁸ A rektó felső, szennyeződött részén: „Ego sum Dominus Deus tuus et extra me non est D[eus.] / Ego sum Dominus / Harmadnapon feltamat az halottaiból”. A jobb oldali behajtáson felül kiolvasható egy kurzív 1780-as évszám, alul pedig egy romlott latin–magyar versike részlete: „Tempore salvo no hű jámborok / Tempore salvo no hu jámborok / Jesus (?) adest jam az mint lattyatok...” Az utóbbi a népszokásokból ismert Gergely-napi diákdalok stílusát idézi.

⁹ Rövid életrajzát lásd *Erdélyi monográfia*, szerk. Várady Aladár, Berey Géza, Satu-Mare, Gloria, 1934, 246; *170 év a Római Katolikus Főgimnáziumtól az Áprily Lajos Főgimnáziumig. Emlékkönyv*, szerk. Dénes Jónás, Braşov, Ikono, 2007, 127–128.

¹⁰ Születési évét néhol hibásan 1877-ben jelölik meg.

¹¹ Lásd *170 év*, i. m. 127. Szemináriumi éveinek emléke egykori könyve, a Pápai Páriz Ferencfele latin–magyar szótár 1707-es kiadásának egy példánya, amelyben „Herberger Béla növ. pap 1892”, valamint „1916.VII/22 Kolozsvári-Sillye Béla főgimn. tanár” possessorbejegyzése egyaránt olvasható. Lásd VARGA András, *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701–1800 közötti régi nyomtatványai*, Szeged, SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2016, P22.

¹² A kolozsvári egyetemen együtt tanult és szerzett diplomát a magyar–latin szakos Ráduly Simon (1872–1905) egyházmegyés pappal, Kájoni János munkásságának első modern kutatójával, akinek Seprődi János idézésében ismert szakdolgozatára a magyar zenetörténetírás ma is alapvető szakirodalomként tekint. Herberger és Ráduly együtt álltak munkába 1900-ban Csíksomlyón, és 1902 szeptemberéig, Ráduly Székelyudvarhelyre való áthelyezéséig együtt tanítottak. Vö. *A csík-somlyói Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1900–901. tanévről*, szerk. Pál Gábor, Csíkszereda, Szvoboda József Könyvnyomdája, 1901, 48–49, 86.

¹³ Kolozsvári-Sillye András 1992. május 15-én, 87 évesen halt meg Brassóban. Az adatot Hochbauer Gyulának köszönöm.

Sillye István,¹⁴ akit első brassói évétől kezdve tanított, és akinek egy ideig osztályfőnöke is volt. A gyászoló édesapa, illyefalvi Sillye Károly honvéd őrnagy¹⁵ fia oktatásáért érzett hálája jeleként örökösévé fogadta a fiatal tanárt, és áruháza nemesi címét. Bár az erről szóló hivatalos minisztertanácsi döntés csak 1912. június 24-én született meg,¹⁶ a főgimnáziumi értesítők tanári névsorában már 1909-től a Kolozsvári-Sillye Béla névalakot találjuk.¹⁷ Kézjegye töredékünkön is így szerepel; az említettek alapján bizonyos, hogy ebben a formában valamikor 1909-től kezdve kerülhetett rá.

Zenetörténeti érdekességnek számít az a paleográfiai témájú jegyzet, amelyet Kolozsvári-Sillye a töredék verzójának bal oldali behajtására alul írt: „A neumák sem a hang pontos magasságát, sem a hang tartamát nem jelezték. Csak a dallam irányát mutatták, azt, hogy a dallam esik vagy emelkedik, de nem azt, hogy mennyivel esik vagy emelkedik. Inkább csak emlékezet támogatók voltak a neumák, mert az énekesnek ismerni kellett a dallamot.” Ezután középtájon mellékelte néhány neumarajzot, mellettük pedig megjegyezte azok nevét (esetenként többet is említve): „virga / jacens / punctus / clinis [sic!], flexa / pes, podatus, epiphonus / pes flexus, torculus, cephalicus / flexa resupina, porrectus”. Ezt követi fentebb említett aláírása.¹⁸

Sikerült azonosítani Kolozsvári-Sillye neumarajzainak forrását. Hugo Riemann (1849–1919) német zenetudós zenetörténeti kátéjából (*Katechismus der Musikgeschichte*) származnak, Kolozsvári-Sillye annak 122. pontjánál („Was für eine Notenschrift hatte das Abendland im Mittelalter?”) szereplő táblázatot másolta le (3. ábra).¹⁹

¹⁴ *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának értesítője az 1908–1909. tanévről*, szerk. Buslig József, Brassó, Herz Könyvnyomdája, 1909, 42. Online: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Brasso_03501_KatolikusGimnazium/ (letöltve: 2022. 01. 01.).

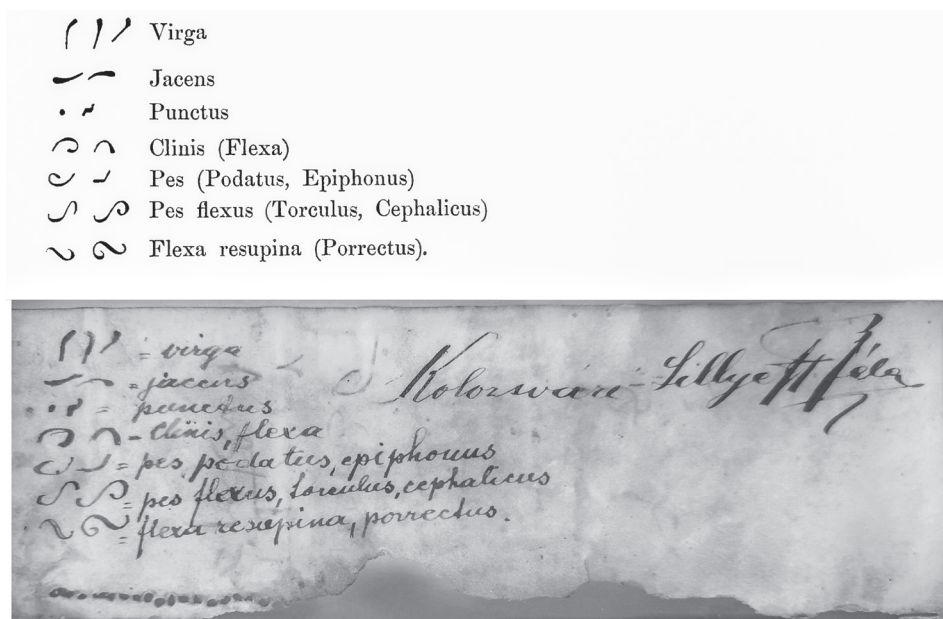
¹⁵ A Minisztertanács 1899. április 19-i határozatának 19. pontja: „A honvédelmi ministeri államtitkár úrnak a honvédelmi minister úr nevében tett előterjesztése folytán jóváhagyatik, hogy Sillye Károly honvéd százados és törvényes utódai részére „illyefalvi” előnévvel a magyar nemességnek díjmentes adományozása hozassék Ő Felségénél javaslatba.” Online: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/> (letöltve: 2022. 01. 01.).

¹⁶ A Minisztertanács 1912. június 24-i határozatának 30. pontja: „A miniszterelnök úr [...] illyefalvi Sillye Károly nyugalmazott m. kir. honvédőrnagy, brassói lakos magyar nemességének, nemesi előnévének és czimerének örökbe fogadott fiára, Kolozsváry-Sillye [sic!] Béla főgymnáziumi tanárra és törvényes utódaira, legfelső kegyelemből leendő díjmentes átruházása iránt legfelsőbb helyen előterjesztést szándékozik tenni.” Lásd online: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/> (letöltve: 2022. 01. 01.). A hivatalos aktus vélhetően később, 1912. augusztus 9-én történt, vö. KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok, XI, Vaál – Zsyska, Pótlék és függelék*, Bp., Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1932, 556. Végül a cím átruházásának megtörténtéről a *Csiki Hírlap* 1912. szeptember 14-i száma adott tájékoztatást.

¹⁷ Egy további possessorbejegyzése 1909-ből: „Kolozsvári-Sillye Béla mp. főgimn. tanár Brassó 1909. XII/16”, lásd VARGA András, *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1801–1850 közötti régi nyomtatványai*, közr. Farkas Katalin, Szeged, SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2018, 89 (F212).

¹⁸ Kolozsvári-Sillye aláírásának színe némiképp elüt a széljegyzet és a neumatáblázat tintájának színétől, így vélhetően másik tollal (tintával) és talán máskor kerülhetett a töredékre. Az aláírás betűformái is különböznek kissé a mindennapi folyóírásától, ami szokványos jelenség, ugyanakkor szorosan összeköti a két bejegyzést a jellegzetesen jobbra dőlő *a* betűk használata (tartamát, virga, flexa, Béla). Noha Kolozsvári-Sillye kézírását másutt nem állt módomban tanulmányozni, nincs okom kétségbe vonni, hogy a töredék verzójának bal oldali behajtásán látható bejegyzések mindegyike tőle származik.

¹⁹ RIEMANN, Hugo, *Katechismus der Musikgeschichte. 1. Teil. Geschichte der Musikinstrumente und Geschichte der Tonsysteme und der Notenschrift*, Leipzig, Max Hesse's Verlag, 1901², 1906³, 104–106.

3a. ábra. A nyugati neumák alapelemeit szemléltető táblázat Hugo Riemann zenetörténeti katedájában (1901, 1906); 3b. ábra. Kolozsvári-Sillye Béla neumarajzai az F 337-es töredék verzóján

Riemann a Damaszkuszi Szent János (†750 k.) előtti bizánci hangjelzés és a szerinte Rómából elterjedt nyugati kottairás („nota Romana”) alapelemeinek összevetésére közölte a szóban forgó táblázatot.²⁰ Kátéja közkedvelt szakirodalom volt a századfordulón. Az első kiadás 1888-ban látott napvilágot Lipcsében, amelyet négy további, javított és részben átdolgozott német nyelvű kiadás követett (1901, 1906, 1909, 1914).²¹ A fenti táblázat utolsó neumájának elnevezése a második és

²⁰ A „nota Romana” kifejezés a középkori források között kizárólag Adémar de Chabannes (989–1034) akvitániai szerzetes 1027–1028 között írt *Chronicon* című művében tűnik fel, és a Nagy Károly (742–814) számára Rómából adományozott énekeskönyvnek Szent Gergely pápa által írt hangjelzésére utal. James Grier meggyőzően érvel amellett, hogy bár Nagy Károly udvarában valóban használhatták már a neumákat, azokat Metzben alkották meg, épp a karoling zenei reform támogatására. Eszerint a „Romana” jelző történelmileg nem állja meg a helyét. Vö. GRIER, James, *Adémar de Chabannes, Carolingian Musical Practices, and Nota Romana = Journal of the American Musicological Society*, 56(2003), 43–98; GRIER, James, *Musical Notation in the West*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021 (Cambridge Introductions to Music), 8–17. (A képet tovább árnyalja, hogy a mai zenei paleográfiában „nota Romana” megjelölés alatt a közép-italiai vagy másképp beneventán notációt szokás érteni.)

²¹ RIEMANN, Hugo, *Katechismus der Musikgeschichte, 1. Teil, Geschichte der Musikinstrumente und Geschichte der Tonsysteme und der Notenschrift*, Leipzig, Max Hesse’s Verlag, 1888¹, 1901², 1906³, 1909⁴. Az 5. kiadás új címmel jelent meg: RIEMANN, Hugo, *Abriss der Musikgeschichte, 1. Teil, Geschichte der Musikinstrumente und Geschichte der Tonsysteme und der Notenschrift*, Leipzig, Max Hesse’s Verlag, 1914. (Az 1. kiadásnak 1892-ben Londonban angol, 1896-ban Moszkvában orosz fordítása is megjelent. Az utóbbit 1928-ban változatlan tartalommal újra kinyomtatták.) A 2. német

a harmadik kiadásban az elsőhöz képest javítva szerepel;²² a negyedik kiadástól kezdve pedig Riemann az egész táblázatot elhagyta könyvéből. (A kissé leegyszerűsítő összesítés helyett egyes kéziratok notációit elemezte a továbbiakban.) Mivel töredékünk a táblázat javított változatát őrizte meg, Kolozsvári-Sillye az 1901-es vagy az 1906-os kiadás egyik példányát tarthatta kezében. Német szakos tanárként természetesen tűnik, hogy az elérhető német irodalomban igyekezett tájékozódni a középkori kottairás történetéről. Összegyűjtött ismereteit ráírta a hordozókönyvről már leválasztott töredék szélére. A fentebb idézett rövid szöveges jegyzet pontos képet ad az ún. adiasztematikus neumákról, vagyis az Arezzói Guido (†1050 k.) által bevezetett vonalrendszer előtti hangjelzésekről, amelyek még nem jelölték a dallam pontos hangközviszonyait, csak a dallamvonal irányát, és ezzel segítették az énekeseket a korábban megtanult tételek felidézésében. Kolozsvári-Sillye itt egyértelműen a Riemann-katé 122. pontját kivonatolja és magyarázza tovább. Használja az „emlékezet támogatók” kifejezést, amely a Riemann által idézett 10. századi zeneteoretikus, Hucbaldus fordulatainak („rememoracionis subsidium”) magyar fordítása.²³ Riemann nem említi a 122. pontban, hogy a neumák nem jelölték a dallamhoz tartozó ritmust.²⁴ Kolozsvári-Sillye első mondata viszont egybecseng Révai nagy lexikona 1913-ban megjelent 9. kötetének „Hangjegyek” szócikkével: „[A neumák] csak a dallam emelkedését és esését tükrözték, de nem adták meg a ritmust, a hangok tartamát.”²⁵ A lexikon az 1910-es években az emberi tudás legfrissebb összefoglalásának számított, így annak 9. kötete ott állhatott Kolozsvári-Sillye polcán, és tájékozódása kiindulópontjaként szolgálhatott.

Riemann kátéjának 126. pontja („Welche Verdienste hat Guido von Arezzo um die Notenschrift?”) részletesen tárgyalja ugyan a Guido-féle vonalrendszeres notáció lényegét, és kiemeli a hangközöket jelölő kottairás előnyeit,²⁶ Kolozsvári-Sillye mégsem hozta összefüggésbe azt a töredéken látható magyar (erdélyi) notációval. Jegyzetében a hangjeléstörténet egy korábbi korszakát ragadta meg, épp nem azét, amelyhez az F 337-es töredéken látott kottairás tartozik. Az F 377 notációja a Guido-féle vonalrendszeres hangjelzés kései leszármazottja. Ne felejtjük el azonban, hogy Kolozsvári-Sillye nem volt zenész végzettségű! Ennek fényében különösen tiszteletreméltó, hogy igyekezett a zenei emlék megértéséhez megfelelő, korszerű szakirodalmat használni.

A töredék verziójának jobb oldali behajtásán feltűnik két további név: Barfuss Imre és Tuzson Pál (4. ábra). Az értesítők alapján Barfuss Imre 1900-ban született, 1911–1918 között volt a brassói katolikus főgimnázium diákja; 1918 januárjában alkalmasnak ítélték a hadi szolgálatra, majd áprilisban előrehozott, ún. hadiértségit tett.²⁷ Ettől kezdve nem tudunk róla. Tuzson Pál Barfuss kortársa volt;

nyelvű kiadás (1901) jó minőségű online változata: <https://archive.org/details/katechismusdermu-00riem/page/n3/mode/2up> (letöltve: 2022. 01. 01.).

²² Az első kiadásban a táblázat utolsó neumája hibásan „Pes resupinus (Porrectus)” elnevezést kapott, lásd RIEMANN 1888, i. m. 77. A második és harmadik kiadásban Riemann „Flexa resupina (Porrectus)”-ra javította, lásd RIEMANN 1901, i. m. 105; RIEMANN 1906, i. m. 105.

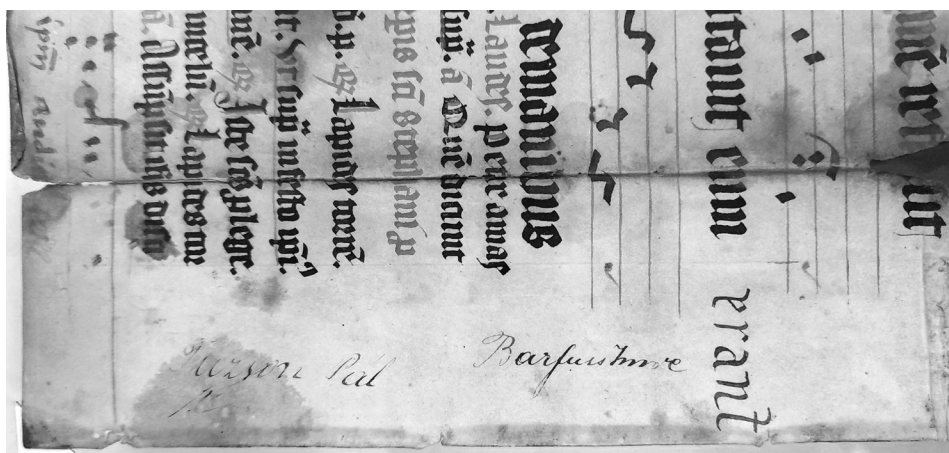
²³ RIEMANN 1888, i. m. 78; RIEMANN 1901, i. m. 106; RIEMANN 1906, i. m. 106. Hucbaldus kifejezését pontosabb olvasatban „renumerationis subsidium”-nak idézi az irodalom, és Riemann így is használja más műveiben: RIEMANN, Hugo, *Studien zur Geschichte der Notenschrift*, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1878, 116; RIEMANN, Hugo, *Handbuch der Musikgeschichte. Zweiter Teil, Die Musik des Mittelalters*, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1904, 93.

²⁴ Riemann a 129. pontban („Wann kamen im Abendlande die ersten Zeichen für die Tondauer auf?”) foglalkozik érintőlegesen a kérdéssel, lásd RIEMANN 1888, i. m. 90–93; RIEMANN 1901, i. m. 122–126; RIEMANN 1906, i. m. 122–126.

²⁵ Révai nagy lexikona, *Az ismeretek enciklopédiája, IX. kötet, Gréc–Herold*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1913, 465.

²⁶ RIEMANN 1888, i. m. 83–85; RIEMANN 1901, i. m. 113–116; RIEMANN 1906, i. m. 113–116.

²⁷ Az említett évekről szóló főgimnáziumi értesítők elérhetőségét lásd a 14. lábjegyzetben.

4. ábra. Tuzson Pál és Barfuss Imre aláírása az F 337-es töredék verzóján

az első két tanévben magántanulóként említik az értesítők, majd három évig nem szerepel a diákság lajstromában. Az 1916–1917-es és az 1917–1918-as tanévről szóló értesítő újra Barfuss Imre osztálytársaként említi, ösztöndíjasként; neve hiányzik a hadiszolgálatra besoroltak közül.²⁸ Mivel mindkét diák Kolozsvári-Sillye Béla tanítványa volt, valamint 1911–1918 között jártak a brassói főgimnáziumba, biztosra vehetjük, hogy ezen időszak alatt írták nevüket a töredék szélére. Tanárukhhoz hasonlóan már leválasztott töredékre írtak, máskülönben a verző oldal behajtása nem lett volna számukra hozzáférhető.

Mivel tanár és diák kézjegye egymás mellett szerepel a pergamenlapon, az említett bejegyzések valamiképp az iskolához kötődnek, talán az oktatás során születtek, akár diákszínyként.²⁹ Kolozsvári-Sillye főszakjai mellett latint és filozófiát is tanított, és éveken át az iskola Szent Imre Önképzőkörének tanári vezetője volt.³⁰ A fragmentumot használhatta óráin szemléltetőeszközként, vagy előkerülhetett az önképzőköri ülések alkalmával is, amelyen a kör rendes tagjai (7. és 8. osztályos diákok) egymás számára tudományos előadásokat tartottak, sőt az értesítők tanúsága szerint zenéltek is.

Kolozsvári-Sillye Bélát ugyanakkor a pedagógiai célokon túl személyes érdeklődés is vezethette a töredékhez, hiszen bibliofil értelmiségi volt, egész életén át kísérték a könyvek. Árveréseken

²⁸ Tuzson Pál valószínűleg azonos a későbbi kutató kémikussal, aki a Brassóhoz közeli Zernyesten (ma Zărnești, Románia) született 1901. március 18-án. Érettségi vizsgáját követően továbbtanult a budapesti Műszaki Egyetemen; 1924-ben vegyész-mérnöki oklevelet, 1929-ben műszaki doktorátust, 1937-ben pedig a pécsi tudományegyetemen magántanári képesítést szerzett. 1953-tól vezette a Gyógyszeripari Kutatóintézet növénykémiái osztályát. 1959. május 27-én hunyt el Budapesten. Lásd erről *Magyar életrajzi lexikon, Második kötet L–Z*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp. Akadémiai, 1969¹, 1982², 918–919. A Tuzson középiskolai éveiről tájékoztató főgimnáziumi értesítők elérhetőségét lásd a 14. lábjegyzetben.

²⁹ A verző jobb oldali behajtásán felül két további, azonosítatlan név szerepel: „Stephanus / Agh... / Stephanus / Impia...”, valamint „Evi”. A Barfuss Imre név mellett olvasható „erant” ugyancsak diáktól származó tollpróba lehet, lásd a 4. ábrát.

³⁰ Az önképzőkör felelősét a tanári kar rátermett tagjai között évről évre cseréltették. Kolozsvári-Sillye Bélára az 1909–1910-es, 1912–1913-as, 1913–1914-es, 1915–1916-os tanévekben esett e feladat az értesítők tanúsága alapján.

és internetes felületeken napjainkban is eladásra kerülnek értékes kötetek egykori könyvtárából.³¹ Az 1902–1903 között készített országos könyvtári felmérés tanúsítja, hogy már csíksomlyói kezdő tanárként „könyvtárnoki” megbízást kapott, amelynek része volt 16–17. századi kéziratok és nyomtatványok gondozása, tehát korán figyelmet kellett fordítania a múlt írásos emlékeire. Adományaival hozzájárult a helyi „régiség-gyűjtemény” gyarapításához is.³² Brassóba kerülve az ifjúsági könyvtárat bízták rá. 1908 telén „A könyvről” címmel tartott ismeretterjesztő előadást a négy brassói magyar iskola diákjainak, amely során ugyancsak használhatta a fragmentumot mondandója illusztrálására. Az előadás sikeres lehetett, mert szerkesztett változata *A könyv története* címmel 1909-ben megjelent helyi nyomtatásban.³³

Miként azt fentebb láttuk, a fragmentum legkésőbb az 1910-es évek végére már a hordozókönyvről leválasztva állt Kolozsvári-Sillye Béla rendelkezésére. A leválasztás vélhetően 1914 nyarára megtörtént („terminus ante quem”), hiszen a zenei paleográfiai jegyzet sorai között, azzal épp ellentétes irányban egy erre utaló dátumbejegyzés olvasható: „Br[assó]. 12/VII/914”. Ha a dátum a leválasztás időpontját jelzi, akkor e művet nem tulajdoníthatjuk Kolozsvári-Sillye Bélának.³⁴ Bárki is bontotta fel a varrásokat és emelte le a kódexlapot a korábbi hordozóról, mindenképp megkímélte a további sérülésektől, valamint utat nyitott behatóbb kutatásához és pedagógiai célú használatához.

Az F 337-es antifonále-töredék újkori bejegyzéseit elemezve egy színes, múlt század eleji történet mozzanatai elevenedtek meg. Kolozsvári-Sillye Béla személyében, a zenei paleográfiai széljegyzet írójában a középkori zenetörténet iránt érdeklődő, széles látókörű tanáregyéniséget, a vizsgálatunk tárgyát képező fragmentum első kutatóját és egyben a magyar zenei töredékkutatás egyik „előfutárát” ismerhettük meg. Brassó városának megbecsült, tudós személyiségeként távozott az élők sorából 1942. július 25-én, a Postarét (ma Livada Poștei) feletti római katolikus temetőben búcsúztatták.

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

³¹ Legutóbb egy latin–magyar–német–cseh szótár és retorikai kifejezés-gyűjtemény: *Gradus ad Parnassum, sive novus Synonymorum, Epithetorum, et Phrasium Poeticarum Thesaurus*, Tynaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, 1747. Ebben a példányban is kétféle tulajdonosbejegyzése olvasható: egyetemista korából „Herberger Béla / 1899. IV. 11”, valamint „illyefalvi Kolozsvári-Sillye Béla brassói főgimn. tanár / 1922. [?]” (www.regikonyvek.hu).

³² *Magyarország múzeumai és könyvtárai*, szerk. Gárdonyi Albert, Schönherr Gyula = *Magyar minerva*, 3(1903–1904), 184. E felmérés szerint a brassói katolikus főgimnázium könyvtára ekkor – bár állománya lényegesen nagyobb volt – a csíksomlyói intézményéhez hasonló értékekkel nem dicsekedhetett, a „régiség-gyűjtemény” pedig rendezés alatt állt, lásd *uo.*, 69–70.

³³ Sajnos e munkához nem fértem hozzá, pedig eligazíthatna, hogy Kolozsvári-Sillye milyen ismereteket tartott fontosnak megosztani a középkori könyvkultúráról. Az előadást és a nyomtatványt említi *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának értesítője az 1908–1909. tanévről*, szerk. Buslig József, Brassó, Herz-féle Kő- és Könyvnyomda, 1909, 43, 51.

³⁴ Bár a dátum tintájának színe azonosnak tűnik a zenei jegyzetnél használt tintáéval, az írásképek némiképp elütnek egymástól. Másrészt Kolozsvári-Sillye könyvei elejére általában „év.hónap/nap” vagy „év.hónap.nap” alakban írta a dátumot. Végül a dátum alatt egy elnagyolt, olvashatatlan aláírás is feltűnik, amely biztosan nem Kolozsvári-Sillyétől származik. Bernád Rita Magdolnának köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a dátumbejegyzésre.

„A gondolatai is ferencjózsefben jártak”. Adalékok Beer Ágost zenei szakíró életrajzához. Hírlapírók életének, pályájának áttekintéséhez első konzultációs lehetőségként adottak lehetnek a különböző kézikönyvek, de leginkább Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című alpműve.¹ A *Pester Lloyd* egyik állandó munkatársának, Beer Ágostnak a nevét azonban hiába keressük az utóbbiban, ami felettébb meglepő, mivel negyedszázados zenekritikai munkássága révén neve szinte egybeforrt a Falk Miksa, majd Vészi József által szerkesztett lappal. Alapvető életrajzi adatok híján a hazai sajtóban és egyéb források bevonásával igyekeztünk tájékozódni az August Beer vagy A. B. szignóval megjelenő zenekritikai írások szerzőjének kiléte felől.

Beer Ágost zenekritikus a morvaországi (csehországi) Iglauban (Iglón) született 1853-ban, más források szerint 1850-ben.² Családjáról annyi tudható, hogy többen lehettek testvérek, akik Bécsben (Sigmund Beer gyáros), Hamburgban, Berlinben és Bernben telepedtek le.³ Beer Ágost előbb orvosnak készült, de szívesebben foglalkozott zenével. Bécsben, a zeneakadémián Eduard Hanslick tanítványa volt,⁴ és zenepedagógusként működött.⁵ Nagybátyja, Schuschny Jakab⁶ pesti főkántor révén került Budapestre 1877-ben,⁷ ahol negyven éven át elsősorban zenekritikusként tevékenykedett,⁸ de zongora-órákat⁹ is adott. Szakíróként először Bródy Zsigmond *Neues Pester Journal* című lapjának dolgozott, majd Max Schütz halálát követően, 1888-tól élete végéig, 1915-ig a *Pester Lloyd* műbírálója volt.¹⁰

A zenebírálathoz „speciális tudás kell, s kevesen vannak, akik ezzel rendelkeznek. A magyar zene szerencséjére van ilyen is néhány. Beer Ágost, a speciálisan zenebíráló tisztában van a zene-tudománnyal. Ítélete mélyreható és súlyos.”¹¹

Csak a szakmájának élt. „Negyven esztendő óta minden este, pontosan az előadás megkezdésekor megjelent, talpig feketében, ferencjózsefben [...]” Feladatát egyben életfeladatnak tekintette: „élete munkája kimerült a pesti zene krónikájának írásában. [...] Nem riporter volt ő, nem zenereferens: történetíró, nagykultúrájú bölcs és tudós. [...] Foglalkozását hivatásnak tekintette és hivatássá magasztotta.”¹²

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, 1891–1914.

² A testvére által a *Pester Lloyd*-ban megjelentetett gyászjelentés szerint életének 65. évében hunyt el. Ld. *August Beer = Pester Lloyd*, 1915. január 10., 11. A lentebb hivatkozott magyar nyelvű hírlapok zöme azt írja, hogy 62 évet élt.

³ *Uo.*

⁴ N. N., *Elhunyt zenekritikus = Pesti Napló*, 1915. január 10., 17. Arról nincs adatunk, hogy be is fejezte a képzést. Talán a leghitelesebb adatok: E. St-1, *August Beer = Pester Lloyd*, 1915. január 9., esti kiadás, 3.

⁵ Orvostudományi tanulmányait az első szigorlat után abbahagyta, zongoraleckéket adott, illetve néhány szakcikket írt. Ld. N. N., *Beer Ágost meghalt = Pesti Hírlap*, 1915. január 10., 17.

⁶ A Dohány utcai zsinagóga egyik szép tenorral megáldott kántora volt, Bécs után 1863-ban került Pestre, majd 1898-ban, 66 évesen itt halt meg. Ld. N. N., *A pesti hitközség kántora = Egyenlőség*, 1898. október 23., 12.

⁷ A pesti egyetem orvosi karára is beiratkozott, de azt nem végezte el. Ld. *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja, 1877–1878*, Bp., 1878, 47.

⁸ FODOR Gyula, A. B. (*August Beer halálára*) = *Egyenlőség*, 1915. január 17., 15–16.

⁹ *Névmutató, A székesfőváros s a vidék nevezetesebb zeneművészeinek és tanárainak lakcíme = Zenevilág*, 1901, 136.

¹⁰ *Magyar színművészeti lexikon I*, szerk. Schöpflin Aladár. Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929–1931, 148.

¹¹ TIMÁR Szaniszló, *Kritika és kritikusok = Budapesti Ujságírók Almanachja* 1908-ra, *A Magyar Bohémvilág*, szerk. Szerdahelyi Sándor, Bp., Kiadja a Budapesti Ujságírók Egyesülete, 176.

¹² Fodor 1915, i. m. 15.

Nagyszerű stilisztá, jóindulatú, független, megvesztegethetetlen, egyetlen iskola iránt sem elfogult, az új zenei irányok és stílusok iránt nyitott kritikus hírében állt.¹³ Nem tartozott semmilyen művészi klikkhez, irányzathoz, minden stílus iránt nyitott maradt. Tartózkodott a művészi egyoldalúságtól, nem akart „kultúrpolitikát” csinálni, értékítélete megkérdőjelezhetetlennek bizonyult. Nem annyira a tudás, mint inkább a tehetség nyűgözte le. Feuilletonszerű stílusa ellenére a szakszerű, tudományos megközelítés is megmutatkozik az írásaiban.¹⁴

Zenebírálati, mindenkor a szakértelem, korrektség és a megbízhatóság” jegyében íródtak, melyekre külföldön is odafigyeltek.¹⁵ Alapos, képzett zenetudós volt, írásaiban megmutatkozott a „kritikai érzéke, szakszerűség, önállóság, pártatlanság és rendkívül finom, gondos forma jellemezte”.¹⁶ Noha születését illetően osztrák volt, és német nyelvű lapoknak dolgozott, a magyar zeneművészet ügyét szolgálta.¹⁷

Gustav Mahler budapesti működését folyamatosan figyelemmel kísérte, és alapvetően kiegyensúlyozott, tárgyilagos hangnemben írt Mahler karmesteri és igazgatói tevékenységéről, aki viszont úgy érezte, hogy Beer nem kedveli. Hamburgban kelt levelében írja: „Majdnem rendszeresen olvasom a 'Pester Lloyd'-ot, ebből persze nem alkothatok ítéletet. Feltűnt, hogy a műsor nagyon sablonszerűen volt összeállítva. Magáról az előadások színvonaláról nem nyerhettem képet. Úgy látszik, A. B. úr most nagyon civilizálttá és jóakaróvá lett. Sajnos, én nem voltam az ő ennyire gyengéd bánásmódjának az osztályosa.”¹⁸ A balettek között is tartotta magát a vélemény, hogy a „nagytekintélyű” Beer Ágostról „a beavatott emberek tudják, hogy nem lelkesül a balettért”.¹⁹

Nagy gonddal írta a cikkeit, minden kifejezést alaposan megfontolt, előfordult, hogy egy nagyobb operapremierről írott tárcáján akár két hétig is dolgozott.²⁰ Ha nem otthon – a Nagymező utca 6. szám alatt lakott –,²¹ akkor késő este a Drexler kávéházban „írogatta cikkeit egy-két krigli sör mellett”.²² Mivel nemcsak nagyon alaposan, hanem lassan is vetette papírra cikkeit, tárcáit, ezért a hangversenyekről korán távozott a törzshelyére, s annak félelemétén „alapos sörfogyasztás mellett, dolgozott”. Volt egy pótreferense is, aki a program végeztével beszámolt neki a további történetekről, „hogy a csillár nem szakadt le, hogy a művész mit ismételt, és mit játszott ráadásul stb”.²³

Magánéletéről annyit lehet tudni, hogy puritán életvitelt folytatott, s noha a *Fővárosi Lapok* hírt adott eljegyzéséről,²⁴ házasságot nem kötött, hanem nővérével közös háztartásban visszavonult aggregényéletet élt.²⁵ Halála után derült ki, hogy komponált is.²⁶

¹³ N. N., *Elhunyt zenekritikus = Pesti Napló*, 1915. január 10., 17; továbbá: E. ST-I., *August Beer = Pester Lloyd*, 1915. január 9., esti kiadás, 3.

¹⁴ Uo., PL.

¹⁵ N. N., *Beer Ágoston halála = Az Est*, 1915. január 10., 5.

¹⁶ N. N., *Budapesti Hírlap*, 10. sz., 1915. január 10., 19. Ezt az utókor is így látja. Mesterházi Máté szerint Beer Ágost adta az Elektra „legalaposabb értékelését” a *Pester Lloyd* tárcarovatában. MESTERHÁZI Máté „Was die Wahrheit ist...”, *Richard Strauss Elektrájának magyar sajtóvisszhangja = Magyar Zene*, 46(2008), 1, február, 61–70, itt 62 és 66.

¹⁷ Uo., *Budapesti Hírlap*, 10. sz.

¹⁸ N. N., *Mahler Gusztáv kiadatlan leveleiből = A Zene*, 7(1925), 7–9, itt 8.

¹⁹ *Az Operaház prima ballerínái = Ország-Világ*, 20(1899), 669.

²⁰ N. N., *Beer Ágost meghalt = Pesti Hírlap*, 1915. január 10., 17.

²¹ *Budapesti cím- és lakjegyzék*, 10. Bp., Franklin Társulat, 1898, 466.

²² BALLA Vilmos, *Régi pesti kávéházak = Pesti Hírlap*, 1925. március 25., 10.

²³ BÉLDI [Izor], *Mozaik = A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1926. február 7., 35.

²⁴ „Jegyet váltott Beer Ágost hírlapíró Schlesinger Malvin kisasszonynyal, Schlesinger Ignác kereskedő leányával”. *Fővárosi Lapok*, 1888. augusztus 14., 1651.

²⁵ FODOR 1915, i. m., 16 és N. N., *Beer Ágost meghalt = Pesti Hírlap*, 1915. január 10., 17.

²⁶ *Pesti Hírlap*, 1915. január 10., 17.

Zenekritikusként nemcsak a mindenkori hírlapjához, hanem az Operaház tevékenységéhez is kapcsolódott, mivel a benyújtott operákat bíráló bizottság munkájában is részt vett.²⁷ Ugyancsak tagja volt a dr. Mészáros Károly nevét viselő pályázati bizottságnak, amely a dalszínház számára írandó operára 4000 korona pályadíjat tűzött ki. A pályázatra olyan egész estét betöltő magyar műveket vártak, amelyek tárgya a magyar történelemből vagy mondavilágból merített.²⁸ Tagja volt továbbá „A műbarátok köre” zenei szakbizottság bírálóbizottságának is, amelyet Hubay Jenő elnökölt.²⁹ A Liszt Ferenc Társaság választmányába is beválasztották Szendy Árpád zeneakadémiai tanár és Goll János mellett, az elnök Szentirmay Elemér volt.³⁰ Részt vett a budapesti zenekritikusok szindikátusa megalapításában is, melynek ő lett a tiszteletbeli elnöke.³¹ Az Operaházzal kapcsolatos művészi kérdésekben miniszteri szinten is számítottak szakértelmére.³² Az 1914-ben alapított Országos Magyar Zeneművészeti Társulat (elnök: Mihailovich Ödön) is felvette tagjai közé, Beer a sajtóbizottságban kapott helyet.³³

Beer Ágost alacsony, csendes, magányos ember volt, a betegségek elkerülték. Életének utolsó három évét azonban testi gyötrelmek nehezítették, a szürkehályog, amit azonban Szily Adolf (1848–1920) szemészprofesszor sikeresen megoperált. Ezt követően egy évvel halála előtt az operaházban egy lengőajtó véletlenül úgy találta el a halántékát, hogy az maradandó károkat, bénulás jellegű tüneteket okozott, de halálát alapvetően szívelégtelenség okozta.³⁴

Beer Ágost temetésén a fővárosi írók és a művészvilág képviseltette magát, jelen voltak a lapok színházi és zenereferensei. A *Pester Lloyd* szerkesztősége Vészi József főszerkesztővel az élen testületileg jelent meg, és búcsúbeszédet is mondott.³⁵ A Budapesti Újságírók Egyesületét Márkus Miksa udvari tanácsos, elnök és Kopár Ferenc titkár képviselték, búcsúbeszédében Gerő Ödön méltatta az elhunyt kritikus tevékenységét. Az Újságírók Betegsegélyző Pénztára részéről Roóz Rezső titkár rótt le kegyeletét. A Budapesti Zenekritikusok Szindikátusa, amelynek Beer a díszelnöke volt, továbbá a Filharmóniai Társaság is búcsúzott a szakírótól. Ugyanakkor az Operaház képviseletében senki nem volt ott a temetésen, noha Beer évtizedeken át kapcsolatban állt az intézménnyel.³⁶ A Zeneakadémia

²⁷ 1891-ben az operai bíráló bizottság tagjai voltak: Zichy Géza, Erkel Sándor, Ódry Lehel, Beer Ágost és Harrach József országos zeneakadémiai titkár. *Fővárosi Lapok*, 1891. május 21., 1028.

²⁸ További tagok: Mihailovich Ödön, Erkel Sándor, Mader Raoul karnagy, id. Ábrányi Kornél, Antalik Károly, Dióssy Béla, Herzfeld Viktor, Kern Aurél, Márkus József. *Zenelap*, 1897. 10. A tagság folyamatos volt, ld. pl. *Az Újság*, 1904. június 15., 14; *Világ*, 1911. február 24., 13.

²⁹ Az egyfelvonásos operapályázatot bíráló bizottság további tagjai voltak: Végh János, Rebicsek József karnagy, Mihailovich Ödön, Aggházy Károly. Ld. *A műbarátok köre* = *Fővárosi Lapok*, 1891. december 4., 2490.

³⁰ N. N., *Egyletek és társulatok* = *Fővárosi Lapok*, 1893. május 20., 1084.

³¹ Elnök: Csajthay Ferencz, tagok: Béli Izor dr., Diósy Béla dr., Gajáry István dr., Kern Aurél dr., titkár: Fodor Gyula, jegyző: Vári Rezső dr. Ld. *A budapesti zenekritikusok szindikátusa* = *Az Újság*, 1912. március 30., 13.

³² N. N., *Értekezlet az Operaház ügyében* = *Budapesti Hírlap*, 1911. január 22., 15.

³³ Elnök: Gönczi Mór dr., tagok: Béli Izor dr., Diósy Béla dr., Kálmán Jenő; Merkler Sándor, Ruttkay György. Ld. MARION, *Országos Zeneművészeti Társulat* = *A Zene*, 6(1914), 111–112.

³⁴ N. N., *Beer Ágost halála* = *Budapesti Hírlap*, 10, 1915. január 10., 19, valamint E. St–I., *August Beer* = *Pester Lloyd*, 1915. január 9., esti kiadás, 3.

³⁵ N. N., *Der letzte Weg August Beers* = *Pester Lloyd*, 1915. január 11., 7.

³⁶ *Magyarország*, 1915. január 12., 12, és más lapok is ezt írták. Ez így nem állja meg a helyét, mivel a *Pester Lloyd* beszámolója szerint az Operaház férfikara közreműködött a gyászszertartásban. Ld. *Pester Lloyd*, 1915. január 11., 7.

és a Nemzeti Zenede sem képviseltette magát a végső búcsún.³⁷ Beert Ruttkay (Rothauser) Miksa hírlapíró mellett helyezték végső nyugalomra a rákoskeresztúri új izraelita temetőben.³⁸

Hevesi Simon rabbi búcsúbeszédében utalt Beer társ nélkül leélt életére, arra, hogy sem a társaságot, sem a külső csillogást nem kereste, életét teljes mértékben a zene töltötte ki, és ahogy a zenéről írt, az maga volt a legszebb zene.

Válogatás a *Pester Lloyd*-ban közölt tárcáiból (1888–1899)³⁹

- Der neue Operndirektor* = Nr. 281 v. 11. Oktober 1888, 1. Beilage und S. 2
Die Perlenfischer = Nr. 296 v. 26. Oktober 1888, B. und S. 2
Musik = Nr. 342 v. 12. Dezember 1888, 12. Dezember 1888, B.
Wagner's „Rheingold” und „Walküre” = Nr. 23 v. 23. Jänner 1889, B. und S. 2
 II. = Nr. 26 v. 26. Jänner 1889, B. und S. 2–3
 „*Rheingold*” und „*Walküre*” = Nr. 37 v. 6. Feber 1889, S. 3 und B.
 „*Das Glöckchen des Eremiten*” = Nr. 90 v. 1. April 1889, S. 2–3.
Von der königlichen Oper = Nr. 142 v. 24. Mai 1889, B. und S. 2
Ausdruck der Musik = Nr. 238 v. 30. August 1889, S. 3 und Nr. 239 v. 31. August 1889, B.
Die Reprise des „Lohengrin” = Nr. 254 v. 15. September 1889, 1. B.
Die lustigen Weiber von Windsor = Nr. 294 v. 25. Oktober 1889, S. 3 und B.
 „*Carlo Broschi*” = Nr. 338 v. 8. Dezember 1889, 1. B. und S. 2
Der Waffenschmied = Nr. 18 v. 18. Jänner 1891, 1. B.
Leo Delibes = Nr. 25 v. 25. Jänner 1891, 1. B.
Viora, die Fee des Meeräuges = Nr. 78 v. 15. März 1891, 1. B.
Gustav Mahler = Nr. 76 v. 18. März, 1891, B.
Giacomo Meyerbeer = Nr. 235 v. 5. September 1891, B.
Die heilige Elisabeth = Nr. 244 v. 16. September 1891, S. 2–3.
Die hundertjährige „Zauberflöte” = Nr. 256 v. 30. September 1891, B.
W. A. Mozart = Nr. 313 v. 5. Dezember 1891, B.
Alienor = Nr. 314 v. 6. Dezember 1891, B.
Der Barbier von Bagdad = Nr. 334 v. 31. Dezember 1891, 1. B.
Freund Fritz = Nr. 21 v. 24. Jänner 1892, 1. B.
Von der königlichen Oper = Nr. v. 2. Feber 1892, 1. B.
Rossini = Nr. 52 v. 1. März 1892, B.
 „*Siegfried*” = Nr. 87 v. 10. April 1892, 1. B.
Das ungarische Landes-Sängerfest = Nr. 196 v. 16. August 1892, S. 2.
Maurer und Schlosser = Nr. 250 v. 19. Oktober 1892, 1. B.
 „*Bastien und Bastienne*” = Nr. 273 (A) v. 29. November 1892, S. 5.
 „*Götterdämmerung*” = Nr. 296 v. 11. Dezember 1892, 1. B.
Von der königlichen Oper = Nr. 15 v. 18. Januar 1893, B.

³⁷ N. N., *Elhunyt zenekritikus* = *Pesti Napló*, 1915. január 11., 17–18. A Zeneakadémia részéről Mihailovich Ödön a *Pester Lloyd* főszerkesztőjének írásban fejezte ki részvétét, és méltatta az elhunyt zenekritikai tevékenységét, ami meg is jelent a lapban. Ld. *August Beer* = *Pester Lloyd*, 1915. január 12., 9. Ugyanígy tett tk. Popper Dávid, Zichy Géza, Márkus Miksa, Vasquez Italia, a Magyar Hírlap szerkesztősége és Herzfeld Viktor is. Ld. N. N. *August Beer* = *Pester Lloyd*, 1915. január 11., esti kiadás, 3.

³⁸ N. N., *Beer Ágost temetése* = *Magyarország*, 1915. január 12., 12.

³⁹ Rövidítések: Nr. = szám, B. = melléklet, S. = oldal.

- „*La Korrigane*” = Nr. 19 v. 22. Januar 1893, B.
 „*Der Ring des Nibelungen*” = Nr. 31 v. 5. Februar 1893, 1. B.
 „*Toldi*” = Nr. 67 v. 19. März 1893, S. 2–3.
Der Bajazzo = Nr. 75 v. 29. März 1893, S. 2–3.
Franz Erkel = Nr. 143 v. 16. Juni 1893, 1. B.
Der neue Operndirektor = Nr. 222 v. 16. September 1893, B.
 „*Die verkaufte Braut*” = Nr. 227 v. 22. September 1893, 1. B.
Der Schatz des Darius = Nr. 238 v. 5. Oktober 1893, 1. B.
Charles Gounod = Nr. 249 v. 18. Oktober 1893, 1. B.
Romeo und Julie = Nr. 9 v. 11. Jänner 1894, 1. B.
Der 50jährige „Hunyady László” = Nr. 23 v. 27. Jänner 1894, 1. B.
 „*Der Wildshütz*” = Nr. 36 v. 11. Feber 1894, 1. B.
Hans von Bülow = Nr. 39 v. 15. Feber 1894, 1. B.
Von der königlichen Oper = Nr. 50 v. 28. Feber 1894, 1. B.
Manon Lescaut = Nr. 67 v. 18. März 1894, 1. B.
 „*Die Büßer*” = Nr. 100 v. 25. April 1894, 1. B.
Königliches Opernhaus = Nr. 112 v. 9. Mai 1894, 1. B.
Schluß der Opernsaison = Nr. 123 v. 22. Mai 1894, 1. B.
Zur Eröffnung der Opernsaison = Nr. 210 v. 1. September 1894, 1. B.
Mailänder Opernabende = Nr. 232 v. 26. September 1894, S. 2–3. és Nr. 236 v. 30. September 1894, 2. B.
Mailänder Theaterskizzen = Nr. 251 v. 18. Oktober 1894, 1. B.
La Navarraise = Nr. 240 v. 5. Oktober 1894, 1. B.
Der Geigenmacher von Cremona = Nr. 272 v. 11. November 1894, 1. B.
Anton Rubinstein = Nr. 280 v. 21. November 1894, B.
Reprise der „Meistersinger von Nürnberg” = Nr. 5 v. 5. Januar 1895, B.
Jancsi és Juliska = Nr. 30. v. 3. Februar 1895, S. 2.
Karl Goldmark = Nr. 39 v. 14. Februar 1895, 1. B.
Toldi = Nr. 52 v. 1. März 1895, 1. B.
 „*Djamileh*” = Nr. 84 v. 7. April 1895, 1. B.
 „*A basso porto*” (*Am unteren Hafen*) = Nr. 100 v. 26. April 1895, 1. B.
Von der königlichen Oper = Nr. 123 v. 22. Mai 1895, 1. B.
Die Demission des Operndirektors = Nr. 192 v. 11. August 1895, 1. B.
 „*Tamóra*” = Nr. 239 v. 5. Oktober 1895, S. 2–3.
Der fünfzigjährige „Tannhäuser” 1845–1895 = Nr. 251 v. 19. Oktober 1895, S. 2.
Mascagni und seine Schule, Zur hundertsten Aufführung der „Cavalleria rusticana” = Nr. 260 v. 30. Oktober 1895, S. 2.
Die Jugend Hans v. Bülow’s = Nr. 311 v. 29. Dezember 1895, 1. B.
Balassa Bálint = Nr. 15 v. 17. Januar 1896, 1. B.
Ambroise Thomas = Nr. 38 v. 13. Februar 1896, 1. B.
Der eiserne Mann [Az érczember] = Nr. 47 v. 23. Februar 1896, 1. B.
Der Evangelimann = Nr. 59 v. 8. März 1896, 1. B.
Der Dorflump = Nr. 70 v. 21. März 1896, 1. B.
 „*Alár*” = Nr. 89 v. 12. April 1896, 1. B.
Klara Schumann, 1819–1896 = Nr. 126 v. 22. Mai 1896, 1. B.
Ein Wagner-Cyklus = Nr. 170 v. 11. Juli 1896, B.
Mathias Corvinus = Nr. 210 v. 14. September 1896, B.
 „*Heimchen am Herde*” = Nr. 243 v. 5. Oktober 1896, S. 2–3.

- Zur Eröffnung der Konzertsaison* = Nr. 271 v. 11. November 1896, S. 2–3.
„*Karen*” = Nr. 291 v. 29. November 1896, 1. B.
Franz Schubert – Ein Gedenkblatt = Nr. 26 v. 30. Januar 1897, 1. B.
André Chénier = Nr. 27 v. 31. Januar 1897, 1. B.
Franz Schubert’s Es-dur-Messe, Erstaufführung am 15. Feber 1897 = Nr. 40 v. 16. Februar 1897, 1. B.
Johannes Brahms = Nr. 81 v. 4. April 1897, 1. B.
Von der königlichen Oper = Nr. 122 v. 21. Mai 1897, 1. B.
Wer ist musikalisch? = Nr. 151 v. 24. Juni 1897, 1. B.
Hans v. Bülow als Schriftsteller = Nr. 218 v. 11. September 1897, S. 2–3.
Gaetano Donizetti = Nr. 230 v. 25. September 1897, S. 2.
Guiseppe Verdi, Zum 9. Oktober = Nr. 243 v. 10. Oktober 1897, 1. B.
Maritta = Nr. 247 v. 15. Oktober 1897, S. 2–3.
La Bohème = Nr. 285 v. 28. November 1897, S. 2–3.
„*She*” = Nr. 32 v. 6. Februar 1898, S. 2–3.
Die erste ungarische Oper = Nr. 44 v. 20. Februar 1898, 2. B.
„*Ninon*” = Nr. 70 (A) v. 28. März 1898, B.
Neues über Wagner und Liszt = Nr. 110 v. 7. Mai 1898, S. 2–3.
Von der königlichen Oper = Nr. 220 v. 13. September 1898, 1. B.
„*Der König hat’s gesagt*” = Nr. 250 v. 16. Oktober 1898, S. 2–3.
„*Hunyady László*”, *Zur 300. Aufführung* = Nr. 283 v. 24. November 1898, S. 2.
„*Meister Roland*” = Nr. 11 v. 11. Januar 1899, S. 2–3.
Aus dem Leben Hans v. Bülow’s = Nr. 30 v. 2. Februar 1899, S. 2–3.
„*Schneeflocke*” = Nr. 58 v. 5. März 1899, S. 2–3.
„*Die Auferweckung des Lazarus*” = Nr. 67 v. 16. März 1899, S. 2–3.
„*Die Kriegsgefangene*” = Nr. 86 v. 7. April 1899, S. 2–3.
„*Kukuska*” = Nr. 108 v. 3. Mai 1899, S. 2–3.
Ein Franzose über Richard Wagner = Nr. 120 v. 17. Mai 1899, S. 2–3.
Königliche Oper, Ein Rückblick = Nr. 131 v. 30. Mai 1899, S. 2.

FIGYELŐ

A 460 éves debreceni nyomdászat jubileumi kiadványai. Melius Juhász Péter és Huszár Gál együttműködéséből indult útjára a debreceni városi nyomda 1561-ben. A következő századokban a református egyházi használatra szánt káték, ágendák, énekeskönyvek, prédikációgyűjtemények, kegyes munkák mellett a vásárokon kelendő bibliai és széphistóriák, kalendáriumok, valamint hivatalos kiadványok és nem utolsósorban a kollégiumi oktatás nélkülözhetetlen tankönyvei jelentek meg a tipográfiában. A nyomda élén olyan kiváló mesterek váltották egymást, mint Hoffhalter Rafael és Rudolf, Lipsiai Rheda Pál és Péter, a Tótfalusi-tanítvány Töltési István, Margitai János és István, ugyanakkor fogalommal vált a szegényes készlettel dolgozó Karancsi György neve is. 2021-ben a működése 460. évfordulóját ünneplő jogutód, az Alföldi Nyomda a világszintű papírhány ellenére tekintélyes válogatással emlékezett meg a jubileumról.

460 éves a debreceni nyomdászat, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt., Debreceni Református Kollégium Múzeuma, 2021.

- [1] *Magyar decretvm, Kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk a Werbewczyk Istwan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, Magyarra forditot*, Hasonmás kiad., [348] p.
- [2] *Lex politica Dei, az az Mindenfele törvények, iteletek es rend-tartasok, kik főkepen az külső polgari tarsasagra tartoznak*, [ford. Lipsiai Rheda Pál], Hasonmás kiad., [8], 74, [2] p.
- [3] Melius Juhász Péter, *A Christus közbe iarasarol valo predicacioc*, Hasonmás kiad., [56] p.
- [4] Tringli István, *A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul*, 35, [1] p.
- [5] Heltai János, *Debrecennek nyomdára van szüksége*, 22, [1] p.

Az Alföldi Nyomdat ídő képekkel díszített dobozban három facsimile és két kísérő tanulmány lapul. Az eredeti nyomtatványokat az Országos Széchényi Könyvtárban és az Alföldi Nyomdával sok évszázados kapcsolatot ápoló Debreceni Református Kollégiumban őrzik. A tanulmányok Tringli István történész (MTA BTK Történettudományi Intézet, ELTE) és Heltai János irodalomtörténész (Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet) tollából származnak.

A hasonmások között a legterjedelmesebb Werbőczy István (1458–1541) jogtudós, nádor *Hármas-könyvének* első magyar nyelvű kiadása, amely Debrecenben jelent meg 1565-ben (RMNy 207). A köznemesi párt vezető ideológusa által összeállított szokásjoggyűjtemény bár királyi szentesítés híján nem emelkedett jogerőre, az először Bécsben, 1517-ben kiadott mű egyes részei a 20. századig meghatározták a hazai jogrendet. Ehhez csatlakozik önálló kötetben a Lipsiai Rheda Pál által 1610-ben kiadott *Lex politica Dei* (RMNy 992).

Tringli István *A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul, A Hármaskönyv első magyar fordításai és a Lex politica Dei* című tanulmánya e két, fél évszázados eltéréssel megjelent debreceni kiadványt mutatja be. Tringli bevezeti olvasóit a szokásjog és a kora újkori európai és magyarországi kodifikáció történetébe, elhelyezve a közel kortárs német, cseh, lengyel, litván szokásjogi kódexek között Werbőczy munkáját. Bemutatja a jogtudós fordultatos életútját és karrierjét, majd

a *Hármaskönyvről* és továbbfejlesztéséről tudósít. A nemességről és a nemesi birtokokról, a perekről és a vegyes ügyekről értekező joggyűjtemény korai kiadásai, Werbőczy munkamódszerének és a mű további átdolgozásainak bemutatása mellett hosszabban értekezik az eredeti szöveget lerövidítő, magánhasználatra fordító Veres Balázs Bihar vármegyei jegyző és váradi főbíró munkájáról. Kronológiai rendben ismerteti a magyar (Debrecen, 1565; Várad/Gyulafehérvár, 1566–1668; Kolozsvár, 1571), a horvát (Nedelic, 1574) és a német fordítással (Bécs, 1599) kapcsolatos tudnivalókat. Az 1610-ben, Debrecenben, magyarul kiadott *Lex politica Dei* alapja a François Ragueau latin nyelvű munkájából készült német szöveg volt, amelyet a nyomdász Lipsiai Rheda Pál ültetett át magyarra az evilági életet szabályozó isteni törvények gyűjteményeként. Lipsiai nem szolgai hűségű fordítást készített, hanem a hugenotta Ragueau eredeti művéből a lutheránusok felfogásához szabott német változatot alakította át újra „kálvinistává”, megtámogatva az akkor már két évtizede elérhető *Vizsolyi Bibliából* származó igehelyekkel. Tringli felvetése szerint a *Lex politica Dei* sokkal inkább volt a községi bírók és református lelkészek útmutatója, mint peres ügyekben eljáró bírák kézikönyve.

Megjegyzendő, hogy bár az 1565. évi debreceni *Hármaskönyv* első facsimile kiadása ugyancsak az Alföldi Nyomdában jelent meg 1991-ben,¹ mégsem egyezik meg az 2021. évi hasonmással. Míg harminc éve a gönci városházáról a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárba került csonka példányt egészítették ki a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött példány címlapjával, a mutatóból származó levelekkel és a kötéssel, addig 2021-ben teljes egészében a debreceni kötetről készült a facsimile.

A díszdobozban található harmadik hasonmás a debreceni városi nyomdában megjelent második kiadvány: Melius Juhász Péter *A Christus közbe iarasarol valo predicacioc* című munkája (RMNy 169), amelynek immár az ötödik kiadását veheti kézbe az olvasó. Heltai János a *Debrecennek nyomdára van szüksége* című kísérlő tanulmányában sorra veszi a korábbi edíciókat (1561, 1948, 1991, 2021 – 1991-ben az 1561. és az 1948. évi szövegek jelentek meg együtt), majd felvázolja, hogy a városi nyomda felállítása idején milyen kihívásokkal kellett szembenéznie a debrecenieknél. Ezt követi a városi nyomda első korszakának bemutatása, valamint annak a hat Melius-munkának az ismertetése, amelyek Huszár idején kerültek ki a présum alól. A tanulmány nagyobb részében Melius Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációit ismerteti. A prédikációk Francesco Stancaro tanításainak cáfolatára íródtak, amelyek szerint Krisztus csak emberi (s nem az isteni természete szerint is) járt közben értünk. Melius a korábbi hitvitázókkal szemben nem latinul közölt bonyolult okfejtésekkel akart gátat vetni Stancaro (és az ébredő antitrinitárius teológusok) tanainak, hanem magyar nyelven, a hallgatók számára is jól követhető értekezések formájában – amelyeket a szolgáltatásai tovább bővíthettek a prédikációikban. Már Révész Imre rámutatott, hogy bár Melius alapvetően kálvini alapon cáfolta Stancaro elveit, mégsem hivatkozik Kálvinra közvetlenül, sőt: tartalmi vagy formai elemek hasonlósága sem fedezhető fel a genfi és a debreceni reformátor szövegei között. Végül Heltai emlékeztet arra is, hogy a nyomdaalapítás idején zajló teológiai viták háttérbe a következő évben kiadott két református iratban, az *Egervölgyi* és a *Debreceni Hitvallásban* kell keresnünk, amelyek Melius, Szegedi Gergely és Czeglédi György szerkesztésében készültek (RMNy 176–177).

A hasonmásokat jó minőségű műbőrbe kötötték, és készült néhány valódi bőrbe kötött példány is. Werbőczy *Hármaskönyvének* hasonmáskötése a kollégiumi példányon megmaradt, egykor aranyozott első tábla nyomán készült, amelyet a huszadik század fordulóján Dávidházy Kálmán kasírozott a címlap elé. A középsőben kardot és könyvet hordozó glóriás nőalakot hármaskeret veszi körbe. A belső keretben kandeláberes, a középsőben műzsákat ábrázoló görgető, a külső keretben pedig nagyméretű virágos bélyegző lenyomata látható. Az említett 1991. évi hasonmáson mindössze

¹ Werbőczy István, *Magyar Decretum, kyt Weres Balás a deákbol, tudni illyk a Werbewczy Istwan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek*, szerk. és az átirást készítette Csorba Csaba, Hasonmás kiad., Debrecen, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Alföldi Ny., 1991.

a (koronás Dávid király képében megjelenő) Apollo és Thalia neve szerepelt, 2021-ben az eredetinek megfelelően Euterpe és Calliope neve is felkerült a portrék alá. Az ismeretlen tulajdonos személye mellett a bekötötetés idejéről árulkodik a „C. G. 1567” supralibros, a „Magiar Decretvm” felirat a tartalomra utal. A *Lex politica Dei* és a Melius-prédikációk kötésére korhű keretben a nyomtatványok címét és egy-egy jellemző záródíszít préseltek.

A hasonmásnak kiválasztott művek, a tudományos igényű kísérő tanulmányok és a felhasznált anyagok méltó emléket állítanak a debreceni könyvnyomtatás 460 éves történelmének és tanúskodnak az Alföldi Nyomda áldozatkészségéről.

OLÁH RÓBERT

SZEMLE

Tóth Ferenc, *Varia Sancti Martini: Saint Martin dans son pays natal, Le Coudray-Macouard, Éditions Saint-Léger, 2021 (Les Acteur du Savoir). 171 p.*

A könyv a 17–18. századi magyar–francia kapcsolatok történetét kutató Tóth Ferencnek az elmúlt huszonöt évben született, a nyugat-magyarországi Szent Márton-kultuszhoz kapcsolódó francia nyelvű írásait tartalmazza huszonkét színes képpel illusztrálva. A 2019-ben a francia Akadémiai Pálmarend lovagi fokozatával kitüntetett szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója. A Tours mellett székelő Saint-Léger Kiadó *Les Acteurs du Savoir* című sorozatában megjelent kötethez Székely János püspök úr írt előszót. A könyvet a szerző a közelmúltban elhunyt művészettörténész, Zsámbéki Monika emlékének ajánlotta. A kötet hét fejezete végigkalauzolja az olvasót Szent Márton szombathelyi és nyugat-magyarországi tiszteletének mintegy ezerhétszáz évén. Fő célja történeti szempontból bemutatni a kultusz előzményeit, folyamatát és a változások kiváltó okait. A fejezetek korábban kivétel nélkül elhangzottak konferenciákon és/vagy megjelentek tanulmánykötetekben, folyóiratokban magyarul és/vagy franciául.

Az első fejezet középpontjában Szent Quirinus, a Savariában 303-ban vértanúságot szenvedett pannóniai őkeresztény szent tisztelete áll, kitekintéssel Nagy Károly 791-es savariai látogatásának Szent Márton kultuszára gyakorolt hatására. Az avar hadjárata során Sabariába látogató frank király feltehetően Szent Quirinus mauzóleumát azonosította Szent Márton szülőhelyeként, s később itt épült fel a Szent Mártonnak szentelt templom.

A második fejezet a Szent Márton-kultusz szerepét elemzi Szombathely 17–19. századi történetében és a modern város születésében. A város történelmét végigkísérte a szent tisztelete, melynek intenzitása periódusonként változott. A kultusz folytonossága a városszerkezetben is megmutatkozik: a római helytartói palota, a Karoling-kori vár, majd az erre ráépülő püspöki vár és később a barokk püspöki negyed Magyarország egyik legrégebb eredetű és leglátványosabb városi terét alkotja. A szerző megállapítja, Szent Márton elsősorban társadalmi igazságosságot jelképező alakja régóta megkülönböztetett figyelmet élvez a szombathelyi várospolitikában.

A *Miles Christi, Adalékok Szent Márton mint európai katonaszent képéhez* című harmadik fejezet a Szent Márton-kultusz Szombathely történetében játszott katonai vonatkozásait elemzi. Tóth Ferenc megállapítja, hogy a kora újkor idején Szombathely és a Habsburg-királyok között egyre szorosabb kapcsolat alakult ki, amely jelentős következményekkel járt a város fejlődése szempontjából. A lützeni csatának emléket állító 1635-ös privilégiumlevél célja a királyi hatalom és a városvezetés kapcsolatának elmélyítésén túl a szent kultuszának megerősítése volt. Ennek a törekvésnek köszönhető az is, hogy az 1777-ben Mária Terézia által alapított szombathelyi püspökséget Szent Mártonnak ajánlották fel, s az új egyházmegye alapítása közvetve megeremtette a modern városfejlődés kereteit.

A negyedik fejezet a Szent Márton-legenda fő motívumának, a köpenymegosztásnak a tours-i Szent Márton-bazilika káptalanja 1635-ös breviáriumában megjelent két metszetábrázolását elemzi, amelyben Szent Márton magyar huszárként jelenik meg. Az illusztrációkat készítő kölni művész,

Jacques Honervogt (1583 k. – 1665 u.) a címlapmetszeten magyaros csizmában, a köpenye alatt szintén magyaros felöltőben – franciául *hongroline*-ban –, a fején tollforgóval, a szövegközti metszeten kutyaival ábrázolta a lovas szentet. A két metszet jelentősége abban áll, hogy ikonográfiai párhuzamot mutatnak a szombathelyi Szent Márton-templom 17. század közepén készült festményének (melynek Zsámbéki Monika több tanulmányt szentelt) központi alakjaival: a lovas Márton, a mankóra támaszkodó koldus és a ló mögött a földet szimatoló kutya együttesével. A szerző jelzi, hogy Buzási Enikő 2011-es tanulmányában megállapította: létezik a szombathelyi képnek egy még szorosabb ikonográfiai párhuzama, amit Honervogt is előképül használt a szövegközti metszet készítésénél. Ez a Jan van der Straet (1523–1605) nyomán, 1575–1612 között Adriaen Collaert (1560 k. – 1618) által készített, Philips Galle (1537–1612) által kiadott rézmetszet nemcsak a középső csoportot ábrázolja, hanem a mögöttük látható árka-dos architektúrát és a városlátképet, valamint a balra és jobbra álló emberalakok egy jelentős részét is (BARONI VANNUCCI, Alessandra, *Jan van der Straet detto Giovanni Stradano, Flandrus pictor et inventor*, Milano, Jandi Sapi, 1997, 767. Példányok: British Museum, Department of Prints and Drawings, 1870, 0625.665; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Inventar-Nr. Graph. A1: 471d, Inventar-Nr. Graph. C: 642.2, Inventar-Nr. Graph. Res. D: 34.). Vannak ugyanakkor olyan részletek is a szombathelyi képen, amelyek csak Honervogt címlapmetszeten szerepelnek, mint például a ló lábtartása vagy Szent Márton csizmája. A szombathelyi kép ismeretlen festője tehát legalább három metszet alapján dolgozott.

Az online adatbázisok segítségével még ennél is tovább lehet jutni az ikonográfiai vizsgálatban. A tollforgós köpenyegeszto Szent Márton alakja a 17. századi Itáliában elterjedt volt metszeten és festményeken egyaránt. A metszet párhuzamát elkészítette Raphael Sadeler a 17. század első két évtizedében (példány pl.: Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, Inventar-Nr. HB 2401, Kapsel-Nr. 1237.). A festményábrázolásra jó példa a latiumi Ceri di Cerveteri falu Santa Maria dell’Immacolata Concezione templomának olajfestménye, amelyen Márton római katonai öltözetet visel, a ló jobb mellő lábánál kivehető a kutya alakja. A jelenleg ismert egyetlen rajzpárhuzam a velencei Giorgio Cini Alapítvány által őrzött lavírozott tusrajz, ismeretlen művésztől (Venezia, Fondazione Giorgio Cini, Inventar-Nr. 30108). Francia területen is van párhuzama a tours-i breviárium metszeteinek: Balthasar Moncornet (1600 k. – 1668) rézmetszetű szentsorozatában fekvő ovális keretbe, idilli tájképi környezetbe helyezi a jelenetet; Márton és lova fejét egyaránt tollbokréta díszíti (példány pl. Washington, Library of Congress, Rosenwald Collection, 1964.8.1297).

Az ötödik fejezet a középkori és újkori szombathelyi Szent Márton-kultusz változásait vizsgálja az útleírások tükrében Nagy Károly 791-es savariai látogatásától a tours-i ereklye 1913-as áthozataláig. A szerző megállapítja, hogy az utazók túlnyomó többsége számára Szombathely nem végcél, hanem egy hosszabb utazás egyik állomása vagy kitérője volt. A francia, angol és német nemesifjak, katonatisztek, egyházi utazók és tudósok leírásai alapján kimutatható a Szent Márton szombathelyi születési helyén alapuló helyi hagyomány folyamatos jelenléte és 18. századi megváltozása. Míg korábban a Szent Márton-templom „Hic natus est” kápolnája, illetve a keresztelőkút állt a kultusz központjában, a 18. század közepétől a Grand Tour-útleírások kritikai észrevételeiben megjelent a szombathelyi kultusz hely és a pannonthalmi születési hely kettőssége.

A *Szent Márton nyomában Magyarországon* című hatodik fejezet Cyprien Polydore (1829–1897) périgueux-i plébános Pannonthalmát és Szombathelyt is útba ejtő 1880-as utazását mutatja be 1888-ban kiadott könyve alapján. A számos európai, észak-amerikai és közel-keleti várost meglátogató plébános valójában adománygyűjtő körutazásokat tett két évtizeden keresztül az 1871-ben leégett périgueux-i Szent Márton-templom újjáépítése érdekében. Magyarországon háromszor járt: első útján Esztergomot, Kalocsát és Fótot ejtette útba, másodsor Győr, Pannonthalma, Székesfehérvár és Veszprém érintésével érkezett Szombathelyre, harmadik útján ismét Esztergom és Kalocsa volt a fő úticél. A plébános találkozott Simor János esztergomi érsekkel és Szabó Imre szombathelyi püspökkel, s pozitív képe alakult ki Magyarországról, bőséges adományokkal tért haza. A 450 oldalas könyv

negyedik, 85 oldalas fejezete szól a magyarországi látogatásokról, Polydore ebből három oldalt szentelt Szombathelynek. A püspöki palotában töltött napon kívül megemlékezik a város domonkos, ferences és premontrei szerzetesközösségeiről is.

Az utolsó fejezet a 20. századi szépirodalom területére kalauzolja az olvasót: a fikció és valóság viszonyát vizsgálja Rab Gusztáv *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című, 1960 körül Franciaországban írt regényében. A magyarul először 2018-ban kiadott és Szombathelyen bemutatott regény egyik kísérőtanulmányaként jelent meg eredetileg ez a fejezet, ami időközben kibővült a Bibliothèque Nationale de France Gabriel Marcel fondjában megtalált új források bevonásának köszönhetően. (A regény függelékben közölt francia rezüméje a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Rab Gusztáv-hagyatékban is megtalálható.) E forrásokból kiderül, hogy az angol kiadás mellett francia kiadása is készült a regénynek a Plon Kiadó Gabriel Marcel szerkesztette, *Feux croisés* című sorozatában; a fordítást az 1924 óta Párizsban élt író, műfordító, újságíró Gara László (1904–1966) készítette (és nem Gara Miklós, ahogy a 201. lábjegyzetben szerepel). A francia kiadás Rab 1963. januári hirtelen halála miatt hiúsult meg. A tanulmányhoz kapcsolódó 20–21. kép közül a második Rab Gusztáv sírját ábrázolja (és nem a Rab házaspárét, ahogy a képaláírásban szerepel); Rab 1959-ben elhunyt felesége másik sírban nyugodott.

A Rab Gusztáv hagyatékában fennmaradt hét regény kiadása – amelyet a *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* címmel kezdtem 2018-ban – 2021-ben fejeződött be. Vallásos tematikájával két kisregény kapcsolódik szorosabban a *Sabariához*: a 2021-ben, egy kötetben megjelent *Szent Optika* a kassai vértanúk 1619-es mártíromságát ábrázolja, a *Patak rózsája* főként Sárospatakon, Szent Erzsébet feltételezett szülőhelyén játszódik. Mindhárom regényben – eltérő mértékben, de – megjelenik a nyugat-európai és amerikai olvasók számára fizikálisan nehezen megközelíthető, vasfüggönyön túli világ. A három regényt összekapcsolja részben rokon témájuk, a katolikus–protestáns felekezeti ellentét, hit és hitetlenség problémája, szoros összefüggésben az aktuális kortörténeti beágyazottsággal.

A könyv végén bibliográfia található a fontosabb kéziratos forrásokkal, a magyar, francia és német nyelvű szakirodalommal. A tudományos kutatók talán hiányolhatják a névmutatót a könyv végéről, de a megcélzott nagyközönséget ez valószínűleg nem zavarja. A kötet két fejezete korábban társszerzővel jegyzett tanulmányként jelent meg, itt pedig a szerző önálló műveként szerepel: a negyedik fejezet szövege Michel Laurencin történész társszerzőségével a *Magyar Könyvszemlében* jelent meg 2017-ben magyarul (TÓTH Ferenc, LAURENCIN, Michel, *Szent Márton magyar lovasként való ábrázolása a tours-i Szent Márton-bazilika káptalanjának 1635-ös breviáriumban* = *Magyar Könyvszemle*, 133[2017], 346–351), majd franciául 2018-ban a touraine-i Akadémia évkönyvében (TÓTH, Ferenc, LAURENCIN, Michel, *La représentation de la charité de Saint Martin dans un bréviaire de 1635 du chapitre de la Basilique Saint-Martin de Tours* = *Mémoires de l'Académie des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Touraine*, 30[2018], 223–231), a hetedik fejezeté az én társszerzőségemmel hangzott el a *Journée d'études martiniennes* című, 2018. november 3-i tours-i konferencián (<https://www.rencontre-patrimoine-religieux.com/single-post/2018/11/01/journée-d'études-martiniennes-samedi-3-nov-a-tours-14h-18h>).

A könyv elsődleges célközönsége a francia és frankofón nagyközönség a zarándokoktól a történészekig. Az olvasmányos stílusban megírt, minimálisra csökkentett lábjegyzetekkel ellátott mű hatékonyan segíti Szent Márton magyarországi tiszteletének nemzetközi megértését. A központi témát a tágabb történelmi kontextust bemutató, európai összefüggésekben értelmező hasznos magyarázatok egészítik ki a közép-európai történelemben kevésbé jártas olvasó számára.

TÜSKÉS ANNA

***A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. Oláh Róbert, Debrecen, TREGy, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjteményének kiadványai). 575 p.**

Amióta Szabó Károly megalkotta a RMK-fogalmat (és elkülönítette annak három alcsoportját), minden magára adó könyvtár igyekezett kiválogatni és RMK néven különgyűjteményként őrizni a hungarikumokat. Néhol a jelzetek is követik a tudós kolozsvári könyvtáros alapmunkájának számait. Szabó Károly munkáját a modern tudományosság kritériumainak megfelelően folytatták és tökéletesítették Borsa Gedeon, majd P. Vásárhelyi Judit vezetésével a Régi Magyarországi Nyomtatványok kutatóműhely tagjai. A sorozat első kötetének szerkesztésekor Borsa Gedeonék kézbe vettek minden fellelhető példányt, és cédulán rögzítették a nyomtatványokban található kéziratos bejegyzéseket. (Ezen cédulák majdani publikálása számos új adattal gazdagítaná a magyar olvasmánytörténetet.) A második kötet szerkesztésekor a nagy példányszám miatt már lemondtak ezen adatok rögzítéséről, a kutatás így is óriási erő- és időbefektetést igényelt. Ettől kezdve egyértelműen az egyes könyvtárak custosaira és kutatóira hárult a feladat, hogy RMK-gyűjteményeik példányainak propriumadatait közkinccsé tegyék.

Ez idáig a legnagyobb ilyen vállalkozás Sipos Gábor és tanítványai nevéhez köthető, amely a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában őrzött történelmi bibliotékák (a Királyi Liceum, Református Kollégium, Unitárius Kollégium, ferences rendház) RMK-példányainak katalógusát adták közre 2004-ben (*A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, összeáll. Kovács Mária, Kuszálík Eszter, Sántha Emese, Sipos Gábor, Szőke Imola, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004) – összesen 2317 tételét. Nem szabad megfeledkeznünk a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegye (*A Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya*, összeáll. Emödi András, szerk. Monok István, Bp., Nagyvárad, OSZK, Akadémiai, Egyházmegyei Könyvtár, 2005), a Csíki Székely Múzeum (*A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, szerk. Muckenhaupt Erzsébet, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009) vagy a Gyulafehérvári Papnevelő Intézet (*A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae” Könyvtárának régi állománya I*, szerk. Szügyi-Szücs Judit, Veres Anna Mária, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019) vonatkozó katalógusairól sem. Erdélyben pedig készül további három intézmény, a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, a Protestáns Teológiai Intézet és a nagyenyedi Bethlen-könyvtár RMK-katalógusa.

Nagyságrendileg Sipos Gáborék vállalkozása után a most bemutatásra kerülő kötet a második a sorban. (A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kényszerűen egybeterelt kollekciójának RMK-anyagánál valószínűleg csak az OSZK-é a nagyobb.)

Az RMK-kutatás kezdetektől fogva a református művelődéstörténészek szívügye volt. Szabó Károly még a Kolozsvári Református Kollégium tanára volt, amikor az MTA tagjává választották. Az általa kijelölt 1473–1711-es korszak nagy részében (különösen a 17. század első két harmadában) a protestáns kiadványok voltak erős többségben, a római egyház kiadói elsősorban az utolsó fél évszázadban serkentek életre. (Nem véletlen, hogy e korszakot feldolgozó RMNy-kötetek két kulcsembere a hitvalló református Vásárhelyi Judit és Heltai János volt.)

Oláh Róbert, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának könyvtárosa olyan kiválóságokat tudhat mesterei között, mint szegedi tanára, Monok István, doktori témavezetője, Imre Mihály és a nagykönyvtár titkaiba őt beavató Fekete Csaba. A tanítvány pedig ezúttal is méltó volt mestereihez. Intézményének legalább fél évszázados tartozását törlesztette ezzel a munkával. Ő nemcsak sajnálkozott a modern katalógusok hiánya miatt, hanem tett is azért, hogy ezek száma gyarapodjék. Figyelemre méltó, hogy itt nem csapat, hanem egy tudós könyvtáros szívós, kitartó munkájának, tudásának, felkészültségének az eredménye, ami előttünk áll.

A mives kivitelű, 575 oldalas kötet Mikáczó Kamilla tördelő révén nyerte el végleges formáját. A kötetátlán látható 1684-es debreceni nyomdászjelvény is sokatmondó: jelzi, hogy a kálvinista Rómában vagyunk, másrészt az értő szem nyomban észreveszi, hogy ez azonos Kálvin művei kiadójának, Robertus Stephanus (Robert Etienne) genfi nyomdásznak a jelvényével. A kötet szakmai színvonalát a szaklektorok – Monok István, Zvara Edina és Mikó Gyula – neve is biztosítja.

A rövid bevezető tanulmány az RMK-gyűjtemény történetét foglalja össze, majd a katalógus szerkesztési alapelveit olvassuk, utána a rövidítések jegyzéke és a bibliográfia következik. Ezt követi az 1681 tételt tartalmazó katalógus. Szerkesztésekor Oláh Róbert a szerzők betűrendjébe rendezte a nyomtatványokat. A számozás az ábécé minden betűjénél újrakezdődik.

Az egyes tételek leírásánál először következnek a kötelező bibliográfiai adatok: szerző, cím, kiadási hely, nyomda, kiadási év, terjedelem, nagyság, hivatkozás a nemzeti retrospektív bibliográfia megfelelő tételszámára. Ezt követik a kötésre vonatkozó adatok, a possessorbejegyzések és a megjegyzések. A szerző – némely katalógusokkal ellentétben – nemcsak az egykori possessorok nevét tünteti fel, hanem teljes terjedelmükben közli a birtoklásra vonatkozó kéziratos bejegyzéseket.

A kötet végén három mutatót találunk: a könyvek nyomtatott szövegében, illetve külön a kéziratos bejegyzésekben szereplő személy- és helyneveket. A kötetet az RMK-gyűjtemény legszebb kötéseiről készült fotók impozáns gyűjteménye zárja.

A katalógus részletes elemzése messze túlmutatna jelen írás keretein, ám néhány kiragadott példa segítségével szeretnénk illusztrálni, hogy milyen kincseket rejt az a gyűjtemény, amely igazából e katalógusnak köszönhetően tárulkozik fel a kutatók előtt.

Kétségtelenül a legnagyobb szenzáció az a négy főlioni krakkói nyomtatvány, amely Adrianus Wolphardus kanonoknak, Kolozsvár utolsó középkori plébánosának és az erdélyi reformáció egyik első hallgatólagos támogatójának (életrajzát lásd: Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők I, A kezdetektől 1700-ig*, Bp., OSZK, 2007, 908) ismeretlen szövegét tartalmazza (W 24 – RMK 1235a). A tétel leírásában szereplő kérdőjelek jelzik, hogy van még e tekintetben is kutatnivaló: a nyomtatás időpontja nem tisztázott, és az sem, hogy miért éppen Krakkóban jelent meg Wolphart ezen szövege.

A kiadvány az első kompakt magyar protestáns értelmiségi csoport, a 16. század második felében Wittenbergben tanuló magyar diákok életrajzát, könyves műveltségét is számos új adattal gazdagítja. A tucatnyi Wittenbergben tanult possessor közül egyet emelnék ki: Laskói Csókás Péter 1585-ben, Wittenbergben megjelent *De homine magno* című művének (L 22 – RMK 594) egyik példányát Miskolci P. Boldizsár 1586-ban küldte Szepsi Lentulus Jánosnak, a szepsi iskola rektorának. A kötet további sorsa sem érdektelen. 1657-ben Gyulaféheváron a Collegium Academicum egyik „kamarájában” ajándékozta Satzi János diáktársának, Benedeki Mártonnak. Ezután Gidófalvi Péter küküllővári lelkészé lett, 1716-ban pedig az Enyedi Kollégium könyvtárosa leltározta. Ezt követően Bod Péterhez került, akinek hagyatékából 1770-ben vásárolta meg a debreceni schola. Bod Péter könyvtárából egyébként 1770-ben több könyvet vásárolt a Kollégium, köztük kilenc szerepel ebben a katalógusban.

Az időrendben következő magyar református értelmiségi csoport, a heidelbergianusok kapcsolatrendszerét is tovább bővíthetjük a katalógusnak köszönhetően: Egri Gáspárnak a híres David Pareus (B 146 – RMK 1129), Muraközi Dús Mártonnak maga Szenci Molnár Albert ajándékozott könyvet (Sz 103 – RMK 441). Tudomásunk szerint utóbbi kötet az egyetlen Szenci-autográf bejegyzést őrző műtárgy a Kollégium gyűjteményeinek birtokában.

Rákóczi György fejedelmet elsősorban a sárospataki és a váradi scholák patrónusaként szokás emlegetni. Debreceni patrónusi tevékenységének ékes bizonyítéka két könyvadomány: Johann Heinrich Alsted teológiai tankönyvnek szánt *Prodrömus religionis triumphantis* című munkája (A 27 – RMK 229), illetve Geleji Katona István *Praeconium evangelicum* című háromkötetes prédikációgyűjteménye (G 10 – RMK 231–232).

A kötetek lapjairól lelkészek, tanítók sorsai elevenednek meg: Bányai Órás Andrást, a Szamosháton és Mezőség nyugati felének gyülekezeteiben hébe-hóba szolgáló lelkészt 1705-ben egyenesen

„pseudominister”-nek nevezte az Erdélyi Református Egyház zsinata, 1709-ben a püspök felhatalmazta lelkészi szolgálat végzésére, 1714-ben pedig azzal vádolták, hogy „innovatiót tett a rítusokban” (*Erdélyi református zsinatok iratai I, 1591–1715*, összeáll. Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Ósz Sándor Előd, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016, 404–428, 429). Az ő nevével is találkozunk a katalógusban: Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művét (M 48 – Rmk 655), az első magyar homiletikát 1699-ben kapta ajándékba egykori kolozsvári praeceptorától, Gyalai K. Mártontól, aki akkortájt Alsóbölkényben volt lelkész. Idézem a bejegyzését:

„Jüt ez Könyv kezemb[en] 1699 kis aszszo[ny] havának tizenötödik napján Magyar Bölkényb[en] valo bujdosasomb[an] azon helynek erdemes lelki Pasztorátul T[iszteletes] Gyalai B. Márton Uramtul. Kit ugy tartok mint Anna profeta Aszsz[ony]na]k Fia, Samuél, tartá Eli Papot. kinek labainál le tötte az bölc[s] I[ste]nnek tudományának tanulásaért. Engemet is ezenképen F[első] Bánya Nagy Várossa az ö k[e]g[ye]lme labaihoz le töt s’ lelkére bizot az Nagy Hirű Colosvári Orthodoxa Oskolába[an] az minden oskolai fenyték és szenvedés nélkül Is[te]ntül adatot menyei tudományom[na]k továbbra valo terjesztéséért Az ezer hat száz kilenczven egy esztendőb[en] az ő Celandarium szerint Boldog asz[szony] havá[na]k hatodik napján engemet N[agy] Bányai Orás Andrást, az Jesus Cxtus E[van]g[e]l[ium]at hirdető leg kiseb szolgáját”

A legtöbb RMK az 1740–1780-as időszakban került a Nagykönyvtárba. A kötetek gyűjtőköre jelzi az alma mater határait és kisugárzását is: lelkészek, rektorok, tógátus diákok egész sora, sőt eklézsiák is gyarapították adományaikkal a bibliotékát. 1768-ban a kollégium vicebibliothecarius a somorjai ekléziát kereste meg azzal a kéréssel, hogy ajándékozná oda nekik az *Öreg Graduálját*, amelyet Rákóczi fejedelem adományozott a gyülekezetnek (K 59 – Rmk 237). A misszió sikeres volt. A kurátor ajándékozási bejegyzését a katalógus is közli:

„A[nn]o 1768 Die 13tia Julii Nálam lévén Furo Mihály es Tormási János az N[emes] Debreczeni Collegiumnak nehaj Lakosai eő kegyelmek meg Látván ezen regi gradvált hazamnál Kérték hogy Pro memoria ajandekozuk az fellebbemlitet N[emes] Collegium[na]k az mint hogy jövendőben emlekezetben is lenne az N[emes] Collegiumnál. es az Somorjai árva Ecclesiá[na]k is ha szabadsag engettetnek az fölsösigtül Documentumául lenne. vagy lehetne. azert tellyes szivbül ajánlom azon Arva Ecclesiának 25 esztendőktül fogva meltatlan Curatora Kotaj Ferentz Poson Varm[egyei] Somorjab[an]. Küldöm pedig nalam meg fordult Vitze Bibliothecarius Úr Varadi Mihally Uramtul. mpria.”

A példákat hosszan sorolhatnánk. Ehelyett inkább azt ajánljuk, hogy ki-ki olvassa végig, és keresse meg benne a kutatási területéhez kapcsolódó könyveket és bejegyzéseket. A kora újkor magyar művelődéstörténetének kutatói nem fognak csalódni.

Oláh Róbert műve régi, fájdalmas űrt pótol a hungarikakutatásban. Reméljük, hogy hasonló lelkesedéssel és szakmai színvonalon hamarosan nekilát a Nagykönyvtár 16. századi nyomtatványait tartalmazó katalógus összeállításának.

ÓSZ SÁNDOR ELŐD

Császtvay Tünde, *Híres magyarok, Beszélgetések nemzetünk nagyjaival*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 494 p.

Kényszerhelyzet

Első újságíró: Mivel töltöd a szabadidődet?

Második újságíró: Vivni, lőni tanulok.

Első újságíró: Honnan ez a harci tűz?

Második újságíró: Hja, barátom, interjúra készülök.

(*Kakas Márton*, 3[1896], 2, 8)

Az interjú műfaja a magyar sajtóban a 19. század második felében honosodott meg és terjedt el széles körben. A szót először angol módon írták (interview), ma is használt írásmódja 1890 körül alakult ki. A vicclapok (*Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*) szerzői gyakran „interjuh” szóval figurázták ki az 1890-es években.

A kötet tizenöt személlyel, 1849–1911 között készült huszonkilenc interjút és azok elemzését tartalmazza. Egy-egy interjút olvashatunk Arany Jánossal, Bem Józseffel, Benczúr Gyulával, Görgei Artúrral, Jókai Mórral és Szekrényessy Kálmánnal, kettő-kettőt Andrássy Gyulával, Damjanich Jánosnéval, Jászai Marival, Lehár Ferencel, Liszt Ferencel és Munkácsy Mihállyal, hármat Tisza Kálmánnal, négyet-négyet Kossuth Lajossal és Mikszáth Kálmánnal. A könyv gazdag körképet ad a 19. század második fele politikai, színházi, zenei és képzőművészeti életének kiemelkedő alakjairól, egymással való viszonyukról az 1850 körül a magyarországi sajtóban meghonosodó interjúműfaj példáin keresztül.

A bevezetőben Császtvay Tünde bemutatja az interjúműfaj magyarországi kezdeteit, mintáit, változásait és első képviselőit. Az egy-egy személynek szentelt fejezetek visszatérően három fő részből állnak: *Bevezető*, *Az interjú*, *Zárszó*. A *Bevezető*ben a szerző bemutatja a vonatkozó személy életét, pályáját, kultuszát a legújabb ismeretek tükrében. *Az interjú* rész közli az egy vagy több beszélgetés szövegét modern átiratban az eredeti napi- vagy hetilapbeli közlés pontos megjelölésével. A *Zárszó*ban Császtvay részletesen elemzi a beszélgetés körülményeit, bemutatja az interjúkészítő személyét, kapcsolatát az interjú alanyával, megvilágítja az elhangzott utalásokat és a mára már jobbára elfeledett korabeli eseményeket. Esetenként a fejezetek hármastagolása kibővül egy negyedik résszel, az *Epilógussal* vagy *Lirai epilógussal*, amelyben az olvasó nem feltétlenül a fejezet főszereplőjével, hanem annak egy rokonával vagy kortársával ismerkedhet meg egy ráadás interjú vagy egy visszaemlékezés, tudósítás keretében – immár értelmezés nélkül.

A kötet első beszélgetése, amelyet feltehetően 1849 áprilisában Petőfi Sándor készített Bem Józseffel, kilóg a kötetből, mivel ez a maga korában nem jelent meg, kéziratban maradt fenn, és tizenöt évvel később Gyulai Pál adta ki Petőfi hagyatékából. Számos interjú készítője nem vagy alig ismert név szerint. Az a jelenség is több esetben előfordul, hogy az először idegen nyelven, külföldi lapban megjelent interjú korabeli magyar fordítását olvashatjuk. Mindezek a körülmények emelik a kiadvány értékét, és jelentős mértékben biztosítják pótolhatatlanságát. A név szerint ismert kérdezőktől – Adorján Andor, Raoul Chélard, Csörgő Hugó, Fényes László, Fülep Lajos, Gelsei Bíró Zoltán, Huszár Imre, Ignótus, Ivánfi Jenő, Király Pál, Lux Terka, Petőfi Sándor, Ráskai Ferenc, Roboz István, Sturm Albert, Szirmay [István?] – egy kivétellel egy-egy beszélgetést kap az olvasó. Császtvay számos esetben összehasonlítja kérdező és tudósító módszerüket, stílusukat. Az interjúkból kiderül a kérdező, de nemegyszer inkább a kérdező véleménye korabeli politikai és társadalmi kérdésekben. A beszélgetések céljuk és körülményeik szerint szintén sokfélék: egy-egy jól alakított párbeszéd lehetett például ugródeszka egy kezdő újságírónak vagy a megnyilatkozó tudatosan megformált marketingfogása.

Egyetlen újságírótól, Adorján Andortól származik két interjú, mindkettőt Mikszáth Kálmánnal készítette 1908-ban és 1909-ben. Mindketten a kor kiemelkedően jelentős személyiségei voltak, ez

kellőképpen indokolja mindkét szöveg közlését. Adorján Andor magyarországi újságírói munkásságára – elsősorban interjúi és haditudósításai miatt – az első világháború befejezésének százéves évfordulója kapcsán több történész és irodalomtörténész is felfigyelt az utóbbi években, életének és munkásságának átfogó bemutatása azonban hiányzik. Szombathelyen született 1883-ban, majd családjával az 1890-es évek elején Budapestre költözött, ahol jogot és filozófiát tanult. 1900 és 1905 között Párizsban az École des Hautes Études Sociales-ban, az Újságírói Iskolában (École de Journalisme) és a Sorbonne-on tanult. A *Pesti Napló* első levelezője volt Párizsban, 1905-ben a lap belső munkatársa lett. 1908-ban hazatért Budapestre, és magával hozta jövődöbéljét, a szüleitől megszöktetett párizs-montparnasse-i Gabrielle Henriette Cocardont, akivel 1908. szeptember 1-én házasodott össze Budapesten, a Terézvárosban. 1910-től *Az Est*-lapok munkatársa. 1912–1913-ban haditudósító a Balkán-háborúban, majd az első világháború idején is a Balkánon dolgozott haditudósítóként több magyar lapnak. Újságírói munkája mellett angol, német és főleg francia szépirodalmat fordított magyarra. 1919-ben végleg Párizsban telepedtek le, és megalapította az East-Europe Távirati Iroda Rt. sajtóügynökséget. Tovább folytatta újságírói munkáját, egyaránt dolgozott *Az Est*-lapoknak, a *Messageries Parisiennes*-nek, az 1930-as években a Lucien Vogel által alapított *Vu et Lunek*. Adorján még hetvenéves kora fölött is két lapnak dolgozott, hogy fenntartsa családját a Párizs melletti Eaubonne-ban.

Császtvay magyarázatai körületekintően kiterjednek az interjúkat közlő lapok jellemzésére is, amelyek a 19. század második felének és a 20. század első évtizedének legfontosabb orgánumai voltak, így: *A Hét*, *A Hon*, *Budapesti Hírlap*, *Ellenőr*, *Ellenzék*, *Fővárosi Lapok*, *Független Magyarország*, *Hazánk*, *Magyar Újság*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Politikai Ujdonságok*, *Tolnai Világlapja*, *Vadász- és Verseny-lap*, *Vasárnapi Újság*, *Világ* stb. Noha az interjúk közül többet elemeztek már hozzáértő kutatók és életrajzírók, és többet újra kiadtak, ez a kommentárokkal ellátott átfogó gyűjtemény megkerülhetetlen válogatás az interjú első világháború előtti történetéből.

A kötetből kirajzolódó kapcsolati háló egykorúan főként magánéleti és politikai kötődések mentén szerveződött, ugyanakkor ízelítőt kaphatunk például Szekrényessy Kálmán „álfogadásainak” világából is. Császtvay három évtizedes irodalomtörténeti és kortörténeti munkásságának fő csomópontjai – Gárdonyi Géza, Gyulai Pál, Löwy Árpád, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Reviczky Gyula, Szendrey Júlia, női szerepek, az első világháború, Trianon – kivételesen jól tükröződnek ebben a válogatásban. Így például a huszonöt évvel ezelőtt kutatott Jászai Mari alakja (akkor Reviczky Gyulával folytatott szerelme kapcsán) itt főként Feszty Árpáddal való viszonya és emlékiratai tükrében jelenik meg. Császtvay nem említi (ugyanakkor érzékelteti), hogy Jászai kéziratok emlékezései és naplója olvasható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, ami azért fontos, mert az ezekből készült nyomtatott kiadások igen sok szövegváltoztatást tartalmaznak az eredetihez képest különböző okok miatt, s a Jászai-val kapcsolatos ismeretek erősen a nyomtatott változatokhoz kapcsolódnak, sokszor még azt sem tudva, hogy azok egymástól is különböznek, néha pedig köszönő viszonyban sincsenek azzal, amit Jászai írt. Az eredeti teljes szöveg nem egy esetben elég lehangoló, politikai tekintetben árulkodó személyiséget mutat. Az utókor azonban ezt az összetett jellemet csak jelentősen egyszerűsítve vállalta, a politikai kérdéseket szégyenlősen elhallgatva. Sok, az életútjával kapcsolatos ismeret, ami ellenőrzés nélkül öröklődik kutatóról kutatóra, magától Jászaitól származik, aki pedig közlésről közlésre, ahogy az idő múlt, másra és másra emlékezett.

A nagyközönségnek szánt kötet egy három részre tervezett sorozat első darabja, egyszerre megkerülhetetlen sajtótörténeti antológia és történelmi olvasókönyv. Császtvay gyakran és hosszan idéz az adott személyiség legavatottabb kutatóinak munkáiból is, így a további részletek iránt érdeklődő olvasó viszonylag könnyen megtalálhatja a témában született kutatási eredményeket. A könyv használhatóságát – a kapcsolati hálók felismerését – növelné a személynévmutató és az idézett művek bibliográfiája, ami valószínűleg a tervbe vett harmadik kötetben kap majd helyet. A kötet tizenöt személyiséget mutat be, a borítón tizenkettőjük portréja jelenik meg, hármuk képe sajnos hiányzik

– valószínűleg helyhiány miatt. Egy avatott olvasószervező a kötet újabb kiadásából kiszűrhetné majd a régi lapok digitalizálásakor keletkezett rendellenességeket és az óhatatlanul bekerült sajtóhibákat.

A kötet minden, a 19. század második felének kora iránt érdeklődő számára forrássá teszi az interjúkat. A szerző kommentárjaiban rámutat arra, hogy milyen komoly kritikával és körültekintéssel kell a kutatóknak az újságokban közölt interjúkat kezelniük. A nevek, helyek, események és kereszthivatkozásokra vonatkozó glosszái és megjegyzései ugyancsak nagyon hasznosak. Császtvay viszonylag hosszan tárgyalja a bemutatandó személyiség életét, munkásságát és korának eseményeit, amely a beszélgetés kontextusát képezte. A szerző és a kiadó egyaránt elismerést és köszönetet érdemel, amiért lehetővé tette a nagyközönség számára számos érdekes, korábban rejtőzködő interjú teljes, pontos és megjegyzésekkel ellátott átiratának elolvasását.

TÜSKÉS ANNA

Szepesi Zsuzsanna, *A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Könyvtárának Rácz Aladár-hagyatéka*, Budapest, ELKH BTK ZTI, 2021. 171 p.

Több alapvető kérdés felmerül egy ilyen katalóguskötet kapcsán. Rögtön elsőként, hogy egyáltalán miért ad ki valaki 2021-ben papír alapú állománykatalógust? A választ kis arroganciával is meg lehet adni („csak”), de higgadtan is számos érv sorolható fel. Ugyan a szerzői jogi törvények szerint a könyvtárosnak nem kötődik szerzői joga egy katalógushoz, azonban a kötet formájú katalógus más, alapvetően azt mutatja, hogy semmi értelme jogi kérést felvetni akár egy katalógus körül. Más az értelme. A könyvtáros, aki rendezte a kéziratári egységet, benne él az anyagban. A teljes dokumentum-együttest látja, ő alakítja ki a megőrzés tematikus csoportjait – követve persze a feldolgozási ajánlásokat is, amelyek a könyvtári világban léteznek, és nem véletlenül, a kéziratárakra nézve csak ajánlásokat fogalmaznak meg, nem szabványok.

A másik felvethető kérdés éppen a könyvtáros szerzősége mentén adódik: vajon a kéziratáros könyvtáros-e? Már úgy érve, hogy a könyvtáros ugye az, aki egy könyvtári dokumentumot megnevez. Katalógusban, bibliográfiában rögzíti a szerzőségi információkat, a címet, formai paramétereket, és a tartalmi vonatkozásban maximum egy, közösen használt tárgyszórendszerből választ hozzá néhány kifejezést.

Egy személyi kézirat-hagyaték vagy egy intézményi irattár/levéltár esetében ez azonban kevés. Eleve meg kell ismerni, kiről, mely intézményről van szó. A megismerés elkezdődik a külső források számbavételével, és határozottan elmélyül az iratok megismerésével. És íme, a könyvtáros szerzővé vált.

A következő kérdés, hogy a kötet formájú katalógus a használat során az adatbázishoz képest ad-e valami többletet annak, aki kézbe veszi? Az adatbázisban kereshetnek sokféleképpen, gyors a találati lista megjelenítése. Áttekinthető ez a lista? Vagy tovább kell valami módon finomítani a keresést ahhoz, hogy egy-egy dokumentumegység különös értelmet is nyerjen. A kötet formájú katalógusban a kialakított tartalmi egységek pár oldalon gyorsan áttekinthetők, az iratcsoportok arányai jól láthatók, akár tartalmi vonatkozásban is releváns lehet ez az arány. Ez utóbbi érzékeltetésére az informatikai eszközök csak célprogramok íratásával (roppant drágán) képesek. Összegezve tehát azon túl is, hogy sokan még szeretik a papír alapú katalógusköteteket, ezek nagyon hasznosak; ráadásul talán 'aere perennius' megőrződnek.

Szepesi Zsuzsa a most ELKH BTK, egykor az MTA Zenetudományi Intézet Könyvtárának Rácz Aladár-hagyatékát dolgozta fel. A hagyatékot a neves cimbalomművész, zeneszerző özvegye két részletben (1983 és 1990) adta át a ZTI Könyvtárának, úgy, hogy maga is rendezett irategyüttesként kezelte. A mostani rendező munka olyan tekintetben is historizál, hogy igyekezett nem lerombolni azt a rendszert a hagyaték rendezésében, amelyet az özvegy hozott létre. Ugyanakkor a könyvtári hagyományhoz idomította a besorolásokat.

Napjaink divatos kutatási témája az úgynevezett kapcsolati hálók kutatása. Ez is olyan, hogy alapjaiban mindig is művelték a történészek (másként nevezték szakmánként és koronként is). Ha Rácz Aladáról csak a Wikipédia szócikkét olvassuk el, hangsúlyt kap ott is kiterjedt kapcsolat-rendszere. Nem csalatkozunk ezzel kapcsolatosan akkor sem, ha kézbe vesszük a kézírathagyaték katalógusát: tekintélyes helyet foglal el ebben a levelezés (a kapott levelek mellett másolatban sokat megőrzött a küldöttekből is).

A személyes és az intézményi működésével kapcsolatos iratok mellett szerepelnek a fényképek, kisebb nyomtatványok (ma úgy mondanánk, Rácz Aladár közéleti tevékenységének emlékei, meghívók, programfüzetek, kivágatok stb.). A zenetörténészek számára azonban minden bizonnyal a zenész kézírathagyatékának „Zeneművek” fejezete a leginkább kutatandó.

Egy kézirat-katalógus megjelenése tartalmaz figyelemfelhívás is. Figyelmet irányít magára a hagyatéki irategyüttes létrehozójára, valamint életművére. Ezen túlmenően azonban arra az intézményre, amelyik felelősséggel, gonddal viseltetik a látó-, így gyűjtőkörébe tartozó alkotók emlékezetének megőrzéséért. Ha tetszik, az MTA dicsőségére írt költemény is ez a kötet.

MONOK ISTVÁN

Monok István

A Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának átalakulása Főszerkesztői utószó

A *Magyar Könyvszemle* 1876-ban alapította a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. Az első világháború végén, a gazdasági világválságot követő években komoly nehézséggel küzdött a lap, összevont évfolyamok is megjelentek. 1948-ban azonban meg is szűnt. 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtartudományi Főbizottságának folyóirataként indult újra. (Az Országos Széchényi Könyvtár ekkor egy évkönyv kiadásába kezdett.) A magyar könyv-, és sajtótörténeti, majd egyre inkább könyves művelődéstörténeti lapot az MTA Irodalomtudományi Intézete gondozta, szellemi kiadóként az MTA különböző bizottságai álltak mögötte. 2000-től kezdve az MTA Irodalomtudományi Intézet és az Országos Széchényi Könyvtár közös folyóirata lett (az OSZK évkönyv megszűnt). 2019 szeptemberétől az MTA tudományos intézeteiből létrehozott Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Központja a kiadó, a folyóirat a BTK és az OSZK közös tulajdona. Ma, amikor 2022-t írunk, az MTA és az ELKH közti vagyonmegosztási, vagyonkezelési tárgyalások zajlanak, illetve az MTA Köztestület által szellemileg felügyelt tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságainak kinevezési rendje is tisztázásra vár.

A *Magyar Könyvszemle* hosszú története – a világ legrégebbi könyvtörténeti lapja – során többször alakították át a szerkesztőbizottságot. Nem csupán azért, mert valamelyik főszerkesztő, vagy szerkesztő elhunyt. Természetesen akkor is, de olyan megfontolásokból is, amelyek részben túlmutatnak a szakmai kiválósági kérdéseken. Minden szakmának, így a könyves művelődés történetének is biztosítania kell a szakember-utánpótlását. Különben elhal.

A *Magyar Könyvszemle* tulajdonosai egyetértettek abban, hogy a szerkesztőbizottságba fiatal szakembereket kell kooptálni, de biztosítani kell azt is, hogy a különböző generációk képviselői együttesen is dolgozhassanak a lap szerkesztésében. Ezért értettünk egyet abban, hogy a hetven éven felüli szerkesztők helyett fiatal szakembereket kérünk fel a munkára. A háttérből dolgozók közül Szelestei Nagy László volt a legrégebbi szerkesztő. Munkáját a *Magyar Könyvszemle*ben 1986-ban kezdte. 1991-ben lépett a bizottságba Rozsondai Marianne, P. Vásárhelyi Judit pedig 2000-ben, amikor a lap részben újra az OSZK tulajdona lett. Madas Edit pedig a Fragmenta Codicum Kutatócsoport vezetőjét, Vizkelety Andrást váltotta a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságában 2009-ben. 35, 30, 21 és 12 év a könyves művelődés történetének szolgálatában. Ami persze nem ér véget, de immár helyet kaptak a fiatalok, a fiatalabbak. Olyanok, akik már bizonyítottak,

és olyanok, akiknek a szaktudása mellett az elkötelezett szorgalmára is számít a magyar szakmai közösség.

A most a szerkesztőbizottságból kikerülteket arra kérjük, ne engedjék el a kezünket. De biztos is vagyok abban, hogy továbbra is együtt dolgozunk. Eddigi munkájukat pedig megköszönjük.

SZÁMUNK SZERZŐI

FAJT ANITA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék, *fajtanita@gmail.com*

HENDE FANNI, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, ELKH, *hende.fanni@oszk.hu*

MONOK ISTVÁN, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humáninformatíkatudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

OLÁH RÓBERT, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen), *lapislydius@gmail.com*

ŐSZ SÁNDOR ELŐD, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, *osz_elod@yahoo.com*

ROZSONDAI BÉLA, *rozsondai.bela@hotmail.com*

SZÉNÁSI ZOLTÁN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, *szenasi.zoltan@abtk.hu*

SZOLIVA GÁBRIEL, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszék, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, *szoliva@gmail.com*

TAMÁS ÁGNES, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék, *tagnes83@yahoo.com*

TÜSKÉS ANNA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, *tuskes.anna@gmail.com*

UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *h.ujvari@t-online.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.

HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Demeter Gitta

Nyomda: Prime Rate Kft., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter